Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

В. М. ГОЛОБОРОДЬКО

МИКОЛА ПИРОГОВ В УКРАЇНІ

Монографія

Умань
ПП Жовтий О. О.
2012

УДК [94(477)+94(47)](092)
ББК 63.3(4Укр)-8+63.3(2)-8
Г 61

Рецензенти : доктор педагогічних наук, член-кореспондент НАПН України, професор ***Н. С. Побірченко*** (ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини); доктор історичних наук, професор ***В. П. Шевчук*** (Національна академія оборони України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філології та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 5 від 14.06.2012 року)

Г 61 Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – 178 с.

ISBN 978-617-525-093-8

Голобородько Валентина Михайлівна

Микола Пирогов в Україні
Монографія

Монографія містить аналіз гуманістичної, просвітницької та реформаторської діяльності геніального вченого, хірурга Миколи Івановича Пирогова на тлі української історії XIX століття.

Визначено головні напрямки реалізації видатним педагогом своїх гуманістично-просвітницьких ідей на посаді попечителя Одеського та Київського навчальних округів в 1856-1861 рр. З'ясовано роль і місце М. І. Пирогова в становленні української інтелігенції в середині XIX століття, української науки, культури, університетської та вищої медичної освіти, а також підготовки молодих вчених за кордоном в період з 1862 по 1866 рр.

Рекомендовані матеріали можуть бути використані у лекційних і семінарських заняттях з історії України, історії педагогіки, історії української культури, в окремих спецкурсах, а також для підготовки відповідних підручників і посібників.

УДК [94(477)+94(47)](092)
ББК 63.3(4Укр)-8+63.3(2)-8

© Голобородько В. М., 2012

ЗМІСТ

ВСТУП……4

РОЗДІЛ І. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ПРО М.І. ПИРОГОВА……11

РОЗДІЛ ІІ. ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. ПИРОГОВА ЯК ПОПЕЧИТЕЛЯ ОДЕСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (серпень 1856- липень 1858 рр.)...20

РОЗДІЛ ІІІ. РОЛЬ М.І. ПИРОГОВА В РЕФОРМУВАННІ НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (липень 1858- березень 1861рр.) ...63

РОЗДІЛ ІV. М.І. ПИРОГОВ ЯК МИРОВИЙ ПОСЕРЕДНИК І ОРГАНІЗАТОР ПІДГОТОВКИ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ (травень 1861- квітень 1866 рр.) ……**...**108

ВИСНОВКИ……...138

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ...148

ВСТУП

У сьогодення історична наука прийшла з певними прогалинами. Особливо це стосується знань про життя і долю історичних постатей України. Майже кожне ім'я з великого реєстру видатних українських патріотів, політиків, полководців або оточене намулом міфів, або висвітлене однобоко, тенденційно і неповно. Міфів, які свідомо творилися тими, хто за всяку ціну прагнув утримати Україну у покорі, знищити її історію, стерти в пам'яті народу світлі образи звитяжних предків. А замовчування великих діянь українських патріотів теж зменшувало вагомість української історії, вклад українства в світову цивілізацію. Тож правдиве висвітлення української історії, всебічне вивчення і популяризація діянь визначних діячів минулого – це крок у напрямку ліквідації прогалин у власній історичній свідомості.

Кожна країна, кожна нація пишається по праву своїми великими людьми, вшановує їх як своїх святих. Великі люди складають силу і міць нації, надають їй право на увагу, на повагу з боку інших культурних націй [239, с. 3]. Наша держава, століттями перебуваючи у складі інших імперій і маючи вікові культурні традиції, все ж таки встигла в галузі наукової думки і творчості висунути чимало діячів, що здобули світове визнання, і серед них зіркою першої величини сяє ім'я Миколи Івановича Пирогова.

Знаменитий вітчизняний учений Микола Іванович Пирогов (1810-1881), який належав до прогресивної інтелігенції XIX століття, був не тільки геніальним лікарем-хірургом і вченим-медиком, а й видатним педагогом-просвітителем та громадським діячем свого часу.

М. І. Пирогов – гордість світової науки і освітянства, приклад вірного служіння Батьківщині. Все його свідоме життя позначене піонерськими й сподвижницькими ідеями та ініціативами.

Сьогодні в епоху переходу від класових мірок в оцінці історичних подій до загальнолюдських цінностей варто дослідити постать М. І. Пирогова саме на тлі української історії, увиразнюючи діяння великого гуманіста на українському терені.

Це б послужило поверненню історії українства її визначних діячів. Адже впродовж багатьох десятиліть українська історія обкрадалася, видатні її постаті зараховувались до рангу тільки російських патріотів. А якщо і досліджувалася діяльність історичних персонажів, то неодмінно підкреслювалась її загальнодержавна спрямованість. Що ж до діяльності М. І. Пирогова, то великий період його життя (1856-1881 рр.) пов'язаний саме з Україною. Саме тут формувались його педагогічні погляди, саме тут ідеал щастя, що грунтувався на початках євангелійської любові до ближнього, знаходив вираження в медичній та педагогічній практиці. Саме на терені України ідеї християнського благодійництва знаходили втілення в подвижницькій практиці на благо народу. Саме тут, сприяючи прогресу і демократизації освіти, М.І. Пирогов висловив проникнуту гуманізмом пропозицію, щоб «відкрити вхід до університету навстіж усім громадянам, усім членам суспільства» [І, 2. Ф.707, оп. 25, 1859, спр.51, Арк. 12-13].

У зв’язку з тим, що не всі грані і періоди діяльності М. І. Пирогова висвітлені достатньо глибоко, а також враховуючи важливість на сьогоднішній день досліджень персонологічного характеру і неперечну особистість М. І. Пирогова, це і обумовило вибір теми та визначення конкретних завдань даного монографічного дослідження.

Об’єктом дослідження виступає багатопланова громадська та просвітницька діяльність великого гуманіста XIX століття М.І. Пирогова в роки життя і діяльності на адміністративних посадах в Україні та відрядження за кордон.

Хронологічні рамки монографії обумовлені десятирічним періодом, починаючи з вересня 1856 року, коли М.І. Пирогов був призначений попечителем Одеського навчального округу, і закінчуючи червнем 1856 року, коли він був увільнений з державної служби.

Метою дослідження є громадсько-просвітницька діяльність М. І. Пирогова періоду, коли він перебував в Україні, обіймаючи посади попечителя Одеського та Київського навчальних округів, а також виконував обов’язки мирового посередника і організатора по підготовці молодих професорів за кордоном.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми, автор прагне розв'язати слідуючі дослідницькі завдання:

- на основі аналізу публікацій минулих років, архівних матеріалів та спадщини самого М.І. Пирогова показати гуманістичну, просвітницьку, реформаторську діяльність вченого на тлі української історії середини XIX століття;
- визначити головні напрямки реалізації М.І. Пироговим своїх гуманістично-просвітницьких ідей в Одеському та Київському навчальних округах;
- показати роль і місце М.І. Пирогова в становленні української інтелігенції в середині XIX ст., української науки, культури, університетської та вищої медичної освіти;
- з'ясувати основні напрямки його громадської подвижницької діяльності на теренах України;
- ввести до наукового обігу маловідомі та невідомі факти про М. І. Пирогова.

Світоглядною основою дослідження є загальнотеоретичні принципи соціального пізнання, що спираються на науковість, об'єктивність, конкретність істини, орієнтацію на загальнолюдські цінності та нові підходи до аналізу суспільних явищ і процесів, ролі в них особистостей.

При написанні монографії використані спеціально-історичні методи дослідження, як то: ретроспективний, періодизації, порівняльний, біографічний та проблемно-хронологічний. Саме останній, проблемно-хронологічний, є основним.

Мета і завдання визначили джерельну базу дослідження. Її складає весь загал документів стосовно життя, діяльності і наукового спадку М.І. Пирогова, які можна класифікувати на кілька груп. Основну з них складають опубліковані в різні часи праці М.І. Пирогова, що стосуються теми дослідження, зібрання літературних та літературно-педагогічних статей, багата епістолярна спадщина М.І. Пирогова та друковані ним періодичні видання.

Другу групу джерел складає література про М. І. Пирогова. Це, в першу чергу, науково-біографічні нариси, статті, розділи книг, а також спогади, урочисті промови, доповіді та художньо-публіцистична література.

Третю групу складають багаточисельні матеріали періодичної преси, що містять багату інформацію про М. І. Пирогова.

Четверту групу джерел складають документи та матеріали, що знаходяться у фондах архівних установ України. Нами опрацьовано 18 фондів цих архівів, зокрема, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Одеської області, Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, експонати та документи музею-садиби М. І. Пирогова у м. Вінниці.

Архівні матеріали умовно можна поділити на три трупи. До першої з них слід віднести листування М. І. Пирогова як адміністратора з офіційними державними установами та особами, коли він виконував обов'язки попечителя Одеського та Київського навчальних округів (1856-1861 рр.), звіти, циркулярні розпорядження, чернетки доповідних записок, протоколи засідань Ради попечителя, які свідчать про невичерпну енергію, педагогічну принциповість, з якою він виконував обов'язки.

Другу групу архівних джерел складають документи і матеріали, які свідчать про активну громадсько-просвітницьку діяльність М. І. Пирогова, відтворюють ту складність умов, в яких доводилось реформатору Пирогову діяти. Зокрема, це стосується багаточисельних прохань, адресованих міністру народної освіти та генерал-губернатору стосовно клопотань про відкриття недільних шкіл, бібліотек, лекторіїв, кабінетів, педагогічних семінарів, друкованих органів, діяльності товариств та М. І. Пирогова на посаді мирового посередника (1861-1862 рр.). Цінність багатьох документів також в тому, що вони є автографами.

Матеріали жандармсько-поліційних установ складають третю групу архівних джерел, в основному це скарги-доноси одеського та київського генерал-губернаторів на М. І. Пирогова, адресовані начальнику III відділу, міністру народної освіти та міністру внутрішніх справ, відношення, матеріали розслідувань, які стосуються діяльності М. І. Пирогова як голови цензурного комітету та попечителя навчальних округів.

Стосовно стану вивчення архівних джерел, слід зазначити, що вони в основному досліджені, але значна кількість їх маловідома широкому загалу. Так частина документів, що стосуються діяльності М. І. Пирогова на посту попечителя Одеського навчального округу (1856-1858 рр.) була опублікована Попруженком М. Г. [229], та Дейнекою І. Я.[68; 65; 67]. Частина документів, які відображають діяльність М. І. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (1858-1861 рр.) була опублікована у збірнику «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1858 рр.» [285] та проаналізована в публікаціях А. З. Бабароя [7], використана в роботах Л. В. Шевченко [312; 311], В. С. Шандри [309], О. Г. Кравченко [126], а також дослідженні Ш. К. Сіхарулідзе [262].

Крім використання вищезазначених документів, нами знайдено в Інституті рукописів центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України нові матеріали епістолярного характеру (Матеріали цих фондів, що стосуються М. І. Пирогова, використовуються вперше), які доповнюють характеристику М.І. Пирогова як гуманіста, просвітителя, адміністратора, реформатора [V, І. Ф.І. Архів Житецького Г.П. № 49259], попечителя, що турбувався не лише про реформування освіти в краї, але й опікувався проблемами матеріального забезпечення вчителів всіх ланок шкільної освіти, викладачів та професорів університету [V, Ф.ІІІ, № 6736; № 17809; Ф.І. Архів Грінченка. № 29045].

Цінні відомості про М. І Пирогова містять спогади видатних вчених, лікарів, педагогів, письменників та суспільно-політичних діячів, що були знайомі або співпрацювали з М. І. Пироговим – Л. М. Толстого, І. І. Мечникова, О. О. Потебні, М. П Драгоманова, К. Д. Ушинського, В. Караваєва, М. В. Скліфосовського, М. М. Бурденка, О. І. Герцена та інших.

Особливу групу джерел становлять документи, статистичні збірники та довідники відомчого походження, а також звітна документація та витяги з окремих звітів, які дають можливість схарактеризувати стан освіти в Україні на час перебування Пирогова М. І. на службі у міністерстві народної освіти [256; 94-96;129].

Отже, стан джерельної бази дає можливість послуговуватись необхідним і достатнім, на наш погляд, загалом матеріалів для відтворення дійсної палітри діяльності М. І. Пирогова в ракурсі визначених автором завдань наукового дослідження. При цьому, варто зазначити, що автор не претендує на вичерпність відповідей на поставлені питання, сподіваючись, що його праця стимулюватиме подальші наукові розвідки в даному напрямку.

Наукова новизна монографічного дослідження полягає в тому, що дана проблема в такій її постановці ще не була об'єктом дослідження.

Елементом новизни є і те, що в науковий обіг вперше вводяться нові матеріали, що значно доповнюють багатогранність визначної особистості М. І. Пирогова, використовуються маловідомі архівні документи. Певною новизною є і такий підхід, коли на основі комплексного аналізу всієї джерельної бази про діяльність М. І. Пирогова в Україні увиразнюється і поглиблено аналізується менш вивчена (ніж медична та педагогічна практика) його громадсько-просвітницька діяльність.

Постановка проблеми в даному ракурсі дозволяє розширити коло знань про подвижницьку реформаторську спрямованість передової інтелігенції 60-х років XIX століття.

Новизна даного дослідження вбачається і в тому, що відкинуто класовий підхід до оцінки діяльності історичної особи і її результати аналізуються з точки зору загальнолюдських цінностей. В діяльності М. І. Пирогова сфокусовані прогресивно-демократичні, гуманістично-реформаторські і просвітницькі ідеї прогресивної інтелігенції вказаної доби.

Життя та праця видатного вченого в Україні (1856-1881 рр.) були найбільш плідними, а особливо його перше десятиліття – 1856-1866 рр., коли великий педагог-просвітитель обіймав посади попечителя Одеського та Київського навчальних округів, а також виконував доручення міністерства народної освіти по підготовці молодих вчених за кордоном. Цей період в житті і діяльності М. І. Пирогова позначений піонерськими й сподвижницькими ідеями та ініціативами, що добре прислужилися справі розвитку визвольних змагань і пошуків шляхів національно-державного відродження в Україні, створенню її духовного скарбу.

Аналіз змісту найбільш результативної громадсько-просвітницької діяльності М. І. Пирогова в Україні (1856-1866 рр.) дозволив автору виділити чотири самостійних і разом з тим взаємопов'язаних за своїм внутрішнім змістом, основних хронологічних періоди: перший – серпень 1856 – липень 1858 року; другий – липень 1858 – березень 1861 року; третій: травень 1861 – квітень 1862 року; четвертий – червень 1862 – квітень 1866 року.

Автором вперше вводиться до наукового обігу група архівних документів і матеріалів, які ілюструють активну громадсько-просвітницьку діяльність М.І. Пирогова, здійснено ряд уточнень і доповнень стосовно біографічних дат і результатів громадсько-просвітницької діяльності.

Практичне значення монографії, на думку автора, полягає в тому, що результати її можуть бути використані при підготовці колективних та індивідуальних робіт з історії культури України, історії народної освіти України, а також в процесі викладання історії народів Росії та історії України. Матеріали роботи також можуть бути використані дослідниками при розробці спеціальних курсів, присвячених окремим галузям науки, освіти, культури України, вчителями у викладанні краєзнавства та українознавства у середній школі, для підвищення кваліфікації вчителів та викладачів історії, використані у лекційній та краєзнавчій роботі.

РОЗДІЛ І.
АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ПРО М. І. ПИРОГОВА

Життя, наукова спадщина та багатогранна діяльність М.І. Пирогова вивчаються і використовуються біографами, істориками та іншими вченими-дослідниками ось уже понад півтора століть. Тому бібліографія досліджень нараховує десятки сотень назв. Для зручності аналізу історіографію даної теми варто розділити на три групи:
1) бібліографічні довідники та покажчики праць, що охоплюють майже весь корпус видрукуваних наукових та публіцистичних розвідок про життя та діяльність М.І. Пирогова; 2) окремі дослідження авторів стосовно діяльності видатного вченого-хірурга, педагога і громадського діяча як в цілому, так і присвячених окремим видам діяльності або періодам його життя; 3) дослідження зарубіжних авторів. Звичайно, кожну з цих груп, у свою чергу, можна класифікувати (значною мірою умовно) за предметним та хронологічним принципом.

Перша спроба повного обліку наукового спадку М.І. Пирогова та літератури про нього в так званий «дореволюційний час» була здійснена в книзі Л.Ф. Змієва [89], що вийшла в 1886 році, частково в публікаціях В. Волкович [39] та Шингарьова [320]. У фондах Державної центральної наукової медичної бібліотеки в Москві, – за свідченням М.Л. Вільшанської [36], зберігається машинописний екземпляр бібліографії творів, повідомлень, промов М.І. Пирогова та про нього за 1911-1945 рр., який був складений дослідником В.В. Хижняковим [306] до 185-річного ювілею від дня народження М.І. Пирогова, до якого увійшло 300 назв робіт, що дають відомості про праці М.І. Пирогова, його діяльність як хірурга, анатома, педагога, суспільного діяча та вшанування пам'яті вченого.

Першу повну науково анотовану, доповнену примітками бібліографію праць та листування М.І. Пирогова з питань медицини та громадської діяльності в цілому склав А.М. Геселевич [49] в 1956 році. Цінність цієї праці полягає в тому, що автор вказує ряд праць М.І. Пирогова, опублікованих іноземними мовами.

В 1960 році, у зв'язку з тим, що вся передова спільнота широко відзначала 150-річчя від дня народження М.І. Пирогова, співробітниками Державної наукової медичної бібліотеки України було опубліковано бібліографію «М.І. Пирогов на Україні» [169]. Книга нараховує 271 назву, а перелік праць систематизовано в чотирьох основних рубриках. Тут відображено праці М.І. Пирогова та літературу про нього, широко включаючи і газетний матеріал теж про нього з 1856 року. Слід зазначити, що співробітниками цієї бібліотеки був виданий також Покажчик основної літератури про життя та діяльність М.І. Пирогова в Новому хірургічному архіві за 1960 рік [292]. Цього ж таки року бібліографія «До 150-річчя з дня народження М.І. Пирогова» була також складена співробітниками Луганської обласної науково-медичної бібліотеки [140], яка широко спиралась на власні фонди та враховувала літературу про М.І. Пирогова за 1946-1960 рр. Одночасно із зазначеними вище довідниками, було організовано і кілька коротких оглядів літератури про М.І. Пирогова в медичних журналах, зокрема, у Військово-медичному журналі [172] та у Віснику хірургії ім. Грекова [173]. Перелік вміщеної літератури в основному стосувався праць про медичну та науково-медичну діяльність М.І. Пирогова. Слід також зазначити, що саме в цей період було підготовлено дисертаційне дослідження С.М. Старченком [279], у якому було дано вичерпний аналіз газетних публікацій за 100 років, що вийшли в газетах України з 1857 по 1957 роки.

Інформація літератури про М.І. Пирогова, розміщеної в енциклопедіях, біографічних та бібліографічних довідниках, ювілейних збірниках, дані про публікації його портретів, була зібрана в книзі Й.М. Кауфмана [104] в 1955 році.

З середини 60-х років почався новий, більш повний етап зібрання і дослідження бібліографії про М.І. Пирогова. Так, співробітницею ДЦНМБ в Москві М.Л. Вільшанською на основі більш ранніх публікацій, було складено бібліографічний покажчик праць про М.І. Пирогова, який нараховував 110 сторінок та включав 1018 назв [36]. Дана робота охоплювала всі види бібліографічної літератури, в тому числі бібліографічні довідники, енциклопедії про всі періоди життя та діяльності

великого вченого. В праці також подано перелік бібліографічної літератури, видрукованої іноземними мовами.

Надзвичайно цікавим у історіографічному відношенні є покажчик медичних, педагогічних та суспільно-публіцистичних творів М.І. Пирогова, його службових та особистих листів, доповідей, записок, звітів та інших документів, укладений А.М. Геселевичем [47]. Автор виконав копітку роботу по перегляду перших і подальших публікацій всіх робіт М.І Пирогова за 125 років на російській та іноземних мовах, а також здійснив спробу в хронологічному порядку викласти дані наукової, лікарської та педагогічно-громадської діяльності М.І. Пирогова. В праці використано ряд неопублікованих на той час документів. Цінним у роботі є також і те, що наприкінці подана хроніка ювілеїв М.І. Пирогова та вперше надруковано так званий «послужний список дійсного статського радника М.І. Пирогова».

Але, – як стверджує А.М. Геселевич, – «Перша повна бібліографія про М.І. Пирогова за 120 років (1841-1960)», яка охоплює все, що було написано про нього на різних мовах в усьому світі, вміщує більше 2500 назв [52]. Вона була складена в Кабінеті Пирогова А.Б. Серебренниковим під редакцією А.М. Геселевича.

В 1981 році Апановою М.В. [179] був складений науково-допоміжний покажчик вітчизняної літератури про М.І. Пирогова, який охопив період з 1966 по 1981 рр. і нараховував 144 назви статей досліджень, які було виділено в окремі групи. До останньої групи увійшли також і публікації Пироговських щорічних читань.

В 1985 році співробітниками музею-садиби М. І. Пирогова до 175-річчя від дня народження було складено бібліографічний покажчик, що охоплював так званий «вишенський період» життя та діяльності М.І. Пирогова за 1861-1881 рр. [209].

На початку 90-х років XX століття співробітниками Вінницького медичного університету ім. М. І. Пирогова було складено бібліографічний покажчик [242], в якому на 9-ти сторінках вміщені публікації, що розкривають сутність розвитку ідей М. І. Пирогова в тогочасних умовах, розробка яких знайшла висвітлення як у вітчизняних виданнях, так і у виданнях близького зарубіжжя.

Із останніх праць бібліографів, складених до 200-річчя від дня народження видатного хірурга, педагога і громадського діяча, варто назвати бібліографічний покажчик із серії «Видатні педагоги світу», упорядкованих фахівцями НАПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського [148].

Підсумовуючи вище зазначене, можна сказати, що зацікавленість життям та діяльністю великого вченого-хірурга і громадського діяча як з боку його сучасників, так і нащадків протягом півтораста літ аж ніяк не зменшується, а загальна кількість робіт М.І. Пирогова та досліджень про нього давно подолала 3000 межу.

Стосовно другої групи робіт, як загального плану, так і таких, що стосуються досліджень певного періоду життя М.І. Пирогова, перевага надається висвітленню якоїсь окремої грані багатопланової діяльності уславленого вченого. Дані праці можна розташувати у хронологічному порядку.

Одне з перших досліджень про М.І. Пирогова як вченого, лікаря-хірурга та педагога було зроблено його першим біографом, почесним лейб-медиком, редактором «Вісника Товариства опікунства про поранених і хворих вояків» – Й.В. Бертенсоном [13], який був знайомий з ним ще з часів франко-прусської (1870 р.) та російсько-турецької (1877-1878 рр.) воєн. Основою для написання прислужилися також листи, надіслані йому М.І. Пироговим в 1880-1881 рр. Трохи пізніше, в 1893 році, світ побачив короткий біографічний нарис, складений Ю.Г. Малісом [157], з широким використанням матеріалів про М.І. Пирогова написані і праці М. Тихонравовим, Л. Фробером, Е. Каде та В. Острогорським.

До серії коротких біографічних нарисів, написаних в період до 1917 року, можна віднести праці Острогорського [195], Афонського [5], Шингарьова [320]. Причому, остання з них являє собою хоч і короткий, але послідовний опис життя та діяльності М. І. Пирогова, в якому викладена сутність його суспільно-політичних та філософських (виходячи з тогочасних умов і критеріїв) поглядів великого гуманіста, і присвячена його 100-річному ювілею від дня народження. Цій же даті була присвячена і «наскрізь» ідеалістична, – за словами проф. Красновського [128, с. 9], – монографія дослідниці В. Волкович

[39]. Автор зробила спробу розкрити педагогічні ідеї М. І. Пирогова «крізь призму історичного минулого», з'ясовуючи значення діяльності останнього як «універсально-національного педагога» [39, с.2], аналізуючи його педагогічну систему та роль в історії російської педагогіки. М.І. Пирогову як педагогу, з аналізом його перших педагогічних статей, присвячена також і праця О. Рождествіна [240].

Окрім зазначених раніше праць, на честь 100-річного ювілею М.І. Пирогова з'явилось декілька збірників [275; 182; 256] із вміщеними в них промовами, які характеризували його як лікаря-хірурга, педагога-реформатора, громадського діяча, просто людину. Серед них промови П. Каптерева, О. Чебишової-Дмитрієвої, С. Золотарьова, П. Кабардіна, О. Новикова, П. Мегорського, А. Спаського, М. Хволоса, а також промови, що вийшли окремим друком, зокрема М. Батуєва [9], С. Вілинського [35], М. Попруженка [230] і присвячені окремим сторонам діяльності М.І. Пирогова. Значним доробком на шляху розкриття змісту і значення педагогічних заповітів видатного педагога-просвітителя і його педагогічно-громадської діяльності в дореволюційних дослідженнях стала праця О. Острогорського [194].

Таким чином, оглядаючи дослідження, що були зроблені про М.І. Пирогова в «дореволюційний час» ми бачимо, що чітко вимальовується той факт, що зроблені вони були в поверхово-інформаційному плані, даючи загальну характеристику особі М.І. Пирогова, його заслугам як медика-хірурга, а також педагога-реформатора російської педагогічної науки та шкільної освіти. Значно менше матеріалів і публікацій стосувалися його громадської діяльності та останнього, т.з. «вишенського» періоду життя.

30-50 роки XX століття представлені кількома працями загально біографічного плану, які зроблені С.Я. Штрайхом [324; 325], О.В. Козирьовим [113], О.М. Максименковим [155; 156], В.В. Смирновим [266]. Серед вказаних публікацій цікавими щодо змісту і викладу матеріалу, а також широкого залучення документальної бази є роботи Максименкова. В 60-х роках XX століття найбільш вдалим, науково обгрунтованим дослідженням (загального плану) став науково-біографічний нарис про М.І.

Пирогова, зроблений А.М. Геселевичем та Б.І. Смирновим [50]. Загальною характерною рисою вказаних досліджень було те, що їх автори глибоко не вникали, а інколи й зовсім не торкались його громадської діяльності в Україні. Фрагментарно висвітлені й окремі періоди життя, зокрема, коли М.І. Пирогов виконував обов'язки мирового посередника, керівника Інституту молодих вчених по підготовці їх до професорського звання за кордоном та ін. Загалом, недолік праць цього періоду один і той самий: вони писалися в несприятливий час, беручи поправку на панівну ідеологію. Коротше кажучи, висвітлювали все з так званих «класових», «марксистсько-ленінських позицій». Автори нерідко і вельми охоче послуговувалися вже готовими штампами, політизованими оцінками, що не зовсім личило науковим дослідженням. Це в першу чергу стосується праці С.Я. Штрайха [324] 1933 р. та роботи І. Ушаренка [293]. З певним «відбитком» слідів «класових позицій» з'явились наприкінці 40-х – середини 50-х років і спеціальні дослідження педагогічних ідей та суспільно-педагогічної діяльності великого гуманіста. Це, зокрема, праця проф. Красновського [128] та Ш.К. Сіхарулідзе [263]. Не дивлячись на те, що в книзі Красновського М.І. Пирогов звинувачувався в «обмеженому лібералізмі», ця праця на той час була найбільш фундаментальним дослідженням про М.І. Пирогова як педагога. Що ж до роботи Ш. Сіхарулідзе, то вона вигідно вирізнялася від попередніх досліджень як за своєю структурою, так (певною мірою) і за змістом, бо автор широко залучив чимало архівних матеріалів. В книзі зроблена спроба «в світлі нових вимог» показати роль і значення М.І. Пирогова як представника прогресивної педагогічної думки позаминулого століття, його вплив на передових учителів Київського навчального округу.

До останніх публікацій стосовно педагогічної, просвітницької та організаторської діяльності М.І. Пирогова в галузі народної освіти можна віднести вступну статтю та коментарі О. Алексюка та Г. Савенок [3], які були підготовлені ними до Вибраних педагогічних творів; працю В.П. Чорного [309] про науково-педагогічну діяльність М.І. Пирогова та колективну роботу П.А. Кланца, Г.С. Собчук та К.І. Кульчицького

[134], яка зображує життя та діяльність М.І. Пирогова у Вишні після відставки.

Найбільшу групу повідомлень та наукових розвідок складають невеликі за розміром публікації, що друкувалися і друкуються в чисельних часописах, збірниках та періодичній пресі. Їх кількість надзвичайно велика, тематика різноманітна, за глибиною змісту вони теж різні. Чимало з них були підготовлені до пам'ятних та ювілейних дат, а тому носять загальний характер. Інша частина, враховуючи певну направленість часопису, в якому друкувалась певна публікація, відображала одну із граней багатопланової діяльності М.І. Пирогова. Слідуюча частина – розповідала про пошукові успіхи її авторів, вводила в науковий обіг раніше невідомі документи та матеріали, збагачуючи наші знання новими фактами про той чи інший життєвий період М.І. Пирогова. До таких публікацій слід віднести статті М.П. Постолова [231], М.І. Макаренка [152], Л.В. Шевченка [316], М.К. Даля [62], І.Я. Дейнеки [62-68] та багатьох інших.

Серед публікацій, що з'явились у 90-роки XX століття у вітчизняних часописах та у роботах близького зарубіжжя, можна назвати статті Тростогон [287], Федорова В.Ф. [296] Галицького Л.І. [43], Юдіна І. [329]. З газетних публікацій – дві статті М.І. Кульчицького [135;136] в Медичній газеті України за 1994 рік та Є. Мазурика [151] в цій же газеті за 1995 рік.

Новітня історіографія дослідження наукового спадку М.І. Пирогова свідчить про зростаючий інтерес до цієї непересічної особистості.

З останніх публікацій, що представлені першим десятиріччям XXI століття вирізняються в першу чергу наукові розвідки Петруніної Т.А.[208], Побірченко Н.С. [227; 228], Бобрик І.І.[17], Богуславського М.В. [18;19], Бондар Л.[20], Будко Д.А., Троцького Л.Д. [25], Вашанова Г. [33], Врачинської Т.В. [40], Гайворонськго І.В. [42], Глянцева С.П. [53], Горелової Л.Є. [56], Горчакової О.А. [57], Грицай Л.А. [59]. Гунько П.М. [61], Добревої О.А.[71], Долі О.В.[76-78], Заварзіної Л.Е .[83], Зарецької А.[85], Іванцова В.Г. [92], Кланци О.П. [110], Колпачова В. В.[117], Коляди Н. [118], Литвиненко Л.М. [143],

Логінова В. [144], Міхно О.[163;164], Мозгової Н.[167], Овчіннікова А.В. [190], Олійника В. [191], Павко А. [199-202], Колкіна Я., Хацко В., Дудіна А. [204], Петруніної Т. [208], Пісоцької О. [224;225], Роменської Т. [243], Ротай Н. [244], Собчук Г. [271-274], Сорокіної Т.С. [276], Тюрікова А.Д. [291], Федорова Є. [297], Федорука К.Р. [298], Фоміна М.Ф.[302], Шевченко Ю. Л. [318], Юдіної Г.С. [329]; збірники матеріалів міжнародних конференцій [60; 159; 201], ювілейні видання [205], інтернет-ресурси [176; 180; 198] та урядові постанови [234-236].

Таким чином зробивши огляд названих публікацій, можемо констатувати велику зацікавленість їх авторів непересічною особистістю М.І. Пирогова. Значна частина окремих, немов би малозначущих аспектів його діяльності знаходила і знаходить широкий відгук у роботах багатьох вчених і дослідників.

Слід зазначити, що у своїй творчості чимало письменників і літераторів зверталися до постаті М.І. Пирогова, в результаті з'явилося чимало творів художньо-публіцистичного характеру. Це, зокрема, стосується повісті Ф. Муравіної (Николай Иванович Пирогов), роботи Б. Могилевського (Життя Пирогова: Повість про великого хірурга і педагога), літературних досліджень В. Порудомінського (Пирогов «Жизнь, ты с целью мне дана») та С. Соловейчика (Час ученичества. Жизнь замечат. учителей) та ін.

Що стосується зарубіжної історіографії про життя і діяльність М.І. Пирогова та публікацій його творів у зазначений період (окрім, звичайно, на медичну тему), то тут треба відмітити її надзвичайний інтерес.

Так, вже перша стаття М.І. Пирогова на педагогічну тематику «Запитання життя» була перекладена на німецьку мову Ф. Громаном [337] і надрукована в Санкт-Петербурзькій газеті в №№ 246; 252-254; 256-257. Трохи пізніше, в 1868 році переклад цієї статті на французьку мову зробив А. Ле Шевельє [338] і надрукував її у Парижі. У 1894 році в Штудгарті були надруковані «Запитання життя» та «Щоденник старого лікаря» [335], а в Берліні цього ж таки року був видрукуваний повний переклад спогадів М.І. Пирогова на німецькій мові, зроблений А. Фішером. «Щоденник старого лікаря» вийшов в 1911 р. також в

м. Празі, вступну статтю до нього написав доктор медицини Ян Семерад [337]. Приблизно в цей же час з'являються і перші публікації про М.І. Пирогова в закордонних енциклопедіях, довідниках та журналах (Повний перелік цих публікацій подано в бібліографічних довідниках).

Найбільш цікавим і повним дослідженням про наукову, педагогічну і медичну діяльність М.І. Пирогова є робота чешського дослідника Яна Адамека [331]. Вона цінна ще й тим, що в праці подана бібліографія праць М.І. Пирогова (зокрема, 51 назва медичних та 41 назва робіт з педагогічних питань).

Підсумовуючи, слід зазначити, що більшість досліджень зарубіжних авторів про М.І. Пирогова носить загальнобібліографічний, медичний або ж педагогічний характер і майже зовсім відсутні праці, які б розкривали громадську, реформаторську діяльність його в Україні.

Таким чином, оглядаючи і аналізуючи широку історіографію про М.І. Пирогова, створену на протязі більше півтора століть, і відзначаючи її великі досягнення, не можна не побачити і її недоліки: фактично відсутні праці, які б у більш повному обсязі та широкому взаємозв'язку характеризували багатопланову сподвижницьку діяльність вченого-медика, педагога-гуманіста, адміністратора та громадського діяча в Україні, хоча цей час, як вважає чимало дослідників, був найбільш плідним і значимим в житті М.І. Пирогова, а особливо його перше десятиліття – 1856-1866 рр.

РОЗДІЛ ІІ.
ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПИРОГОВА ЯК ПОПЕЧИТЕЛЯ ОДЕСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (СЕРПЕНЬ 1856-ЛИПЕНЬ 1858)

Народився Микола Іванович Пирогов у Москві 25 листопада 1810 року в багатодітній сім'ї дрібного службовця провіантського депо військового відомства.

Це був час, коли загальна політична ситуація в Європі, в тому числі і в Російській імперії, формувалась під впливом так званих буржуазно-націоналістичних і буржуазно-демократичних рухів. В усіх країнах Європи зростав визвольний рух, який проявлявся в стихійних селянських повстаннях, в організованих виступах буржуазно-демократичних елементів.

Навчався і виховувався Пирогов М.І. спочатку вдома, а згодом, протягом більше двох років, в приватному пансіонаті В.С. Кряжева, відомого на той час педагога. Керований Кряжевим навчальний заклад значно відрізнявся від аналогічних закладів того часу достатньо прогресивною організацією навчального процесу, високим рівнем викладання.

За порадою декана медичного факультету Я.Й. Мухіна, М.І. Пирогов вступив до Московського університету на цей же факультет. В архіві університету і сьогодні зберігається вкрай цікавий документ: «На пропозицію ректора ми випробували Миколу Пирогова в мовах та науках необхідних для вступу в Університет у високому званні студента й визнали його кмітливим» [135, с.28]. Майбутньому генію медицини не виповнилося на той час ще й 14 років. Навчання в університеті, матеріалістичні тенденції у викладанні професорів Ю.Й. Мухіна, М.Я. Мудрова, Х.І. Лодера та ін., вплив фактичного матеріалу біології і медицини, знайомство з творами Вольтера і Руссо, Гете і Гумбольдта, Рилєєва і Полєжаєва сприяли формуванню світогляду М.І. Пирогова в дусі природничо-наукового матеріалізму і свободолюбства [24, с. 28].

Після закінчення навчання в 1828 році він був направлений для підготовки до професорського звання в Дерптський університет (нині м. Тарту) по хірургії. Успішно захистивши

дисертацію «Чи є перев'язка абдомінальної аорти в разі аневризми легко здійснюваним і безпечним втручанням» німецькою мовою на ступінь доктора медицини (1833 р.)», він протягом двох років удосконалює свою кваліфікацію хірурга в Геттінгені та інших наукових центрах Німеччини. Перебуваня за кордоном, безперечно, відбилось на його поглядах, адже тридцяті роки XIX ст. були в Німеччині періодом, коли, переживши яскравий період «бурі і натиску», зневірившись у можливості здійснити свої політичні прагнення, німецька буржуазна інтелігенція відійшла в культурництво.

М.І. Пирогов, судячи з його поглядів, залишався осторонь від впливу німецької філософії, але із захопленням вивчав у Німеччині біологічні науки, відвідував клініки Руста, Греффе, Диффенбаха, Юнгхена, Лангебека. Віддаючи належне техніці хірургічних втручань, він був вражений їх недостатньою теоретичною підготовкою [222, с. 359].

Повернувшись в 1836 році до Тарту, 26-річний професор очолив університетську кафедру хірургії. «5 років професури, – як згадував пізніше М.І. Пирогов в одному із своїх листів до Й.В. Бертенсона, – яка вимагала щоденно 8 годин занять в клініці, аудиторії і анатомічному театрі із слухачами», увінчались появою декількох наукових праць, головна з яких «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій», що вийшла латинською, а згодом і німецькою та російською мовами з атласом, за яку Академія наук присудила йому Демидівську премію» [217, с.431].

В 1841 році, після довготривалих переговорів, М.І. Пирогов був переведений до Петербурзької медико-хірургічної академії на посаду професора кафедри шпитальної хірургії і прикладної анатомії (він був проти виключно теоретичного характеру такої кафедри), а також головного лікаря хірургічного відділення при 2-му військово-сухопутному шпиталі. Віддаючись всією душею новій справі, молодий вчений і адміністратор зустрічався раз-пораз зі страшним безладдям і безвідповідальністю та байдужістю чиновників, коли хворі голодували, ліки були майже відсутні, бо аптекарі їх фунтами збували на бік або ж замінювали їх підробними: замість хінину давали волячу жовч, риб'ячий жир замінювали якимось маслом. Ганчірки та корпії

переносились фельдшерами від ран одного хворого до іншого. Не бажаючи миритись зі свавіллям і безвідповідальністю чиновників, М.І. Пирогов вступив в жорстку багаторічну боротьбу. Окрім того, вбачаючи першим і святим обов'язком присвячувати свою майстерність людству, М.І. Пирогов майже 14 років безкоштовно консультував у п'яти міських лікарнях: Обухівській, Марії Магдалини, Петропавлівській, Дитячій та Максиміліанівській. Міністерство народної освіти обрало його також членом медичного комітету по реорганізації медичної освіти в університетах.

Так званий 15-річний петербурзький період діяльності Пирогова М.І. був періодом розквіту його таланту як вченого, хірурга і викладача, вінцем якого було утвердження його в званні академіка Медико-хірургічної академії.

За час перебування в Петербурзі доля двічі кликала знаменитого лікаря на війну: спочатку Салти і Кавказ, а через 7 років – Кримська війна, куди він відбув 12 листопада 1854 року на чолі щойно зорганізованої общини «сестер милосердя» та групи лікарів: Каде, Хлєбнікова, Оберміллера, Тарасова, Бекхарса, пізніше Боткіна та ін.. Саме тут, в Севастопольському тилу ним було проведено декілька тисяч операцій (лише одних ампутацій за 7 місяців більше 2000 та 300 резекцій суглобів) і успішно апробовані результати наукових досліджень, зокрема, знеболення хлороформом, які і започаткували славу родоначальнику військово-польової хірургії та військово-медичної адміністрації.

Кримській звитязі М.І. Пирогова ми завдячуємо з багатьох причин: реалізації ідеї залучення жінок на допомогу пораненим під час війни, завершенням легендарного атласу «Льодової анатомії», сортуванню поранених, вченню про шок, початку формування таких ідей, як «майбутнє належить медицині попереджувальній» та «війна – травматологічна епідемія».

То ж яким саме шляхом привела доля геніального хірурга в Україну і що саме змусило його перейти від «хворої людини» до «хворого людства», стаючи, за висловленням В.Х. Стоюніна, – «суспільним хірургом»? Чому лікар і хірург поступився в ньому місцем патріоту і мислителю»?

Досить точну і вичерпну відповідь дав на це запитання в свій час професор Новоросійського університету С.Г. Вілинський, стверджуючи, що в основі цих змін були: «гуманний склад натури Пирогова, враження, винесені ним із Севастопольської кампанії, і загальний дух епохи» [35,с.2].

І це дійсно так. Що стосується першої причини, то тут навряд чи потрібно широко аналізувати, адже гуманність М.І. Пирогова відома всім, хто хоч би що-небудь читав або чув про нього. Варто, мабуть, нагадати лише невеличкий уривок з його вірша, що краще за все розкриває його життєвий ідеал:

«Быть счастливым счастьем других –
Вот настоящее счастье вот жизни земной идеал:
Любовью к ближнему чистой, глубокой, проникнут быть должен
Кто счастья земного в счастьи ищет других…
О, если б все люди к одному идеалу стремились
И мыслью одной проникнуты были –
Мыслию: счастья в счастьи другого искать:
Тогда бы любить и любови дела совершать
Было не трудно…»

Той, хто плекав в своєму серці такий ідеал, завжди був би кращим вихователем і керівником молоді, але потрібен був особливий поштовх, щоб цю потенційну енергію привести в дію. Таким поштовхом для Пирогова послужили враження від Севастопольської кампанії, відображення участі останнього в якій знайшло в його Севастопольських листах.

М.І. Пирогов відправився на театр воєнних дій за власним бажанням, подолавши при цьому немало перешкод, і виключно тому, що бажав допомогти страждущим. За справу він взявся гаряче і, як відомо, проявив блискучу діяльність і як хірург, і як адміністратор – при обладнанні лазаретів і лікарсько-санітарної частини взагалі. Він сам писав дружині:

«Поки я відчуваю, що тут (в Севастополі) я корисний, поки Господь дасть мені сили і здоров'я і поки мене не прогнали звідси, я повинен почате владнати і не повертатися додому без результату. Я їхав до Севастополя не для того, щоб тільки сказати, що був тут». В іншому листі, відповідаючи дружині на запитання її про час його повернення, він наголошує, що це не залежить від нього, а від того, чи потрібна ще його праця в

Севастополі, і додає: «Чим же я винний і перед ким, що у мене в серці ще не охолонули всі поривання до високого і святого, що я ще не втратив силу волі жертвувати; а те, для чого я жертвую щастям бути з тобою і дітьми, повинно бути також дорогим і для тебе, і для них» [222, с.77].

Однак не лише одним виконанням обов'язку лікаря і громадянина ознаменована була в житті М.І. Пирогова Кримська війна. В цей час він відчув прагнення до перевиховання, внутрішню боротьбу, початки якої були в ньому раніше, але яка тепер повинна була спалахнути з особливою силою: його ідеал щастя грунтувався на початках євангелійської любові до ближнього і страждання, смерть, котрі були щохвилини перед очима, не могли пройти для нього безслідно. Вони надто глибоко зачепили його чутливу душу, і в той час, як юрба бачила його в роботі над трупами, і за перев'язкою пораненого і прославляла його майстерність в своїй справі, в ньому самому відбувалась внутрішня боротьба, переробка, перевиховання самого себе. Він дійшов до усвідомлення, що не жити з юрбою одним життям і залишитися твердим у своїх переконаннях не можна ніяк, не виховавши в собі силу волі, характеру, здатності боротися в ім'я свого ідеалу.

Важкий процес власного перевиховання і змусив М.І. Пирогова звернути увагу на виховання підростаючого покоління, щоб підготувати останнє до життєвої боротьби.

Зрештою, третім фактором, що відобразився на рішенні Пирогова М.І. зайнятися вихованням молоді, був, очевидно, загальний характер епохи. Кримська війна багатьом відкрила очі, показавши гнилість і безсиля кріпосницької Росії.

Падіння Севастополя, ганьба вітчизни, нічому не навчили царських генералів. Цар, як і раніше, возив солдатам на фронт старовинні ікони, такими ж стародавніми були і прийоми генералів для підняття бойового духу війська. Так, наприклад, коли генералу Ліпранді, який мав репутацію хорошого і розпорядливого начальника, показали гнилі сухарі, що видавались солдатам, він при цьому зауважив, що чим солдат голодніший, тим він зліший. Нам того й потрібно, а присутній при цьому головнокомандувач додав, що замінити ці сухарі нічим, а тому солдати мимоволі їх з'їдять [324, с. 116]. Селяни

ж в цей час знемагали від непосильних податків та кріпацької неволі, почастішали випадки жорстоких розправ з поміщиками, а на фронті ще лютішими стали атаки інтендантських та шпитальних мародерів на М.І. Пирогова, його лікарів і сестер. Дефіцит державної казни збільшився в 1855 році до 282 млн. крб.., а на 1856 – очікували до 259 млн. крб.. [324, с. 118].

Під час севастопольських кривавих днів М.І. Пирогов, як лікар-хірург, побачив виразніше інших домінуючу недугу часу: йому потрібні були помічники-люди, а на війні він стикався лише з чиновниками, для яких людські страждання і горе були байдужі. В той час, коли вся Росія скубла корпію для Севастополя, корпією цією перев'язували англійці, а у нас була лише солома [39, с.64]. Ось такою була картина суспільної моральності.

Постріли гармат на севастопольських бастіонах правдиво і сміливо сказали про те, про що всі так довго мовчали. І не відсутність відваги, і не відсутність власної хоробрості рядових захисників вітчизни були причиною Севастопольської ганьби, а відсутність громадянської доблесті, відсутність громадянського виховання в самосвідомості [160, с.41-42.].

Друга половина 50-х – початок 60-х років XIX століття стали часом, коли кращі люди передової частини суспільства виявили велике бажання активної праці на загальне благо. Не дивно, що цей порив до активної участі в оновленні суспільства захопив і М.І. Пирогова, людину глибоко альтруїстичну, і що він набрав у нього особливої форми – прагнення до здійснення в житті того високого ідеалу виховання, в основу якого він поклав повагу до прав людської особистості, нормальний розвиток всіх душевних сил і усвідомлення громадянського обов'язку.

Пізніше, через багато років, в 1880 році, в листі до Й.В. Бертенсона М.І. Пирогов виклав причини, що спонукали його виступити в пресі із «Запитанням життя», які і привели його на широку освітянську ниву. За словами Пирогова «Запитання життя» були пропущені цензурою тільки тому, що вони друкувалися з дозволу великого князя Костянтина Миколайовича в «Морській збірці». Різке висловлення, глибоке переконання в безглуздості тоді загального, майже станово-спеціального виховання, і страшенний розлад між школою і життям викликали

сильні враження… Міністр народної освіти Норов, під впливом цього враження, запросив Пирогова М.І. обійняти посаду попечителя Одеського навчального округу, яку останній прийняв, зважившись залишити службу в М.-х, академії, з умовою, що програма його дій була прийнята міністерством, на що дана була повна згода [323, с.72].

Якщо спробувати стисло визначити основні проблеми, що їх зачіпав у своїй статті М.І. Пирогов, то це перш за все: критика існуючої тоді офіційної системи освіти, школи, відірваних від життя, та їх найбільших вад – станового характеру та вузькоспеціальної спрямованості освіти, формалізму та догматичних способів викладання, а також розкриття значення загальної і спеціальної освіти та їх правильного співвідношення, захист наукової гуманістичної загальнолюдської (загальної) освіти, нової загальноосвітньої школи, метою якої повинно бути формування нової людини, людини-громадянина; постановка завдання морального виховання і морального самовдосконалення людини і суспільства, питання про освіту і виховання жінки.

Ця стаття М.І. Пирогова, яка викликала широкий суспільний резонанс, була надрукована в 9 числі (наприкінці липня) «Морської збірки», а вже 3 вересня того ж таки року був підписаний наказ про призначення його попечителем Одеського навчального округу [IV. ДАОО, Ф.1, оп. 195, од. зб. 657, 1857].

24 жовтня 1856 року М.І. Пирогов доповідав про вступ на нову посаду [47, с.57]. Відтепер «Одесі випало на долю стати місцем, в якому вперше на практиці повинні були бути застосовані теоретичні погляди Пирогова на виховання» [230, с. 4].

Територія України, яка входила в єдину адміністративну систему Російської імерії, і фактично була її колонією, в середині XIX ст. включала 9 губерній. Історично склався їх поділ на три великі регіони: Правобережну Україну (Київська, Подільська і Волинська губернії); Лівобережну і Слобідську Україну (Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії), Південь України (Таврійська, Катеринославська і Херсонська губернії). В адміністративному відношенні по навчальному відомству вони входили до складу трьох навчальних округів, територіальні кордони яких не відповідали регіонам, а інколи включали райони,

що знаходились за межами сучасних кордонів України. Так, до Київського навчального округу, окрім правобережних губерній, були включені Полтавська і Чернігівська, до Харківського – Курська, Орловська, Тамбовська губернії і Земля Війська Донського; до Одеського – Бессарабська область [280, с.6.].

Ставлячи в економічному плані принцип: інтереси частини (себто України) повинні поступатися перед інтересами цілого (себто цілої імперії) [229, с. 384] царський уряд чітко дотримувався його і в плані освіти і навчання. Ще з початком XIX ст. традиційні українські школи зникають. Зростання кріпацтва спричиняється до знищення сільських шкіл. Уряд російський намагається зводити свої урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами в напрямі омосковлення української людності. Ідеологічна доктрина при цьому, що її висував міністр освіти граф О. Уваров, встановлювала духовний грунт для внутрішньої політики російського уряду: «Самодержавство, православіє, народність» (розумілося, звичайно, російську народність, обов'язкову для всієї імперії) [229, с.295]. Про те, що українська людність була «засуджена на темряву, на культурну відсталість», в силу вище зазначених причин, свідчать хоча б дані таблиці з урядових відомостей за 1856 рік.

№ пп	Губернії	Шкіл усіх типів (вищих,середніх, нижчих)	Кількість слухачів та учнів	Учнів на 100 душ населення
1.	Волинська	76	3558	0,23
2.	Подільська	143	4432	0,25
3.	Київська	142	9114	0,50
4.	Херсонська	168	8704	0,80
5.	Катеринославська	161	9652	0,92
6	Таврійська	169	8867	1,34
7.	Харківська	128	7227	0,45
8.	Полтавська	160	7866	0,44
9.	Чернігівська	173	8867	0,34

Сам уряд заснував початкові школи тільки по т. зв. «казьонних селах», в панських же селах, яких було значно більше, ніж «казьонних», школи відкривали самі пани-поміщики, останні ж з мотивів різного характеру робили це неохоче. Так, наприклад, на 70 шкіл Чернігівської губернії, що нараховувались

на 1860 рік, на панські села припадало лише 6 шкіл, а у Катеринославській губернії у 1837 році на панські села припадало тільки 2 школи. Та й сам російський уряд не квапився відкривати нові школи. За час від 1804 до 1820 року в Чернігівській губернії було засновано тільки 3 нових урядових школи. Як бачимо, в першій половині XIX ст. шкіл було занадто мало та й до того ж вони були московськими, чужими за мовою і духом нашому народові, внаслідок чого «великий відсоток укінчених школярів давав «рецидив неграмотності».

Не кращим був стан справ і в Одеському навчальному окрузі, де мав прикласти свої зусилля, великі знання та організаторські здібності М.І. Пирогов.

Сам цар до героя Кримської війни відносився неприязно за його викриття зловживань та грабіжництва чиновниками під час війни, але був змушений поступитися вмовлянням придворної знаті, особливо коли вони йшли від членів ліберального гуртка княгині Олени Павлівни. Призначення М.І. Пирогова на цю посаду розцінювалося ними в першу чергу як засіб допомогти уряду у заспокоєнні збудженої суспільної думки, що так активно розвивалась в той час.

Що являла собою посада попечителя, обов'язки якого мав виконувати відтепер той, хто намірився зцілити не лише людські тіла, а й душі? Яким був край, на ниві якого він мав сіяти зерна добра, людяності, освіти, науки, благодійництва?

Посада попечителя на той час існувала вже майже півсторіччя, з часів введення в дію ліберального статуту навчальних закладів 1804 р., але функції і повноваження її так і не були до кінця визначені. Нерідко траплялося так, що на посаду призначалися невігласи, на зразок московського попечителя В.І. Назимова, а на окраїнних землях функції попечителя зосереджувались в руках генерал-губернаторів. Свої обов'язки вони здебільшого зводили до дріб'язкового контролю за зовнішньою діяльністю навчальних закладів і нагляду за політичною благонадійністю учених, учителів та учнів. Часто-густо некомпетентності їх у питаннях освіти і навчання не було меж.

На той час, в грудні 1855 року [257] були введені посади попечителів у тих округах, де до цього така посада поєднувалася з генерал-губернаторською.

Зовсім іншою перед мешканцями величезного Новоросійського краю з'явилась постать попечителя М.І. Пирогова. Через декілька місяців, дякуючи вдачі, особливостям свого відкритого характеру, простоті і доступності, з якою він брався за будь-яку справу, М.І. Пирогов стане взірцем для всіх прогресивних сучасних йому і наступних попечителів округів.

Як самостійний навчальний округ, Одеса була виділена царським урядом 30 липня 1830 року [55, с.5.]. Хоч за статутом 1804 року, який ще діяв на той час, навчальні округи створювались лише в університетських центрах України. На їх наукові сили покладались обов'язки контролю і керівництва гімназіями, а на директорів гімназії покладались обов'язки керувати повітовими училищами. На наглядачів повітових училищ – обов'язки керувати церковноприходськими школами в повіті. Безперечно, така система забезпечувала надійний контроль і мала ряд переваг в порівнянні із системою керівництва навчальними закладами за допомогою особливих чиновників міністерства освіти.

Але ж в Одесі на той час ще не було університету. Функції подібної керуючої установи були покладені на Рішельєвський ліцей, який був укомплектований досить підготовленими кадрами професорсько-викладацького складу. За характером освіти, яку він надавав, ліцей належав до середнього типу навчальних закладів, але прирівнювався в правах до вищого навчального закладу. В листопаді цього ж таки року попечителеві Одеського навчального округу були підпорядковані навчальні заклади Херсонської та Таврійської губернії. Таким чином, окреслився досить широкий за територією навчальний округ, що охоплював Новоросійський край, Крим і Бессарабію, а Одеса стала центром управління округом.

Проблем на освітянській ниві краю, що вимагали негайного вирішення, було багато. Переважаюча кількість Одеського населення була неписьменною, навіть досить забезпечене купецтво часто-густо не вміло читати і писати. На середину XIX століття на території міста та його околицях нараховувалось

лише 8 початкових шкіл, а в центральних кварталах, якщо не брати до уваги декількох приватних національних і неросійських церковних шкіл, вони взагалі були відсутні. І це в час, коли населення міста швидко зростало. На 1852 рік в Одесі проживало біля 96500 постійних жителів [55, с.5].

Якщо одержати початкову освіту для дітей нижчих верств населення міста було великою проблемою, то становище в освіті для представників так званих «вищих верств» було трохи краще. Окрім Рішельєвського ліцею, в Одесі функціонували гімназії, ряд приватних пансіонів, повітове училище. Варто додати, що постановка справи освіти, навчання і виховання населення в інших містах округу була далеко гіршою. Так, наприклад, на час обстеження М.І. Пироговим учбових закладів Катеринославської губернії, до складу якої входив і весь Донецький басейн, функціонувало лише 24 школи, що були підвідомчі міністерству народної освіти. В них навчалося всього 1059 дітей, [215, с.52], а центром учбових закладів цієї губернії були чоловіча гімназія в Катеринославі, в якій навчалося лише 248 гімназистів. Розташовувалася гімназія в майже не придатній для навчання дерев'яній будівлі, а листування стосовно будівництва нового корпусу тягнулося більше 20 років. І тільки дякуючи втручанню М.І. Пирогова весною 1858 року було розпочато будівництво нового корпусу.

Чітко усвідомлюючи мету і завдання своєї «місіонерської діяльності», М.І. Пирогов з перших днів перебування на посаді попечителя шукав однодумців, згуртовував їх навколо себе, всіляко сприяв кращим починанням і прагненням учених і учителів для поширення світла наукової освіти і культури. А щоб швидше вникнути в потреби краю і згуртувати навколо себе кращі сили ліцею, він вже в листопаді 1856 року пропонує його раді надати йому відомості про тих викладачів, котрі мають свої наукові праці, пропонує також всім подати свої пропозиції стосовно змін в роботі ліцею; кожному з викладачів радить подати особисто список періодичних видань і праць, які потрібно придбати по кожній дисципліні для бібліотеки ліцею [216, с. 52].

Подібні заходи допомогли М.І. Пирогову за короткий час з'ясувати дійсні потреби в освіті, встановити ті умови і засоби, в широкому розумінні, які були б доцільні та найбільш дійові для

правильної постановки навчально-виховної справи в різних навчальних закладах, виробити тактику у взаємовідносинах з науковим та учбовим персоналом, а також суспільно-громадськими діячами в галузі освіти.

Ще й місяця не минуло з часу вступу М.І. Пирогова на поле освіти краю, а він уже в кінці листопада запитує подорожню в одеського градоначальника з метою огляду навчальних закладів і відбуває у відрядження. І це в той час, коли південні дороги пізньої осені розбиті вкрай і переповнені багнюкою, а тривалість поїздки займала не один день і навіть не один тиждень.

Щоб мати реальну картину стану народної освіти в окрузі, він відвідує десятки навчальних закладів в містах і містечках, знайомиться з побутом учителів і учнів. З метою ознайомлення з методикою і якістю викладання навчальних дисциплін, відвідує уроки, веде бесіди з учителями, учнями, керівництвом, буває на засіданнях педагогічних рад, але при цьому не лише одержує інформацію, а й сам з метою покращення рівня навчання рекомендує учителям обмінюватись досвідом роботи, вивчати кращий з них. Повернувшись до Одеси, дає безпосередні вказівки і поради в циркулярах, регулярно здійснюючи згодом особистий контроль за їх виконанням.

Результати першої тривалої інспекторської поїздки по Одеському навчальному округу, а також висновки попередніх спостережень, дали можливість попечителю подати 20 січня 1857 року міністрові народної освіти доповідну записку «Про хід освіти в Новоросійському краї і про кричущу необхідність зміни учбових закладів» [216, с.5-70].

Це досить об’ємна і насичена за змістом доповідна, в якій знайшли своє конкретне відображення педагогічні ідеї, підняті М.І. Пироговим ще раніше в статті « Запитання життя», але поряд з цим і цілий ряд пропозицій, спрямованих на реорганізацію як самої системи освіти, так і постановки навчально-виховного процесу в школах.

В даній праці ми не ставимо за мету детально аналізувати весь зміст праці М.І. Пирогова, вона досить ретельно розглянута в попередніх дослідженнях ряду авторів [128; 203; 51], але на основних ідеях, тих, що характеризують великого педагога як реформатора, просвітителя, маємо зупинитись.

Основна думка автора зводиться до ідеї реорганізації Одеського Рішельєвського ліцею у вищий навчальний заклад у двох варіантах: або в університет, або в такий, який би сприяв розвитку ліцею як вищого спеціального навчального закладу. Уже в першому фрагменті «Два періоди освіти» він підкреслює, що вища і середня освіта, є тими вирішальним ланками, від стану яких залежить поширення культури в країні, бо вони перш за все впливають на якість навчально - виховної роботи в нижчих навчальних закладах. Як і в інших статтях, М.І. Пирогов розглядає два види освіти: «загальнолюдську (енциклопедичну)» і «спеціальну», але тут же уточнює, що це не види, а лише періоди однієї й тієї ж освіти. В одному з них здійснюється стрункий і поступовий розвиток розумових здібностей «тих, хто навчається, а в другому вони «одержують спеціальну освіту з тієї чи іншої галузі людських знань, готуються до застосування обраного ними предмету на користь цілого суспільства, до поширення наук у вітчизні і навіть до вдосконалення самої науки» [217, с.56].

А далі продовжує. «Щаслива та країна, в якій обставини, звичаї і закони не порушили ще цієї суворої послідовності в ході освіти». Більше того, автор впевнено заявляє, що дійсна освіченість, що розвиває багатогранність і самостійність розуму має місце лише там, де тим, хто навчається, судилося пройти обидва періоди освіти» [217, с.56]. Відповідно до цих переконань він відмічає, що в одеських навчальних закладах має місце занадто рання спеціалізація, а учителі, керуючись установленим правилом, турбуються не про всебічний розвиток і самостійну розумову роботу учнів , а про суворе дотримання програм і розпоряджень» [217, с.57]. Цим автор ставить на чергу дня досить принципові питання, що стосуються не лише навчальних закладів вверіного йому Одеського округу, але і всієї країни.

Як уже відмічалось раніше, основна думка автора в даній праці зводиться до ідеї перетворення Рішельєвського ліцею в університет, «щоб не привести освіту всього краю до цілковитого занепаду» [217, с. 63].

Характеризуючи недоліки в організації цього навчального закладу із статусом вищого, він звертає увагу на те, що ліцей не задовольняє бодай головних потреб краю і не вистачає

викладачів для гімназій і жіночих інститутів округу (Одеського, Керченського та Новочеркаського); викладачі, що приїздять з інших округів, незнайомі з особливостями краю, а тому викладання, наприклад, природничої історії залишається «безбарвним і мертвим» [141, с.7], учні знайомляться не з природою, а з посібниками, і це при тому, що наукове дослідження її особливостей принесло б очевидну користь місцевому сільському господарству та промисловості. Майже зовсім не досліджені багаті скарби давнини, що зберігаються в багаточисельних курганах і відображають історію краю, через який проходило переселення народів із Азії в Європу. В етнографічному і мовознавчому аспекті Новоросійський край цікавий як сусідній край з Кавказом і країнами Сходу, з народонаселенням, змішаним із росіян, українців, поляків, молдаван, татар, вірмен, циган, євреїв, німців, італійців. І, накінець, ще один аргумент на користь необхідності мати університет в Одесі: відкриття в Одесі університету і зокрема медичного факультету, – зазначає М.І. Пирогов, – сприяло б залученню до нього молоді із болгар, сербів, греків та інших православних, підданих Турції і Задунайських князівств, для вивчення медицини [216, с.64-65].

Крім зазначених, мабуть, одним із основних мотивів проекту реорганізації ліцею в університет був той великий патріотизм, з яким підходив до питань науки і наукової освіти М.І. Пирогов.

І це, безсумнівно, підтверджує та цілеспрямованість, з якою він намагався довести правильність своїх поглядів і переконань. Так, не знайшовши підтримки з боку правлячих кіл стосовно перетворення Ришельєвського ліцею в університет, він знову через рік звертається 2 квітня 1858 року до міністра народної освіти з проектом «Про зміну Одеського ліцею в університет» [217, с. 98-100].

Оцінюючи ту роль, яку відіграв М.І. Пирогов в зв'язку з реорганізацією Рішельєвського ліцею і появою на південноукраїнських землях університету, варто зазначити, що він був не єдиним, хто намагався розв'язати це питання.

Першим в цій справі був його попередник, попечитель Одеського навчального округу Д.М. Княжевич, котрий ще в 1844

році возив відповідний проект до Петербургу [299, с.7]. Але це клопотання не знайшло підтримки у миколаївських чиновників.

Одночасно з першим клопотанням М.І. Пирогова до міністерства народної освіти поступила і інша доповідна записка дійсного статського радника М.В. Кукольника про відкриття університету в Таганрозі. М.І. Пирогов, до округу якого входив і Таганрог, одержав цю записку [35, с.49] для заключення, але дав його в розумінні найсприятливішому для Одеси, про що й доповів в міністерстві 30 липня 1857 року. Причому, у даному поданні, з огляду на матеріальну сторону справи (а саме скорочення необхідних місцевих коштів) М.І. Пирогов згодився з думкою ради Ліцею щодо необхідності зачекати з відкриттям медичного факультету і зберегти факультет юридичний. Кошти, необхідні при цьому для відкриття університету, М.І. Пирогов пропонував одержати шляхом збільшення вивізного мита на пшеницю із портів Чорного та Азовського морів [320, с.61].

Розглядаючи Одесу і її навчальні заклади як один з найважливіших культурних центрів України у боротьбі із сусідніми країнами, що залучали у сферу свого культурного впливу слов'ян, він переконливо доводить що «до тих пір, поки ми самі не оберемо рівної по силі духовно-наукової зброї (тобто свого, відповідного до їхніх, культурно-освітнього центру), наша протидія Заходу залишиться слабкою і немічною. Ми повинні спочатку сформувати і посилити центр наших дій…». І продовжує: «Очевидно, що Одеса відповідно її місцевості, могла б бути саме тим центром наших дій і дійсним розсадником людей, здатних здійснити цю важливу політичну мету … В Одесі б готувались і учителі, і лікарі, і сестри для тих благодійних закладів, які б суспільство поступово засновувало у обраних ним пунктах на Сході» [217, с. 99].

Таким чином, з'являється ще одна причина, чому саме Пирогов М.І. так наполягав на необхідності якомога швидше провести реорганізацію Одеського ліцею. Цим він постає перед нами в іпостасі далекоглядного і проникливого державного діяча на ниві науки і освіти.

Слід зауважити, що через декілька років, 13 травня 1865 року, коли М.І. Пирогова вже не було в Одесі, університет все ж таки був відкритий, а колишнього попечителя було обрано

почесним членом університету [IV. ДАОО. – Ф.45, оп. 11, 1865, од. зб. 3, Арк.8]. Але це ніякою мірою не зменшує ту роль, яку відіграв учений-реформатор у великій і благородній справі просвітництва. Бо, як справедливо зазначав в своїй пам'ятній ювілейній доповіді М.Г. Попруженко: «Справі заснування в Одесі університету саме Пироговим було дано таким напрям, з якого зійти уже було неможливо, і позитивне вирішення цього питання наближалось» [230, с.4]. Наскільки правим був М.І. Пирогов у постановці питання про необхідність і доцільність відкриття в Одесі університету, а особливо медичного факультету , показав час, про що значно пізніше з таким болем писав один з перших біографів М.І. Пирогова Г.В. Бертенсон, вказуючи на «крайню необхідність для всієї південної і південно-східної окраїни» медичного факультету [13, с. 17].

Не менш яскравим штрихом, що відтіняє ще одну грань громадсько-просвітницької діяльності М.І. Пирогова, є факт, про який свідчать у своїй праці А.М. Геселевич і Е.І. Смирнов, посилаючись на кореспондента «Московських відомостей». Коли Пирогов М.І. прибув до Одеси і почав знайомитись з роботою Рішельєвського ліцею, йому показали кошторис витрат, складених у зв'язку з переїздом останнього до нового корпусу. Досить значна на той час сума (25476 карб.) була передбачена для придбання нових меблів. Але, перш ніж завізувати його, попечитель вирішує виявнити стан фонду навчальних посібників. І, як зазначає автор, «знайшов навчальні посібники ліцею занадто «бідними», а тому прийшов до висновку, «що кращою окрасою нового ліцею будуть слугувати не нові розкішні меблі, а поповнення бібліотеки і музеїв шляхом придбання нових творів, періодичних видань, фізичних і хімічних інструментів» [50, с. 145 -146].

Більшу частину цих коштів (13500 карб.), з дозволу міністерства народної освіти М.І. Пирогов витратив для придбання наочних посібників та книг. Він також клопотав перед товаришем міністра П. Вяземським про дозвіл на відрядження одного із професорів ліцею Гассгагена з метою придбання фізичного та хімічного приладдя для обладнання кабінетів ліцею, зокрема, мінералогічного, фізичного, сільськогосподарських знарядь, хімічного та нумізматичного [157, с.71].

За свідченням Ю.Г. Маліса, з ініціативи М.І. Пирогова студенти ліцею влаштували кабінет для власного читання, а кабінети ліцею: мінералогічний, фізичний, астрономо-геодезичний, зоологічний, технологічний, землеробських знарядь, нумізматичний та хімічна лабораторія становили предмет його постійних піклувань [157, с.71].

Як істинний попечитель він дійсно надавав велику допомогу у вирішенні багатьох проблем Рішельєвському ліцею: від господарських до науково-освітніх. Але вінцем його опікунства у справі переходу ліцею до нового корпусу і покращення його навчально-матеріальної бази була його промова, яку він виголосив на урочистому акті Рішельєвського ліцею 1 вересня 1857 року, підкресливши, що «в кожному навчальному окрузі вищий освітній заклад можна порівняти з маяком, призначеним проливати світло на видиме коло. Чим вище стоїть такий маяк і чим яскравіше він світить, тим яскравіше освітлюється все коло»[214, с. 42]. Він закінчив своє слово попечителя наказом: «нехай кожен із вихованців почне свою освіту, наслідуючи слово отця: «Не шукай нічого іншого як бути людиною в дійсному значенні цього слова» [214, с.44].

Як відмічалось нами вище, попечителі багатьох навчальних округів виконували свої обов'язки шляхом суто канцелярського письмового керівництва. Та не тією людиною був М.І. Пирогов, щоб наслідувати цей шлях. В керівництві округом він обрав власний, пироговський шлях, поставивши перед собою завдання, здійснити яке одній людині було майже не під силу. Це змушувало його систематично робити об'їзд свого навчального округу. А тому уже за перший рік свого опікунства, він тричі об'їхав Новоросійський край і Бессарабію: 1-й – в березні, 2-й – з 28 липня по 28 серпня, 3-й – з 10 жовтня по 1 листопада [47,с.60-61; 230, с.4], відвідавши майже всі навчальні заклади, підвідомчі Херсонській, Катеринославській, Таврійській, Кишинівській та Одеській дирекціям.

Закінчивши інспектування, М.І. Пирогов вважав за необхідне довести коротко свої «зауваження всім дирекціям…» [217, с .76]. Тому 1 листопада була розіслана «Циркулярна пропозиція пп. директорам училищ Одеського навчального округу» [217, с.76-81]. Поїздки дали йому можливість чітко

сформувати уявлення про дійсний стан навчальних закладів, про потреби населення в освіті, сприяли остаточному утвердженню його соціально-педагогічних позицій, а також коригуванню подальшої реформаторської діяльності. Цьому сприяло все: відвідування навчальних закладів, знайомство з постановкою викладання і виховання в них, ознайомлення із суспільно-громадськими об'єднаннями росіян, благодійними єврейськими общинами, релігійно-церковними об'єднаннями татар, окремими особами, що були відомі в краї своєю культурно-просвітницькою роботою та благодійністю.

У фонді Рішельєвського ліцею (Ф.44) Державного архіву Одеської області зберігається відношення М.І. Пирогова директору цього ліцею про відновлення Керченської громадської бібліотеки, що загинула в роки Кримської війни [IV. ДАОО. – Ф.44, оп.3, од.зб. 120, Арк. 1,7.], яке свідчить про стурбованість попечителя станом громадського освітнього закладу.

Цікавлячись під час інспекційних поїздок не лише наявністю фондів бібліотек гімназій та повітових училищ, але й сутністю їх, М.І. Пирогов відмічає, що вони містять більше книг корисних для наставників, аніж для дітей, що учні мало і навіть зовсім не користуються бібліотеками і що читання в училищах під час позакласних годин групами, під наглядом наставників, інспекторів та штатних наглядачів училищ ще мало введено в користування. При цьому він пропонував дирекціям звернути увагу на цей могутній засіб поширення просвітництва. Знайомлячись з «циркулярними пропозиціями», можна констатувати, з яким педагогічним тактом оцінює М.І. Пирогов діяльність всіх дирекцій навчального округу по кожній окремо, а наприкінці документу виділяє зауваження, що стосуються всіх дирекцій округу взагалі.

Так, наприклад, по Херсонській губернії, він відмічає молодшого учителя Абрамова, зазначаючи, що «його метод викладання відмінний. Він тримає цілий клас в постійній напрузі…», а далі рекомендує, щоб і інші викладачі наслідували подібний спосіб викладу матеріалу, радить сприяти розвитку розумових здібностей учнів, а також посилити міжпредметні зв'язки [217, с. 76].

В документі, що супроводжував «циркулярні пропозиції», попечитель рекомендував завідувачам дирекціями, «щоб циркуляр цей був прочитаний при повному засіданні педагогічних рад як гімназій, так і повітових училищ і щоб потім зроблені були міркування про усунення помічених ним недоліків» [128,с. 63].

Згодом пропозиції, що надходили попечителю від дирекцій гімназій, почали друкуватись у місцевому «Одеському Віснику». Іноді це були чималі витяги із протоколів засідань рад різних гімназій, опис кращих методів викладання і їх аналіз.

«Циркуляри по Одеському навчальному округу» стали для М.І. Пирогова педагогічною трибуною. Вони не були бюрократичними розпорядженнями попечителя, а скоріше являли свого роду його педагогічні твори. Він розбудив педагогічну думку в краї, в результаті чого на сторінках «циркулярів» почали з'являтися статті педагогів округу, які привертали до себе увагу широкої педагогічної спільноти і передових людей краю. [69, с.5]. Приділяючи чимало уваги поширенню в суспільстві наукових знань про виховання, проводячи в життя ідею зближення і взаємодії школи і сім'ї, М.І. Пирогов намагається залучити в ліцейні аудиторії якомога більше слухачів із студентів, учителів, просто осіб, що цікавляться наукою про виховання, шляхом одержання дозволу від міністерства народної освіти на читання публічних лекцій по педагогіці ад'юнктом , а згодом професором філософії Орбінським Р.В. [217, с. 75-76].

М.І. Пирогов чітко усвідомлює, що лише з допомогою періодичної преси можна широко впроваджувати питання освіти, науки і культури в народні маси краю, і саме тому він приділяє увагу як питанню зміни напрямку існуючих газет і журналів, так і створенню нових друкованих органів.

Невдовзі, прибувши до Одеси, М.І. Пирогов направив листа міністру народної освіти з проханням надати дозвіл на створення самостійної газети. Але бюрократична тяганина (лист було передано міністром освіти до міністерства внутрішніх справ, а те переслало його Одеському генерал-губернатору О.Г. Строганову на резолюцію) і особиста неприязнь останнього не дали можливості позитивно вирішити питання. Та не тією людиною був М.І. Пирогов, щоб зупинятись на півдорозі. Уже 5 квітня

1857 року він ставить перед генерал-губернатором питання про передачу Рішельєвського ліцею вже існуючої газети Новоросійського краю – «Одеського Вісника». Стосовно цього він писав: «Дізнавшись, що п. Тройницький залишає зовсім Одесу і значить перестає бути редактором Одеського Вісника, я пропоную Вашій світлості передати видавництво цієї газети Рішельєвському ліцею на тих же самих умовах, як і видавав п. Тройницький. Багато хто з вчених ліцею приймуть жваву участь в цій справі і газета, без сумніву, підніметься і в літературному, і в наукового відношенні», і далі продовжував: «Я переконаний, що прийнявши мою пропозицію, Ви надасте могутній засіб підвідомчому мені закладу діяти на освіту краю і значить досягти головної мети» [320, с. 60; 64, с. 127].

Але, як тільки стало відомим бажання М.І. Пирогова взяти в свої руки видавництво газети, навколо цього питання розгорілась гостра боротьба. Листа М.І. Пирогова генерал-губернатор направив до Одеського градоначальника графа Алопсуса. Той, побачивши в прогресивних намірах попечителя небезпеку, переконав губернатора не передавати «Одеського Вісника» вченим ліцею, бо добре знав вплив на них М.І. Пирогова. При цьому він свою думку мотивував тим, що істинна мета «Одеського вісника» заключається не в поширенні навчальних відомостей, газета ця корисна і навіть необхідна для краю, як єдиний орган поглядів і розпоряджень місцевої влади, як вірна хроніка життя Новоросійського краю в усіх його проявах…, на кінець, як офіційний бюлетень розпоряджень уряду і новин політичних…

Таким чином, – заключав граф, – передача видавництва «Одеського Вісника» професорам ліцею, на його думку, відволікаючи їх від педагогічних занять, не принесе прямої практичної користі Віснику» [IV. ДАОО. – Ф.1., оп.196, спр. 840. Арк.5-7].

22 червня 1857 року М.І. Пирогов змушений знову звертатися з цим же проханням до генерал-губернатора О.Г. Строганова [IV. ДАОО. – Ф.1., оп.196, спр. 840. Арк.1857], а також 2 жовтня 1857 року [IV. ДАОО. – Ф.1., оп.196, спр. 840. Арк.22, 23-26]. Після довгих зволікань, останній згодився на передачу газети ліцею, але висунув при цьому умову, щоб газета

зберегла свою попередню спрямованість. Пізніше до цього він додав ще й вимогу про більш високу оплату типографії, розраховуючи, що М.І. Пирогов відмовиться від видавництва на таких тяжких умовах.

Але генерал-губернатор розрахував невірно. М.І. Пирогов, одержимий ідеєю мати окружний друкований орган, прийняв висунуті умови, запевняючи при цьому, що він « запропонував ліцею зайнятись видавництвом газети зовсім не з метою збільшити його доходи, а саме для того, щоб мати в руках засіб до розповсюдження освіти в краї і тому якщо досвід протягом року доведе, що видавництво може продовжуватись і на запропонованих Вами умовах, то я перший запропоную ліцею підтримати міську типографію і поступитися рештою половини доходів, що одержуються від друкування об'яв про від'їжджаючих за кордон» [IV. ДАОО. – Ф.1., оп.196, спр. 840. Арк.19-20].

Лише 19 жовтня 1857 року прийшло розпорядження генерал-губернатора про передачу «Одеського Вісника» з 1 січня 1858 р. Рішельєвському ліцею [64, с.128].

Надзвичайно цікавою є програма видавництва «Одеського Вісника», складена комітетом і схвалена радою ліцею. Вона являє собою втілення думок та ідей М.І. Пирогова. Зокрема, у вступній частині читаємо: «Комітет вважає за краще визначити характер програми слідуючими словами, запозиченими із зауважень п. Попечителя словами, які повинні бути постійно на виду у видавця», а далі, що редактор, цінуючи довір'я, виявлене йому ліцеєм, повинен скористатися усіма засобами зробити газету дійсним його органом, значить діяти через перше, на розповсюдження в краї здорових понять про виховання і освіту; по друге, на розповсюдження наукових загальнокорисних відомостей, керуючись переважно з потребами краю; по-третє, на покращення прав змішаного народонаселення краю, піддаючи суворій і розсудливій критиці пануючі звичаї, забобони, погляди на моральний і матеріальний стан суспільного побуту, знайомлячи при цьому і всю Росію з місцевими особливостями краю; по-четверте заохочуючи різних членів суспільства, переважно навчального відомства до діяльної участі словом і ділом [IV. ДАОО. – Ф.1., оп. 195, спр. 840. Арк. 27-29].

Рада ліцею обрала двох редакторів, що користувались довір'ям і повагою М.І. Пирогова, – професора юридичних наук О.М. Богдановського та професора історичних наук А.І. Георгієвського, про що попечитель М.І. Пирогов повідомив Новоросійського генерал-губернатора у своєму відношенні від 7 листопада [IV. ДАОО. – Ф.1., оп. 195, спр. 840. Арк. 26].

Ще задовго до переходу «Одеського вісника» у відомство ліцею М.І. Пирогов знайомить читачів з напрямом газети, звернувшись 28 листопада 1857 року до професорів-редакторів з листом через газету, закликаючи їх при цьому, що «Одеський Вісник» може потрапити в руки і великороса, і малоросіянина, і молдаванина, і грека, і єврея. «Згадайте, – звертається він далі, – що Одеса живе пшеницею, що степ поганий провідник переконань і освіти. Переконати людей, навіть і не степових, що пшениця і інтереси різноплемінних типів і все на світі може бути приведене до одного знаменника, – нелегко. Згадайте, що велике слово – «вперед», що так надихало солдат Суворова і Блюхера, не на всіх діє так магічно. Є ще багато на світі панів, і степових, і столичних, які не тільки не знають, що можливо і повинно іти вперед; але і взагалі не знають, що всякий із них коли-небудь іде, чи вперед, або назад» [220, с.6-7].

Напевне, цим зверненням М.І. Пирогов мав намір скоріше висловити свою думку (на той час прогресивну) про напрям, якого мала дотримуватись газета, а також підготувати до цього суспільну думку. При цьому, щоб гостріше підкреслити ту обмеженість, яку мали стосовно періодичних друкованих видань пануючі класи, він свідомо надає всьому зверненню саркастичний характер.

Варто зазначити, що вдало проведена підготовча робота дала свої позитивні наслідки. Раніше безлика і малозначима газета з 1 січня 1858 року набрала зовсім іншого, краєзнавчого характеру. В ній все частіше стали з'являтись солідні науково-обгрунтовані статті, що зображували життя і побут населення, торгівлю, промисловість, сільське господарство. Але більше за все було статей на педагогічну тематику. Так, тільки за 1858 р. статей педагогічного плану було надруковано більше 30 [64, с.130]. Чимало матеріалів носили характер морально-гуманістичного спрямування. Саме такого плану М.І. Пирогов

одним з перших надрукував статтю «О сердечном попечении» [230, с.5].

В статтях, що друкувались в «Одеському Віснику» йшла мова про всі ланки освіти і навчання від університету до початкової освіти, і про всі з однаковою турботою піклувався попечитель Пирогов. Так, наприклад, після огляду початкової єврейської школи (талмуд тори), бажаючи залучити християн-благодійників до покращення її стану, він надрукував в газеті велику статтю, яка закінчувалась зверненням: « Хліб і, хліб і правду, – ось що дайте, християни-благодійники, прийдешньому поколінню нашої вітчизни… Нагодуйте, зодягніть, взуйте бідних приходських школярів, пошліть дружин подивитись за роздачею їжі і її якістю, потурбуйтесь про вибір і достатнє утримання педагога, і ваша школа … переродиться»[214, с. .60].

Стосовно даної статті варто відмітити, що її поява була не суто випадковим явищем, адже протягом всього часу перебування на посаді попечителя Одеського навчального округу М.І. Пирогов цікавився діяльністю благодійних єврейських общин і всіляко надавав їм допомогу. Як він сам зазначав у статті, що клопотав перед урядом стосовно «деяких змін у програмі навчання» [214, с. 60] в єврейських школах, а також сприяв призначенню на посаду пруського підданого п.-доктора Гольденблюма [214,–С.49]. Далі в праці М.І. Пирогов детально описує всі ті зміни, які відбулись за короткий час з ініціативи Гольденблюма, завдяки його праці і милосердю єврейського суспільства. Це дало можливість більше 200 єврейським хлопчикам, переважно сиротам, навчатися в «чистих і теплих кімнатах», бути одягнутими, і навіть 70 сиротам харчуватися в школі.

«В даний час, – писав М.І. Пирогов, – коли ми, здається починаємо уже серйозно переконуватись, що ми істинного прогресу можемо досягти одним єдиним шляхом виховання, тепер, кажу, хто дійсно любить вітчизну, для кого прийдешнє покоління проявляє собою ідею земного безсмертя, той повинен і милосердя присвятити виключно дітям» [214, с.57].

Наприкінці він стверджує: «Діти – ось сучасна спеціальність для наших благодійників»[214, с.58].

Чимало ідей М.І. Пирогова, стосовно християнського благодійництва надто актуальні і сьогодні.

Серед інших статей, що друкувалися в «Одеському Віснику» М.І. Пироговим з найрізноманітніших проблем освіти і виховання, варто назвати «Бути і здаватися» (Пирогов Н.И. Быть и казаться.) та «Про сердечне піклування» (Пирогов Н.И. О сердечном попечении.), «Про методи викладання» (Пирогов Н.И. О методах преподавания), «Чи потрібно сікти дітей і сікти в присутності інших дітей» (Пирогов Н.И. Нужно ли сечь детей и сечь в присутствии других детей). Остання є цілим трактатом про недопустимість і недоцільність фізичних засобів покарання, що були так поширені в Російській імперії того часу. Причиною до її написання слугували випадки покарань різками учнів гімназій. М.І. Пирогов вважав це явище антиморальним і недопустимим. Правда, крім різок, нерідко практикувались в той час і кулачні розправи. Саме такі, з дозволу сказати засоби впливу, – як зазначав в одному із своїх виступів П.П. Мегорський,– мали виправляти і поведінку, і піднімати успішність, і лікувати захворювання, і виганяти лінощі, і як індульгенція відпускати гріхи і очищати душі [160, с.43]. Педагогічний світогляд мас того часу був надто примітивним, диким і жорстоким. А тому М.І. Пирогов оголосив їм війну. Про один із таких випадків розповів нам Ю.Г. Маліс, посилаючись на свідчення одного з колишніх гімназистів на сторінках «Русской Старины». Автор спогаду розповідав про жахливі екзекуції над учнями, які проводив колишній викладач німецької мови Андріясевич в 2-й одеській гімназії, що як правило закінчувались розбитим до крові обличчям учнів, вириванням пучків волосся, набиттям гуль та ін. В кінці спогадів, автор засвідчує, що і «десята частина подвигів цього наставника залишилась невідомою Пирогову; але достатньо було і того, щоб Пирогов попросив його забратись геть» [157, с. 68].

Усвідомлюючи, що тільки широка гласність і жива, смілива критика зможуть розбити рутину, і залучити суспільство до інтересів шкільного життя і будівництва, він в статтях, що названі вище, підкреслює прагнення возвеличити людську гідність, як забитого учителя, так і приниженого, подавленого на кожному кроці, учня, за яким педагогіка того часу не визнавала ні

найменших прав. Зробіть так, – радить він в одній із статей, – щоб покарання за провину було не ззовні, а всередині винного – і ви дійдете до ідеалу морального виховання [217, с.104].

Цими виступами в пресі в епоху назріваючих загальних реформ в державі і збудженої суспільної думки, він безперечно, ще більше зміцнив свою популярність яскравого виразника прогресивних ідей. На статті активно відгукнулись представники революційно-демократичного напряму.

Опісля, виконуючи обов'язки попечителя Київського навчального округу, М.І. Пирогов знову підніме питання про міри покарань, але про це ми маємо висвітлити у іншому розділі.

Аналізуючи діяльність «Одеського Вісника» і ту роль, яку відігравав М.І. Пирогов на шляху його становлення і розвитку, варто запитати – чи однозначною була оцінка його діяльності? Звичайно, ні. Передова частина суспільства віднеслась до явища оновлення «Одеського Вісника» схвально. Так, стосовно цього питання професор А.І. Кирпичников стверджував, що М.І. Пирогов «дуже підняв своїми циркулярами та статтями самосвідомість одеських педагогів і всього суспільства, … значно підвищив і рівень одеської літератури»[108, с.415]. До співпраці в «Одеському Віснику» М.І. Пироговим були залучені такі відомі тоді громадські та наукові діячі, як О.А. Рабінович, А.А. Скальковський, А.М. Думашевський, Р.В. Орбінський, А. Афанасьєв-Чужбинський та ін. В номерах було вміщено не одну сотню педагогічних, філософських, етнографічних, історичних, юридичних та інших статей. Газета говорила про гласність суду, свободу совісті, свободу особи, вільну працю, що так було необхідно в тодішній кріпосній імперії. Вплив газети і її зв'язки з «життям» зростали і міцнішали [320, с. 66]. Ю.Г. Маліс, спираючись на свідчення Остроградського, у своєму біографічному нарису про М.І. Пирогова, вказує, що весь педагогічний рух, який значно прискорився в 60-ті роки XIX ст. і характеризувався появою педагогічних журналів «Руський Педагогічний Вісник» (1857) Вишеградського, «Журнал для виховання» (1857) Чумікова, «Учитель»(1858) Паульсона, зобов'язаний першим поштовхом М.І. Пирогову [157, с.87].

На відміну від однодумців М.І. Пирогова, вороги почали проти газети, а значить і проти нього, як голови цензурного

комітету, хрестовий похід. Очолив його сам генерал-губернатор Строганов, регулярно подаючи до міністерства народної освіти докладні, в яких наголошував на шкідливості напряму статей, що друкувались. Незабаром до цієї ганебної справи підключився і предводитель херсонського дворянства Касінов. За наказом царя міністр народної освіти запропонував головному цензурному управлінню перевірити всі статті, надруковані в «Одеському Віснику» за 1858 рік. У фондах Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (Ф.І, ДАОО) зберігається ряд документів, що розкривають упереджувальний характер перевірки стосовно виконання М.І. Пироговим розпорядження міністерства народної освіти про цензурування газетних статей [IV. ДАОО. Ф.І., оп. 208, од. зіб. 69, Арк. 28, 47-48], а також документи, які свідчать про діяльність М.І. Пирогова як голови цензурного комітету (Ф.8. Одеський цензурний комітет) [IV. ДАОО. – Ф.8., оп. 1., од. зіб.18, Арк.10, 12, 30, 34, 37, 41 41зв., 55, 56, 60, 64, 65; оп. 19., Арк.2; оп. 21, Арк.9,10-11].

В результаті перевірки ряд статей було визнано «шкідливими». Їх авторів звинувачували в тому, що вони засуджують поміщицьке господарство. В постанові головного цензурного управління першим пунктом було зроблено зауваження М.І. Пирогову як голові цензурного комітету, а іншим давалась рекомендація звернутись до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з пропозицією з 1859 року взяти в своє безпосереднє завідування видавництво «Одеського Вісника» і на свій розсуд призначити редактора; запропонувати Рішельєвському ліцею, якщо він визнає для себе корисним і можливим, видавати замість «Одеського Вісника» спеціальний науковий або педагогічний журнал. Цар затвердив цю постанову 7 грудня 1858 року [64, с.131].

Отже, не минуло і півроку, як газету у М.І. Пирогова фактично відібрали, а на його пропозицію почати видавництво літературно-наукового журналу рада ліцею відмовила. Але бажання і прагнення просвітителя до широкого розповсюдження знань серед населення краю були настільки великими, що він робить нову спробу, запропонувавши одному із викладачів гімназії почати видавництво нової газети «Одеський Листок»,

обіцяючи юридичну і фактичну підтримку. На жаль і цій ідеї М.І. Пирогова не судилося реалізуватися.

Правда, дещо в плані відкриття нових періодичних видань, М.І. Пирогову все таки вдалось зробити. Ведучи послідовну боротьбу проти національної дискримінації в школі та за просвітництво національних меншин краю, він активно сприяв виникненню в Одесі двох друкованих органів євреїв, одного на давньобіблійській мові під назвою «Гамеліц», а другого на російській мові – «Рассвет». Обидва ці органи друку позначались прогресивними спрямуваннями і мали значний вплив на освітній розвиток своїх читачів. М.І. Пирогов був першим, а в свій час єдиною державною особою, яка так енергійно і переконливо ратувала за рівноправність євреїв в Росії . Уже в перших номерах цих друкованих органів з'явились листи М.І. Пирогова [305, с.61).

Зерна любові до знань, що так щедро висіяв він на ниву просвітництва в краї, не могли не прорости і не дати плодів. Про це свідчить хоч би той факт, що редакція «Одеського Вісника» вирішила видавати «… літературний огляд під назвою «Новоросійський вісник» і в зв'язку з цим прохала М.І. Пирогова «виклопотати … у вищого начальства дозвіл на означене вище видання».

Віддаючи шану і любов М.І. Пирогову за ту подвижницьку діяльність, яку він проводив в окрузі, редакція «Одеського Вісника» вирішила видати збірник, присвячений йому. У зверненні до читачів редактори писали, що приступаючи до видавництва літературного збірника під назвою «Новороссийсий литературный сборник», присвячується його видання імені того, хто своїми статтями і своєю практичною діяльністю умів збудити у Новоросії сильний розумовий рух і кого довго не забуде край, в якому він був головним, тільки неофіційним двигуном просвіти і народної освіти, – імені М.І. Пирогова [65, с. 132].

Цей збірник вийшов у світ на початку 1859 року. В ньому була надрукована стаття М.І. Пирогова «Чого ми бажаємо», яка була написана на початку підготовчого періоду університетської реформи 1863 року. Саме ця стаття дала сильний поштовх до обговорення університетського питання в пресі та суспільстві. Літературний рух, викликаний М.І. Пироговим, сприяв також і

виникненню журналу «Південна зірка», який видавався в Одесі професором Рішельєвського ліцею М. Максимовичем і мав краєзнавчий характер.

Авторитет М.І. Пирогова, як знавця в галузі видавничої справи, постійно зростав, про що свідчать звертання до нього за порадами і консультаціями із міністерства народної освіти, університетів та ін..

М.І. Пирогов піклувався про поширення знань та наукових досягнень не лише в Росії, а тому всіляко прагнув, щоб про навчально - наукові досягнення знали не лише в країні, але і за її межами. Так, в одному із своїх циркулярних листів за 1857 рік він від імені міністерства народної освіти пропонує учителям писати статті до французького журналу «Le Nord», мотивуючи це необхідністю при будь-якій можливості «знайомити Європу з тим, що в нас є дійсно хорошого»[64, с. 134]. Факти свідчать про те, що він не відмовляв, а навпаки, всіляко сприяв тим, хто прагнув щось видрукувати. Так, наприклад, він дав розпорядження видати ад'юнкту Рішельєвського ліцею Карастильову для видання його праці « Зібрання формул і задач із інтегрального обчислення» в сумі 150 карб. сріблом[64, с. 134].

Свою боротьбу за розвиток прогресивно-наукового напрямку в пресі М.І. Пирогов продовжив і пізніше, коли обіймав посаду попечителя Київського навчального округу.

Слід зазначити, що опікуючись проблемами видавничої справи та преси, М.І. Пирогова не менше цікавив і хвилював стан справ з вивченням та дослідженням історії, археології та етнографії Новоросійського краю. Здійснюючи інспекційні поїздки протягом 1856-1857 років по території Бессарабської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської губерній, а також області Війська Донського, попечитель зміг досить детально ознайомитися з краєм, який на той час був маже зовсім не досліджений в цьому напрямі.

Із установ, що могли б певною мірою займатися дослідженням і вирішенням проблем культури, історії, археології, були лише дві – міський музей історії та археології, що був заснований 31 липня 1825 року [70, с.3] представниками передової частини одеської інтелігенції на чолі з І.А. Стемпковським, та Одеське товариство історії і старожитностей,

яке було створено в 1839 році і відіграло важливу роль в археологічному вивченні Північного Причорномор'я. Останнє, беручи до уваги ту зацікавленість, про яку говорив М.І. Пирогов стосовно необхідності глибокого вивчення історії, геології, етнографії та археології в своїй доповідній записці «Про хід освіти в Новоросійському краї» від 20 січня 1857 року (вміст якої розглядався вище), винесло і схвалило 30 жовтня 1856 року на 96-му засіданні Товариства пропозицію про обрання М.І. Пирогова, як «людини відомої своєю ученістю» в дійсні члени Товариства, а вже 29 листопада 1856 року на 97-му засіданні Товариства, він був одноголосно обраний дійсним членом Товариства, де в надісланому йому про це повідомленні було відмічено, що він обраний на основі «виявлення поваги до широких і загальнокорисних наукових праць» [IV. ДАОО. –ф. 93, оп.1,сд. Зіб. 16, Арк. 181. – 1856] великого вченого. Не дивлячись на неабияку зайнятість, М.І. Пирогов прийняв обрання. Це був не кращий період діяльності Товариства. Так, наприклад, в проміжку між 97-м засіданням, що відбулося 29 листопада 1856 року, і 98-м засіданням, що відбулося 2 травня 1857 року, Товариство жодного разу не збиралось [58, с. 115].

Для проведення археологічних розвідок на всіх казенних землях Новоросії 14 листопада 1839 року [Там само] було надано право Одеському товариству історії та старожитностей. В той же час була створена і Керченська дирекція, але робота цих установ була дуже ускладнена Кримською війною, а також смертю віце-президента Товариства Ф.Негрі. Щоб відродити роботу товариства, потрібна була прогресивна високоосвічена, енергійна і авторитетна людина. Саме це і обумовило обрання М.І. Пирогова 2 травня 1857 року віце-президентом товариства [IV. ДАОО. – Ф. 93, оп.1, од. зібр. 3, Арк. 115-117, 1857; Ф. 93, оп.1., од. зібр. 17, Арк. 22-23], а 14 червня 1857 року він був затверджений на цій посаді [IV. ДАОО. – Ф.93, оп.1, од. зібр. 17, Арк. 24, 1857].

М.І. Пирогов з характерною для нього відповідальністю і принциповістю поставився до виконання обов'язків. Відтепер всі засідання Товариства проходили під його головуванням або в його присутності, якщо головував президент Товариства.

Уже 22 лютого 1858 року [230, с. 6], виступаючи з доповіддю на 101-му засіданні М.І. Пирогов чітко визначив завдання Товариства і виголосив слідуючі основні положення: сили і засоби товариства повинні бути об'єднані, лише тільки після цього можуть бути проведені широкі історико-археологічні дослідження на території всього краю, але з одного центру і планомірно. Результати досліджень повинні бути систематизовані в суспільстві і в музеї, що дозволить виконати накреслені завдання [58, с. 115].

На пропозицію М.І. Пирогова було вирішено звернутись з відповідним представленням до міністра двору Перовського, в якому, зокрема, говорилось, що збирати і знайомити учений світ з археологічними скарбами краю є призначення товариства, а далі про те, що всі дослідження, зроблені до цього часу на півдні Росії, були відособлені одне від іншого, не приведені до взаємозв'язку і в систему, а тому не могли принести й половини тієї користі, яку б доставили якби зосереджувались в одному центрі, якби засоби, призначені для дослідження різних місцевостей, були доручені одному товариству, і якби воно могло користуватися всіма засобами для проведення дослідження [66, с.254-255].

Щоб підняти роботу Товариства на більш високий рівень та залучити до вивчення Новоросійського краю громадськість М.І. Пирогов звернувся до всіх викладачів та учителів округу через дирекції училищ та директорів гімназій з пропозиціями. В цих циркулярних листах він поставив завдання і наголосив на важливості їх виконання. В одному із них, від 12 грудня 1857 року [66, с. 256], що був адресований директору Херсонської гімназії, та в іншому до директора училищ Бессарабії, говорилося:

Одеське Товариство Історії та Старожитностей статусом своїм запропонувало:

а) збирати, робити опис та зберігати всі залишки старожитностей які відкриваються в Південній Росії або мають до даної відношення;

б) займатися пошуками, розбором та поясненням документів та актів, що стосуються історії означеного краю;

в) проводити критичне дослідження свідчень стародавніх письменників про його історичні пам'ятки і шукати їх сліди в сучасності;
г) підготувати матеріали для майбутньої історії краю шляхом збору достовірних матеріалів про дійсний його стан відповідно до географії і статистики;
д) аналізувати твори, що виходять російською та іноземними мовами, стосовно даного предмету і визначити ступінь їх вірогідності [66, с.255-256].

Далі йшлося про зобов'язання друкувати всі матеріали, які надійдуть до нього. Варто зазначити, що М.І. Пирогову навіть серед учителів національних татарських шкіл Криму вдалося знайти чимало ентузіастів у вивченні краю, а значить значно розширити коло авторських праць. Прикладом цього може слугувати лист завідуючого татарським відділенням Сімферопольської гімназії А. Крим-Ховаджи М.І. Пирогову, з яким він надіслав статтю про місцеві татарські школи [66, с.255-256].

Щоб знищити кастовість, М.І. Пирогов почав залучати до роботи в Товаристві представників різночинної інтелігенції. Так, наприклад, за підписом М.І. Пирогова були відіслані запрошення прийняти участь у роботі Товариства історику Н.А. Волкову, статистику І.П. Сокальському, археологу В.В. Орбінському [58, с.116]. Крім того, віце-президент прагнув відновити порушені наукові зарубіжні зв'язки Товариства. За його підписом були зроблені пропозиції про обмін науковими виданнями та копіями історичних документів з бібліотеками Австрії, Сербії та Франції. А на 99-му засіданні Товариства, що відбулося 11 вересня 1857 року [Там само] з ініціативи М.І. Пирогова було схвалено рішення про об'єднання міського музею історії і старожитностей з музеєм Товариства. До цього часу міський музей входив до складу міської бібліотеки, де його значення було другорядним.

Централізація всіх історико-археологічних документів та експонатів в одному музеї, під керівництвом наукового товариства мала, безперечно, прогресивне значення.

Варто, мабуть, зазначити і той факт, що саме за пропозицію М.І. Пирогова Товариство Історії та Старожитностей прийняло рішення видавати свої записки окремими випусками (по 8 др.

аркушів кожний), по мірі накопичення матеріалу (Одесский Вестник. – 1858. – № 66. – 14 июня). При цьому М.І. Пирогов брав участь у підготовці до друку четвертого тому «Записок товариства». В Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України зберігається рукописний варіант IV тому «Записок» під назвою «Різні статті пп. членів Одеського товариства історії та старожитностей» [V. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф.V, № 649. Разные статьи п. членов Одесского общества истории и древностей.– Одесса, 1858. – Т. IV], в якому, зокрема, були вміщені статті: Даневського І. «Історико-статистичний огляд Акерману», Зеленецького К. «Долі Новоросійського краю у загальній історії», Шевельова Є. «Географічний, топографічний та статистичний огляд Таврійської губернії з історичним описом відомих в ній місць», «Топографічні подробиці Криму» та ін.

Крім того, М.І Пирогов надавав допомогу у поповненні бібліотеки Товариства новою історико-археологічною літературою.

Під безпосереднім керівництвом М.І. Пирогова Товариство проводило обмін працями, книгами і картинами з багатьма зарубіжними організаціями та академіями, зокрема, з Бельгійською археологічною академією через бельгійського консула Енно, а з Паризьким товариством через радника Російського посольства В. Балабіна [66, с. 255] та ін.

Як вже зазначалось вище, важливу роль в подальшій діяльності Товариства зіграв виступ М.І. Пирогова на 101-му його засіданні 22 лютого 1858 року, який свідчив про глибоке розуміння ним завдань і перспектив розвитку археології та краєзнавства в Новоросійському краї.

Підкресливши неоціненні історико-археологічні багатства краю, М.І. Пирогов зазначив, що суспільство в силу недостатньої активності і нестачі коштів не змогло задовольнити потреби науки, особливо, в галузі археології. Разом з тим в цьому виступі учений запропонував низку заходів, реалізувавши які Товариство на його думку, перетворилося б у провідний історико-краєзнавчий заклад. Для цього необхідно було, перш за все, розробити загальний план досліджень всього краю, об’єднати і систематизувати результати досліджень. Лише таким

чином, – говорив М.І. Пирогов, – можливо буде «швидко і безпосередньо скласти картину старожитностей нашого краю і вирішити наукові завдання» [10, с. 18].

Програма, накреслена в цьому виступі М.І. Пироговим, значно вплинула на характер подальшої діяльності Товариства і відіграла позитиву роль в перетворенні його в другій половині XIX століття в один з основних центрів вітчизняної науки.

Реформаторська діяльність М.І. Пирогова на посаді попечителя Одеського навчального округу, як видно із сказаного вище, була різноманітною і багатоплановою. Як людина великої ерудиції і високої культури, з надзвичайно добре розвинутим почуттям відповідальності за доручену справу, він цікавився всім, гаряче взявшись за просвітницьку працю у краї, за підвищення стану розвитку культури на всьому півдні Російської імперії.

Попри всю свою зайнятість освітянськими та адміністративними справами, М. І. Пирогов-гуманіст ні на хвилину не переставав бути Лікарем. Поряд з діяльністю по відновленню роботи навчальних закладів, зруйнованих під час війни, поповненню розграбованих ворогом бібліотек, музеїв, інших попечительських клопотань, він займався і медичною діяльністю, причому безкорисливо, не жаліючи для цього ні сил, ні часу. Як свідчив П.П. Кібардін, опираючись на спогади одного із очевидців, котрий мешкав на той час в Одесі, квартира Пирогова в певні години була переповнена людом, переважно бідним. На порозі кабінету відбувалась страшенна штовханина, шум і прямо боротьба в повному розумінні слова. З хворими Пирогов розмовляв мало, змушуючи їх точно відповідати на дане запитання, через що його дехто вважав суворим і не люб'язним. До речі, – продовжував очевидець, – тільки в такий спосіб він і міг впоратись з тією масою хворих, яка його відвідувала [106, с.19]. Є свідчення того, що Пирогова не цікавили матеріальні розрахунки. Очевидці розповідали, що деякі його пацієнти, поклавши на стіл двогривенний, забирали по декілька «паперових» карбованців [Там само].

В канікулярний час М.І. Пирогов мешкав в приморській німецькій колонії Люстдорф. Двічі на тиждень приїздив до міста для прийому хворих. В ці дні бідарів було особливо багато, адже

не часто випадала нагода одержати медичну допомогу від славетного хірурга та ще й безкоштовно. Ця небагатослівна, мовчазна людина, напевно, – як стверджує І.Я. Дейнека [67, с. 41], – наприкінці 50-х років була найпопулярнішою не лише в Одесі, а й в усьому південноукраїнському краї, про що також свідчать чисельні слова подяки не лише усно, але й письмово, не лише поодинці, але й цілими общинами, мирськими сходами та округами [106, с.19]. Про це переконливо свідчить документ переселенців-іноземців общини Люстдорфа за підписом старости і членів управління лібентальського округу від 24 березня 1859 року направлений у комітет попечительства про переселенців, в якому говорилось: «Його величність, пан статський радник лікар Пирогов уже протягом декількох років проводив літні місяці в колонії Люстдорфа і подав тоді швидку і чудову лікарську допомогу не лише колоністам колонії Люстдорф, але й жителям колонії лібентальського округу, враженим досить небезпечними хворобами. Його лікування … увінчувалось найкращим успіхом», а далі « …скільки не пропонували йому пацієнти грошову винагороду за його невтомні турботи … він категорично… відмовлявся» [IV.ДАОО – Ф.6., оп. 4, од.зіб. 19669].

Як основоположник «медицини попереджувальної», вже будучи в якості попечителя навчального округу, він не забував про значення профілактичних заходів для попередження поширення інфекційних захворювань. Про це яскраво свідчить документ, який також знаходиться у фондах ДАОО і направлений був М.І. Пироговим на ім'я директора Рішельєвського ліцею, датований 8 січнем 1858 року, в якому, зокрема, йдеться про профілактику розповсюдження венеричних захворювань серед молоді, що тоді навчалася [IV. ДАОО. – Ф.44, оп.3, спр. 125, Арк.9].

Ще більше уваги він приділяв профілактиці віспи, адже епідемії цієї хвороби охоплювали інколи цілі губернії і нерідко забирали людські життя. Які заходи здійснював в цьому напрямку М.І. Пирогов, яскраво свідчать документи, наведені в публікаціях І.Я. Дейнеки [67, с. 40-45].

Під час довготривалих інспекційних поїздок М.І. Пирогова по навчальних округах, ним також надавалася допомога лікувальним установам. Таким чином, Пирогов-педагог був

невіддільний від Пирогова-лікаря, він завжди був і залишався Пироговим - гуманістом.

Беручи до уваги той факт, що в силу своєї служби багато чого не входило у сферу його обов'язків, М.І. Пирогов часто-густо для вирішення певних проблем залучав інших офіційних осіб, але при цьому ніколи не стояв осторонь питань, вирішення яких давало б можливість покращити стан справ у краї. При цьому він прагнув залучити кращі сили навчальних закладів не лише Рішельєвського ліцею, але й Київського університету, окремих професорів, щоб таким чином поставити науку на службу народу, тобто надавав їй прикладного характеру.

Турбуючись про санітарний благоустрій Одеси, яка з перших днів свого існування відчувала нестачу води, він займався проблемою водопостачання міста, що було життєво необхідно. Про це яскраво свідчить документ, що зберігається в Одеському обласному архіві, в якому йдеться про те, що на ім'я виконуючого обов'язки директора Рішельєвського ліцею відправлено розпорядження попечителя Пирогова за № 165 від 14 січня 1857 р., за яким директор має повідомити двох професорів (хіміка і фізика) про їх спільне з інженер-полковником фон-Еденом обстеження Рашківського фонтану [IV. ДАОО. – Ф.44, оп.3, спр. 125, Арк. 9] для встановлення доброякісності води. Правда, проблемами водопостачання міста М.І. Пирогов опікувався не лише з точки зору господарсько-адміністративної, але й часто медичної. На початку 1858 року серед населення міста та військовослужбовців розквартированих Житомирського та Подільського піхотних полків значно збільшилась кількість різних захворювань, в тому числі очей.

Це явище пов'язували з недоброякісною водою. Тому М.І. Пирогов своїм розпорядженням за № 1107 від 26 квітня 1858 року просить директора Рішельєвського ліцею направити в комісію, під керівництвом Одеського коменданта, одного з професорів ліцею, спорядивши його необхідними для проведення аналізу води приладами з хімічного кабінету ліцею [IV. ДАОО. Ф.44, оп.3, спр.52, Арк.5].

Не залишилися поза увагою Пирогова-вченого і питання, що стосувались вивчення флори і фауни Чорного моря і гирла Дніпра, Бугу та Дністра. З цією метою він широко залучав

науковий потенціал Київського університету св. Володимира. Так, із розпорядження М.І. Пирогова за № 1871 від 9 липня 1858 року на ім'я директора Рішельєвського ліцею дізнаємось про те, що відряджений за дорученням міністерства народної освіти ординарний професор Кеслер до гирла Дніпра, Бугу і Дністра і до берегів Чорного моря для дослідження і збору колекцій риб та інших тварин і взагалі для проведення різних пошуків стосовно фауни тієї місцевості, уже зібрав їх [IV. ДАОО. – Ф.44, оп.3, спр.52, Арк. 14], а тому він просить директора ліцею допомогти відправити колекцію до Києва.

Надзвичайну цікавість у Пирогова-медика викликали питання вивчення цілющих властивостей вод одеських лиманів і створення в цій місцевості курортів [11, с.253-257]. Але це сфера компетентності медиків-спеціалістів.

Для М.І. Пирогова ніколи не існувало більш або менш важливих проблем , і про це свідчить чимало фактів. І до вирішення кожної з них він ставився однаково ретельно і сумлінно, глибоко проникаючись ними серцем і душею. Не становило при цьому виключення відношення його до становища учителів гімназій та викладачів університетів, учителів повітових училищ та ін.. Питання їх матеріального забезпечення він підіймав не один раз у своїй адміністративній діяльності: в проектах педагогічних семінарів, в зауваженнях на проекти перетворення вищих і середніх учбових закладів та в ряді доповідних записок до міністерства народної освіти, зокрема, «Про порядок проведення приватних уроків», «Про створення відділень для посилення вивчення іноземних мов при гімназії Рішельєвського ліцею», в статтях «Чого ми бажаємо?», «Погляд на загальний статут наших університетів» та ін.

Так, прибувши до Одеси на посаду попечителя навчального округу, М.І. Пирогов швидко познайомився із матеріальним становищем викладачів і вже 10 листопада 1856 року написав міністру народної освіти А.С. Норову про те, що «при пануючій тут дорожнечі існування більшої частини їх рішуче не забезпечено» [215, с. 52]. Щоб покращити матеріальний добробут викладачів і учителів, він пропонує дозволити викладачам тримати пансіонерів, а також давати їм приватні уроки, що дало б можливість покращити стан справ викладачів.

Трохи пізніше такий дозвіл було одержано. Крім того , проведені М.І. Пироговим деякі зміни у структурі функціонування гімназій теж дали змогу покращити матеріальне становище учителів. Саме цей факт підтверджує знайдений нами у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України лист, [V. Інститут рукописів ЦНБ ім.. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. ІІІ., № 17809, Арк.2-3], в якому учитель 1-ої Одеської гімназії пише до свого товариша в Петербург про своє тривале бідування: « Певний час, з півроку, приходилось туго, тому що не траплялось уроків і потрібно було жити на одну платню. В ці півроку я з'їв майже все, що попередньо встиг накопичити собі. Але потім справи пішли краще. Приїхав до нас Пирогов, став задумувати різні перетворення, познайомився з нами ближче … і посунув вперед справи як ліцею взагалі, так і мої …», а далі додає: «До попередньої посади моєї Пирогов приєднав іншу посаду – посаду 1-го помічника інспектора ліцею» [V.Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. ІІІ., № 17809, Арк.3], внаслідок цього покращилось становище, – стверджує автор, – і з'явився час для власних занять. Наприкінці вчитель захоплено говорить: « Пирогов то така людина, що не дасть загинути своїм підопічним. Про цю особистість і про те, що він зробив для нас, коли-небудь опісля» [V. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. ІІІ., № 17809, Арк.3].

Неодноразово порушував клопотання М.І. Пирогов перед одеським генерал-губернатором графом Строгановим про дозвіл вистав на користь мало імущих студентів, клопотав про влаштування вечорів, концертів, «бажаючи при допомозі занять мистецтвом, яке облагороджує душу, подіяти благотворно на моральність і естетичне виховання студентів ліцею» [320, с. 61]. З цією метою попечитель запитував дозволу на використання зали Одеського міського театру для показу вистав, зокрема, М.В. Гоголя [217, с. 104].

Будучи непримиренним супротивником станової освіти, М.І. Пирогов в1858 році [320, с.61) порушив клопотання перед Міністерством народної освіти про дозвіл приймати в пансіон гімназії при ліцеї дітей не лише дворян, але й купців, а також і іноземців. Для Одеси це було на той час дуже важливо, адже

вона, як і інші українські міста Херсон, Маріуполь, мала космополітичний характер [229, с.315]. Це клопотання було вирішено позитивно того ж таки року, але з вимогою не називати в майбутньому пансіони при гімназіях благородними.

Серед чисельних прогресивних нововведень були так звані «літературні бесіди», які були запроваджені за рекомендацією М.І. Пирогова керівництвом обох одеських гімназій для учнів VI та VII класів. В них М.І. Пирогов вбачав могутній засіб підготувати учня до наукової роботи, яка в майбутньому передувала останньому в університеті [35, с.11]. До таких бесід, як згадував пізніше один із вихованців 2-ої Одеської гімназії Л. Добров, учні готувались ґрунтовно, а проводились вони у великій залі 1-ої гімназії у вечірні години. Серед тих, хто брав активну участь в цих бесідах, були і відомі пізніше вчені – Олександр Аполонович Скальковський, Федір Никифорович Шведов (згодом професор і ректор Одеського університету), Олександр Якович Пассовер (згодом відомий юрист) [219, с.217].

Не пройшов М.І. Пирогов осторонь і питання стосовно фізичного виховання підростаючого покоління. В 1857 році йшло обговорення проекту першого Гімнастичного інституту Росії. Медична Рада міністерства внутрішніх справ доручила розглянути даний проект комісії, до якої (ще до від'їзду із Петербургу) входив і М.І Пирогов. Але остання визнала неможливим дати остаточне заключення про проект організації інституту, не заслухавши думку про нього «відомого лікаря» і хірурга і разом з тим попечителя навчального округу М.І. Пирогова, котрий більше за інших може сприяти виконанню важкої справи, покладеної на комісію [27, с.48].

18 травня 1857 року М.І. Пирогов висловив свої міркування стосовно даного питання в листі на ім'я вченого секретаря Медичної Ради Міністерства внутрішніх справ А.Загорського, розділяючи при цьому повністю думку про важливість гімнастики у вихованні народному і військовому, і своєчасність піднятого питання. В листі-трактаті було висунуто і обґрунтовано декілька положень, при першочерговому вирішенні яких можливе відкриття та успішне функціонування даного інституту. Високу і благородну мету нововведення він вбачав в

тому, щоб зміцнити гімнастичним вихованням тіло і діяти зміцненим тілом на дух майбутнього покоління [Там само].

На жаль цілий ряд вагомих причин привели до припинення справи в травні 1858 троку про створення інституту, але це не завадило М.І. Пирогову запропонувати замість шагістики і зовнішньої військової муштри ввести викладання гімнастики, розрахованої на всебічний розвиток учнів [128, с.70].

Будучи великим гуманістом, М.І. Пирогов, як попечитель навчального округу, цікавився станом морального виховання підростаючого покоління, про що свідчить цілий ряд пропозицій, що знаходяться у фондах Рішельєвського ліцею ДАОО [IV. ДАОО. – Ф.44, оп.3, од. зіб. 101, 1857, Арк. 1.2,13,14-17,30,31-32] та фрагмент записів-спогадів, що містяться і в особистому фонді І.А. Лінниченка ДАОО [IV. ДАОО.– Ф. 153 Особистий фонд І.А. Лінниченка, оп.І, од. зіб. 639, 637].

Як бачимо з вищесказаного, вся діяльність М.І. Пирогова на посаді попечителя Одеського округу носила конкретний, оперативний, дійсно реформаторський і просвітницько-гуманістично-громадський характер. Але ця діяльність спричиняла чимало турбот адміністрації краю, особливо видавництво періодичного органу, що знаходився під керівництвом ліберального попечителя. Особливо не давало спокою генерал-губернатору уважне ставлення, співчуття і готовність М.І. Пирогова надати допомогу у вирішенні будь-яких проблем, що виникали в окрузі, представникам різних національностей. Дратували його і ліберальні висловлювання М.І. Пирогова в «Одеському Віснику». У своїх доносах генерал-губернатор Строганов та предводитель дворянства Касінов приписували М.І. Пирогову підрив авторитету місцевої влади, розтління селянства ідеалами вільної праці та ін.

В результаті доносів з’явилося розпорядження, а точніше указ царя від 18 липня 1858 року [128, с.71] про переведення Пирогова на пост попечителя Київського навчального округу, на що, – як свідчить М.Г. Попруженко – граф Строганов не без сарказму сказав: «Пирогов виправдав прислів’я – « Язик до Києва доведе»[230, с.9].

«Одеса, – як зазначав М.Г. Попруженко, – в особі представників всіх класів свого населення з сумом прощалась із

Пироговим, давши на його честь два обіди – 23 серпня був даний на його честь обід професорами ліцею, викладачами обох одеських гімназій та інших осіб навчального відомства, а 3 вересня – єврейським товариством Одеси [Там само].

Відповідаючи на всі проголошені йому привітання, М.І. Пирогов висловив думку, що мета людства полягає в розвитку внутрішньої його сили, до якої воно повинно прагнути спільними зусиллями, не соромлячись відмінностей племен і націй [Там само]. На знак своєї поваги євреї подарували М.І. Пирогову свої священні книги «Талмуд-Тора», а татари – «Коран» [128, с.71]. Описи прощальних обідів, даних М.І. Пирогову в Одесі, були вміщені в Одеському Віснику» за 1858 рік в №№ 95, 96, 100 та в багатьох інших друкованих органах.

Одеса повинна з гордістю пам'ятати, що саме їй на долю випало першій послугувати цій великій людині ареною для застосування на практиці своїх гуманістичних ідей про виховання і освіту людства [230, с.10].

Є всі підстави підкреслювати просвітницьку і гуманістичну спрямованість діяльності М.І. Пирогова на посаді попечителя Одеського навчального округу. Перш за все, обіймаючи цю посаду, М.І. Пирогов намагався змінити напрям попечительської діяльності: від поліційного наглядання і контролю за політичною лояльністю викладачів та вчителів до діяльної участі в реформуванні освіти.

Свої погляди, що ґрунтувалися на началах євангелійської любові до ближнього та ідеях християнського благодійництва, він прагнув втілювати в життя щоденною працею на ниві просвітництва.

М.І. Пирогов сам глибоко вникав в освітянські справи свого округу, поставивши перед собою важко здійснювані для однієї людини завдання – безпосередньо особистого керівництва навчальним округом (адже у віданні і під керівництвом попечителя в той час знаходились хоч і не так багаточисельні, але все ж всі навчальні заклади, розкидані на величезному обширі по тодішньому адміністративному поділу чотирьох губерній – Херсонської, Таврійської, Бессарабської, Катеринославської та області Війська Донського). Здійснюючи інспекційні поїздки, які часто тривали по декілька тижнів, М.І.Пирогов мав достатньо

спостережень, щоб скласти чітке уявлення про дійсний стан навчальних закладів і про потреби населення краю в освіті, культурі, матеріали яких широко публікував у «Циркулярах». Щоб глибше зрозуміти суть освітянських проблем, М.І. Пирогов брав активну участь у роботі педагогічних рад навчальних закладів. Особливу увагу попечитель приділяв досконалому вивченню системи роботи Рішельєвського ліцею, який, за відсутністю в краї університету, відігравав фактично роль вищого навчального закладу, і був укомплектований солідними кадрами професорсько-викладацького складу на той час, на наукові сили якого широко спирався за час свого перебування в Одесі М.І. Пирогов.

- Вивчивши стан освіти у ввірених йому районах, М.І. Пирогов вже через кілька місяців порушив клопотання перед урядом і почав готувати суспільну думку щодо відкриття в Одесі університету. Вже в першій своїй доповідній записці міністру освіти від 20 січня 1857 р. « Про хід освіти в Новоросійському краї і про кричущу необхідність перетворення навчальних закладів» він детально аргументує необхідність перетворення Рішельєвського ліцею в університет. Особливої уваги заслуговують при цьому мотиви і міркування, за якими М.І. Пирогов ставив питання про реорганізацію даного навчального закладу. Окрім недоліків в організації науково-навчальної роботи ліцею і невизначеності цього навчального закладу з правами вищого, але з великими недоліками в цьому відношенні, попечитель звертав увагу на те, що ліцей не задовольняє хоча б найголовніших потреб краю: викладачі, як правило, не місцеві, а тому не знайомі з особливостями краю, а значить викладання з дисциплін не супроводжується ілюстраціями із історії, природи краю, не проводиться наукове вивчення особливостей та потреб краю в різних напрямках, особливо в історичному, археологічному, природничому, етнографічному та ін.

Основний мотив перетворення ліцею в університет, на думку М.І. Пирогова, це перетворення Одеси в найбільший культурний центр в регіоні з метою залучення до сфери свого культурного впливу наших сусідів – балканських слов’ян. Він був переконаний, що в період посиленого в цей час впливу Заходу на Схід різними засобами і пропагандою в першу чергу католицьких

і протестантських місіонерів, новоутворений університет слугуватиме справі формування із соплемінників і одновірців «людей морально і науково здатних протидіяти Заходу». Велика заслуга попечителя полягає в тому, що саме М.І. Пирогов зумів переконати чиновників міністерства народної освіти про доцільність і нагальну необхідність створити університет саме в Одесі, а не іншому місці (наприклад, у м. Таганрозі) як то пропонували інші, що дало б можливість задовольняти головні життєві потреб південноукраїнських земель для розвитку в них сільського господарства, промисловості, для здобуття із крайових особливостей всього того, що значно б збагатило такі науки, як історію, етнографію, мовознавство і сприяло б більш правильному взаєморозумінню народностей, які населяли край.

- Заслугою М.І. Пирогова було і те, що він намагався ввести широку гласність в царину педагогічної практики. Задля цього він розгорнув активну діяльність стосовно передачі «Одеського Вісника» ліцею. Користуючись своїм законним правом цензора місцевих видань, він передав редагування газети до рук двох ліберальних професорів ліцею – О.М. Богдановського та А.І. Георгієвського. В спеціальному розпорядженні з цього приводу він підкреслював необхідність рахуватися з яскравим національним складом населення краю. В газеті все частіше стали друкуватися солідні науково-обгрунтовані статті, що зображували життя та побут населення, торгівлю, промисловість, сільське господарство, але найбільше було статей на педагогічну тематику, які носили морально-гуманістичний характер. До співпраці в газеті М.І. Пирогов залучив відомих на той час громадських та наукових діячів: Рабіновича, Скальковського, Думашевського, Орбінського, Афанасьєва-Чужбинського та ін. Діяльність «Одеського Вісника» в цей час значно вплинула на активізацію суспільної думки стосовно організації та розвитку шкільної справи, сприяла розповсюдженню наукових та загальнокорисних знань.

- Предметом уваги Пирогова-вченого було дослідження природи та історії Півдня України. Невдовзі після прибуття М.І. Пирогова до Одеси, він був обраний членом, а згодом і віце-президентом Одеського Товариства історії та старожитностей. Реалізація програми, розробленої новим віце-президентом

стосовно подальшої діяльності Товариства, відіграла позитивну роль в перетворенні останнього в другій половині XIX століття в один з основних центрів вітчизняної науки.

- Підтвердженням гуманістичної спрямованості діяльності М.І. Пирогова може бути його безкоштовна медична практика (в першу чергу неімущим); піклування про поліпшення побуту вчителів та їх матеріальне забезпечення, прагнення зробити освіту доступною для широких верств населення. М.І. Пирогову поступово вдалося добитися від Міністерства народної освіти дозволу розширення прийому до привілегійованих навчальних закладів округу, що поступово руйнувало станові рамки шкільної системи освіти і підтверджувало єдність його теоретичних поглядів і дій в даному питанні.

- Опікуючись освітою Одеського навчального округу, М.І. Пирогов удосконалюється як вчений і прагне поставити науку на користь людям. Він переймається проблемами водопостачання Одеси, вирішення санітарно-гігієнічних проблем, вивчення флори і фауни Чорного моря і гирла Дніпра, Дністра і Бугу, дослідження цілющих вод одеських лиманів. В цей час Пирогов-медик глибоко цікавився бальнеологічними способами лікування. Розуміючи важливість «медицини попереджувальної» він брав активну участь в організації профілактичних заходів щодо розповсюдження венеричних захворювань серед молоді, що навчалась, та профілактики віспи.

Таким чином, аналіз джерельної бази та публікацій про діяльність М.І. Пирогова на посаді попечителя Одеського навчального округу дає підстави зробити прикінцевий висновок про те, що в умовах колонізаторської політики російського самодержавства щодо України, він був гуманістом, просвітителем, який прагнув підпорядкувати науку слугуванню людям.

РОЗДІЛ ІІІ.
РОЛЬ М. І. ПИРОГОВА В РЕФОРМУВАННІ НАЧАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (липень 1858-березень 1861)

Очолюючи з вересня 1856 року по липень 1858 року в якості попечителя Одеський навчальний округ, М.І. Пирогов набув значного адміністративно-просвітницького досвіду, розвинув свої ідеї з основних питань виховання, освіти та навчання.

Дійсно реформаторська діяльність на просвітницько-освітянській ниві, живі відгуки на ряд суспільних подій, гостра критика несправедливостей створили йому багато супротивників серед вищих адміністративних чиновників Південноукраїнського краю. Реакційні кола наполягали на увільненні М.І. Пирогова із державної служби. Однак не зважаючи на величезну неприязнь, царський уряд вирішив лише перевести М.І. Пирогова на аналогічну роботу в менший, ніж Одеський, Київський навчальний округ з більш однорідним населенням і головне, – краще зорганізованим адміністративним та комерційним управлінням. Це сталося, бо і уряд і цар не могли ігнорувати ту величезну популярність, якою користувався геніальний вчений-хірург у широких верств населення. Про наказ Сенату від 18 липня 1858 року сповістив М.І. Пирогова на початку серпня міністр народної освіти Є.П. Ковалевський [І. ЦДАІ України – Ф. 707, оп. 24, спр. 263, Арк.2].

На думку лицемірних «покровителів» великого хірурга і педагога-реформатора із гуртка великого князя Костянтина Миколайовича, це переміщення повинно було послужити йому (Пирогову) першою пересторогою [6, с. 106].

Проводи, які влаштувала передова одеська спільнота в зв'язку з від'їздом «місіонера просвітництва», явились найкращим свідченням того, наскільки шановним та популярним він був у одеському краї. Охоплена відвертою скорботою, Одеса вітала Київ з переходом до нього М.І. Пирогова.

На нове місце призначення М.І. Пирогов прибув, як стверджує А.М.Геселевич, 15 вересня 1858 року [47, с.61], вже 17

вересня він повідомив міністра освіти та Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова про свій вступ «… в управління Київським навчальним округом» [І. ЦДІА України – Ф.707, от.24, спр.263, Арк. 6).

Що ж являв собою Київський навчальний округ на той час? Які проблеми чекали свого вирішення з появою в ньому просвітителя і реформатора М.І. Пирогова?

Утворення Київського навчального округу пов'язане з початком здійснення так званого нового напрямку народної освіти в цьому краї. Він був утворений 14 грудня 1832 року в складі губерній: Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської , а пізніше – Полтавської; очолював його Київський університет св. Володимира, урочисте відкриття його відбулося 15 липня 1834 року [127, с.48].

М.І. Пирогов був сьомим попечителем цього округу. До нього посаду обіймали військові генерали Братко, Давидов, Трескін, Бібіков, Васильчиков. Попередником М.І. Пирогова був М.Р. Ребіндер, котрий виконував обв'язки градоначальника в місті Кяхті. Звідси зрозуміло, що такі «попечителі» відали лише дотриманням належного адміністративного порядку в навчальних закладах, слідкували за політичною благонадійністю педагогів, учнів, студентів. Питаннями педагогіки, освіти і навчання вони зовсім не цікавились, та й не знали їх.

Прибувши до Києва 15 вересня 1858 року, сім'я Пирогових оселилась у великому заново відбудованому будинку 1-ої чоловічої гімназії (нині будинок за №14 по бульвару Т. Шевченка), де розміщувалася також і канцелярія попечителя округу [62, с.85].

Стан освіти наприкінці 50-х років в Київському навчальному окрузі був маловтішним, зокрема, в ньому функціонували на той час 11 гімназій, 41 повітове і дворянське училище, 117 приходських шкіл, в яких навчалося 12 385 осіб [111, с.231.].

Найбільш повну картину стану грамотності в південно-західних губерніях дає звіт попечителя Київського навчального округу за 1859 рік, а саме:

Назва губернії	Загальна кількість населення	Кількість тих, хто навчається	Середній показник, стосовно якій кількості населення відповідав 1 учень
Київська	1 804 960	5 499	328
Волинська	1 498 387	5 317	281
Подільська	1 717 314	4 330	396
Чернігівська	1 401 879	4 467	313
Полтавська	1 753 144	3599	470

Крім того, як зазначалося у звіті, в цілому по Київському навчальному округу в навчальних закладах всіх відомств із 8 175 684 чоловік населення навчалось лише 39 066 осіб, або в середньому 1 особа на 209 чоловік населення [І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 82, 1860 р., Арк. 816].

Причому, основу тих, хто навчався, складали діти дворян, духовенства і заможних прошарків міського населення. Так, за звітом попечителя у 1860 році в Київському навчальну округу діяли такі навчальні заклади: університети – 1, ліцей князя Безбородька – 1, гімназій – 11 [І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 259, 1861 р., Арк. 398], дворянських училищ – 9, повітових училищ – 32, приходських училищ – 102 [І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 259, 1861 р., Арк. 402-404 Арк. 407-413]. Відомо, що перші чотири види навчальних закладів були призначені виключно для дітей дворян та міщан, а для простого люду – лише приходські училища.

Уряд відмовлявся нести матеріальну турботу про освіту народу. Із 102 приходських шкіл 47 утримувались приватними особами, 42 – на кошти міських товариств і лише 13 – за рахунок держави.

Стан приходських училищ був занадто важкий. «Що стосується приходських училищ, – писав попечитель округу у своєму звіті, – то вони страждають недугою абсолютно паралізуючою їх існування, – це убогість і духовна, і матеріальна» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 259, 1862 р., Арк. 781]. А один із сучасників, наприклад, характеризуючи стан церковно-приходських шкіл Волині та Поділля на той час, стверджував, що «теперішні школи можуть бути названі явищем негативним. Вони створені не для того, щоб задовольняти

потреби народу в освіті, бо в них немає нічого освітнього, а лише для того, щоб не сказали, що шкіл немає в цьому краї» [7, с. 156].

Таким чином, як бачимо, у вкрай тяжких умовах мав опікуватися проблемами навчального округу новоприбулий попечитель, людина, що звикла діяти незалежно. Трохи пізніше, про це надто ясно і зрозуміло висловився і сам М.І. Пирогов. Прощаючись в 1861 р. з Київським університетом св. Володимира, він заявив, що наперед знав про те, що його діяльність в Київському навчальному округу викличе незадоволення деяких осіб, але «все це не могло змінити, – підкреслював він, – моїх глибоких переконань, не могло зупинити моїх дій, що грунтувалися на любові та повазі до молодості, на довір'ї до її благородства думок і прагнень до правди. Не вірити в це я не міг, тому що я не міг ні зробитися, ні здаватися не мною. Це означало б для мене перестати жити» [127, с.55-56].

Призначення М.І. Пирогова на пост попечителя Київського навчального округу ускладнювалось ще й тими обставинами, що відбувалося це в один із критичних моментів політичного життя на початку розвитку польського повстання. Різноманітні прояви національної та класової боротьби напередодні «великих» реформ час від часу давали про себе знати серед молоді, яка навчалася, а особливо в університеті.

Адміністративні власті генерал-губернаторства не знали інших методів боротьби, окрім визиску та поліційного насилля. Таку систему відносин до університетської молоді власті намагались нав'язати і новоприбулому попечителю навчального округу. У відповідь на це М.І. Пирогов відкрито відстоював і впроваджував у життя одне із найглибших своїх переконань – «попечитель зобов'язаний здійснювати на тих, хто навчає, і тих, хто навчається один лише моральний вплив; що «взявши на себе» не властиву його поклику «роль поліційного спостерігача та соглядатая», попечитель позбавив би себе можливості діяти силою свого морального впливу в такому середовищі, де воно найбільш доречне і дійове» [128, с.71].

Керуючись переконаннями і втілюючи на практиці свої педагогічні і суспільні погляди, М.І. Пирогов, як і в Одесі, перетворив діяльність педагогічних рад гімназій та повітових

училищ. Протоколи засідань і окремі думки педагогів (на його прохання) відсилалися безпосередньо попечителю. Він уважно знайомився з їх змістом і найбільш цікаві видруковував у «Циркулярах по Київському навчальному округу» повністю або у витягах. На ролі і особливостях цього надзвичайно цікавого друкованого видання варто зупинитись докладніше. «Циркуляри» по управлінню навчальними округами як щомісячні періодичні видання вперше стали виходити в Київському навчальному округу з грудня 1858 року дякуючи саме М.І. Пирогову. В них, окрім розпоряджень та офіційних повідомлень по Київському навчальному округу, друкувались і деякі документи міністерства народної освіти, що мали безпосереднє відношення до організації навчальної справи в округах, статі, замітки, об'яви та інші матеріали з питань освіти, виховання і навчання. Та головне, що зумів зорганізувати М.І. Пирогов на сторінках «Циркулярів», – це живий обмін з найрізноманітніших питань навчання й виховання в школі» [3, с.471].

Необхідний матеріал попечитель черпав, як ми вже вказували, із протоколів засідань педагогічних рад. Особливу увагу він приділяв питанням, що стосувалися навчання і виховання. Публікуючи думки педагогів, він супроводжував їх своїми коментарями. Так, у «Циркулярі…» №1 за 1859 рік друкувалася думка учителя Новгородсіверської гімназії про викладання граматики російської мови. В кінці статті було відмічено, що попечитель, поділяючи основні положення автора, оголошує йому щиру подяку» [307, с. 6-7]. В цьому ж числі часопису надруковано і міркування учителя Худзинського про викладання природничої історії і зауваження М.І. Пирогова стосовно методів навчання даному предмету [307, с. 4]. Нерідко траплялось, що у питаннях, що викликали дискусії, попечитель залучав професорів Київського університету, публікуючи і їхні думки стосовно того чи іншого питання.

«Циркуляри по Управлінню …» привернули до себе увагу всієї педагогічної спільноти Російської імперії. Їх запитували із інших навчальних округів, одержали вони схвальну оцінку і в міністерстві. Міністр Є.П. Ковалевський висловив бажання, щоб «Циркуляри…» надсилались також і йому до міністерства.

З листа М.І. Пирогова міністру від 21.01.1859 р. дізнаємося, що «Циркуляри…», які він видає, відсилаються в одному примірнику пп. попечителям навчальних округів безкоштовно на їх прохання (Школа і життя. – 1916. – № 34). Незабаром подібні «Циркуляри» стали видаватись у Харківському навчальному окрузі (1861), у С.Петербурзькому (1862), Одеському (1864), Казанському (1865) та інших, в яких знайшли своє відображення педагогічні ідеї і погляди їх засновника [84, с.26].

Переоцінити значення цього пироговського нововведення на той час важко, адже таке широке обговорення нагальних питань шкільного життя мало неабияке значення для поліпшення роботи гімназій. «Все це, – як зазначив укладач історії Немирівської гімназії С. Стрибульський, – багато в чому сприяло збудженню енергії і розумової діяльності педагогічної ради, починаючи з 1858 року ми зустрічаємо цілий ряд питань, що піддавались всебічному обговоренню, і впровадження яких на практиці багато в чому сприяло правильній постановці навчальної справи в гімназії» [282, с. 141].

Саме про це писав і учитель Чернігівської гімназії М.Т. Тутолмін: «М.І. Пирогов викликав у окрузі небувалу до того часу розмову і педагогічну діяльність. Викладання було покращено, значення педагогічних рад піднято» [289, с. 220].

Попечитель-новатор, дякуючи публікаціям, сприяв встановленню правильних відносин між учителями та учнями, підняттю авторитету учителя в очах учня, вважаючи за необхідне «збільшувати морально-науковий зв'язок між тими, хто навчає і тими, хто навчається» [307, с.1-2].

На сторінках цього відомчого часопису і в листах до міністра народної освіти М.І. Пирогов порушував ряд питань: про використання творчих сил вчителів для складання ними підручників і навчальних посібників [І. ЦДІА України. – Ф. 70., оп. 26, спр. 106, Арк.1.], про зміну програми викладання в гімназіях [315, с.66], про скорочення вступних, перевідних та випускних екзаменів в гімназіях [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп.24, спр. 338, Арк. 35; оп. 25, спр. 172, 173; оп. 26, спр.18], про заснування літературних бесід, метою яких є розвиток самостійної і творчої ініціативи учнів [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 24, спр. 278, Арк. 11,30.].

Крім того, «Циркуляри» М.І. Пирогова є суттєвим доповненням до його статей, написаних в період попечительської діяльності в Одеському та Київському навчальних округах. Вони розкривають багатогранну діяльність М.І. Пирогова, дають уявлення про те коло питань, які його цікавили, і тих завдань його педагогічної програми, які він прагнув вирішити.

Передова громадськість округи не приховувала радість і покладала великі надії на активну реформаторську діяльність нового попечителя. Про це свідчать і епістолярна спадщина його сучасників. Наприклад, в листі до Миколи Даниловича Білозерського якийсь І.К., відповідаючи, що про Делянова (Делянов Іван Данилович (1818-1897) – відомий реакціонер епохи 80-х років XIX ст.) не має ніякого розуміння, тут таки ж стверджує: «Радію, що в Києві Пирогов…» [V.Інститут рукописів ЦНБ НАН України. – Ф.1., № 29045, Арк. 1; Архів Грінченка, Ф.1., № 34140, Арк. 177].

Надзвичайно цікавим у діяльності М.І. Пирогова як адміністратора була турбота про підготовку педагогічних кадрів. Над вирішенням цієї проблеми він почав працювати ще будучи попечителем Одеського навчального округу. Недооцінку «науки навчати і давати освіту» він вважав значною втратою в організації справи освіти і виховання молоді, наслідки якої будуть відчуватись все більше і більше.

Значним недоліком університетської педагогічної освіти і підготовки вчителів у Головному педагогічному інституті у Петербурзі він вважав відсутність педагогічної практики, в якій справедливо вбачав найважливіший засіб їх методичної освіти. Одержання повноцінної освіти було можливо шляхом додаткової до загальної і профільної – спеціальної педагогічної освіти. Тому М.І. Пирогов звертає увагу міністерства народної освіти на ту обставину, що «виховання і освіта відрізняються від звичайної загальної гімназійної або шкільної» [3, с.21]. Звідси зміст педагогічної освіти для різних ступенів школи повинен бути диференційованим, відрізнятися різноманітністю прийомів та методів навчання і виховання в залежності від вікових особливостей тих, хто навчається, та рівня їх знань, одержаного виховання та індивідуальних здібностей.

Ще будучи попечителем Одеського навчального округу 31 грудня 1857 року М.І. Пирогов представив міністру народної освіти проект «Про утворення педагогічної семінарії при Рішельєвському ліцеї в Одесі», копія якого зберігається у фондах ЦДІА України [І. ЦДІА України. – Ф. 707., оп. 24, спр. 322, Арк. 13-22].

З перших рядків автор звертає увагу на «відчутну недостатність в учителях» і на те, що «небагато із них володіють і навіть небагато розуміють тяжке мистецтво навчати», а «головна причина, – на думку М.І. Пирогова, – цих кричущих недоліків … заключається в недостатній і несучасній педагогічній освіті самих учителів»[217, с. 83]. Ліквідувати це можна шляхом створення «розсадників для практичної освіти майбутніх наставників» [217, с. 84].

За проектом М.І. Пирогова [217, с.83-90], Одеська педагогічна (учительська) семінарія при Рішельєвському ліцеї мала за мету підготовку учителів трьох типів шкіл: приходських і повітових училищ та гімназій, причому значно розширювались соціальні рамки прийому до неї бажаючих. Далі зараховані, залежно від віку, рівня знань і мети навчання, розподілялись до трьох типів: педагогічних, гімназійних або ліцейних семінаристів. Навчання їх М.І. Пирогов розподіляв на два види: науково-теоретичне і навчально-практичне, розуміючи під першим загальноосвітній курс наук, під другим курс педагогічної теорії і практики. В зв’язку з тим, що метою даного дослідження не є детальний аналіз змісту проектів М.І. Пирогова, зазначимо тільки, що вже в першому (Одеському) проекті педагогічної семінарії попечитель піднімає глобальні проблеми педагогічної освіти такі як: створення постійних центрів підготовки учительських кадрів в інших навчальних округах (не лише столичних) для всіх ступенів загальноосвітньої школи; покращення якості спеціальної наукової освіти шляхом упорядкування номенклатури предметів, що вивчаються (тобто ліквідація багатопредметності) і підвищення її цілеспрямованості; організації диференційованої теоретичної і практичної освіти; прийом до семінарії бажаючих присвятити себе учительській праці за покликом.

В проекті внесено також ряд конкретних пропозицій щодо покращення матеріального і соціального становища учителів, а саме – збільшення і скорочення періодів вислуги для одержання першого чину. Незважаючи на низку недоліків, проект був своєчасним і потрібним для негайної реалізації, але йому не судилося здійснитися.

Міністр народної освіти Є.П. Ковалевський в листі до М.І. Пирогова від 10 березня 1859 року сповіщав, що проект подано на розгляд Головного управління училищ, яке погодилось з необхідністю створення педагогічної семінарії, але лише для гімназій. Для з'ясування питання про підготовку учителів для повітових і приходських училищ вирішено було вивчити думку попечителів інших навчальних округів «про способи підготовки учителів для повітових і приходських училищ» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 25, спр. 108, Арк.1]. Це означало відкладання вирішення справи на невизначений час. Однак М.І. Пирогов цей проект пристосував для розробки нового проекту педагогічної семінарії вже при Київському університеті, і був частково використаний в роботі над проектом педагогічної гімназії і педагогічних курсів для підготовки учителів повітових і приходських училищ [3, с. 23].

Надаючи вирішенню даної проблеми великого значення, і, будучи переконаним, що при відсутності педагогічної практики в університетах, ліцеях, Головному педагогічному інституті і гімназіях, організація педагогічної семінарії дасть можливість одержання нових теоретичних і практичних знань і навичок проведення уроків, підвищить відповідальність учителів за рівень навчання і надасть можливість покращити його якість,

4 листопада 1858 року М.І. Пирогов направив міністру народної освіти новий проект педагогічної семінарії «Про утворення педагогічної семінарії при університеті св. Володимира в Києві» [І. ЦДІА України. Ф. 707, оп. 24, спр. 322, Арк. 1-83].

Київський проект, на відміну від одеського, був спрямований на підготовку учителів лише для гімназій і частково для дворянських училищ з однорічним практичним курсом навчання на базі двох київських гімназій.

Підкреслюючи надзвичайно важливу роль практичного досвіду у роботі по професійній підготовці педагогів, М.І.

Пирогов наголошував у докладній записці міністрові, що «без практичного досвіду в методах викладання, без вправ у викладанні, прилаштованому до віку його майбутніх учнів, молодий учитель, як би ґрунтовно не вивчив свій предмет, не може бути хорошим викладачем» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, Арк. 26].

Проект педагогічної семінарії був розглянутий і детально обговорений особливим комітетом, створеним М.І. Пироговим при попечительській канцелярії 6 вересня 1858 року, до складу якого увійшли: помічник попечителя, інспектори казенних училищ, директори київських гімназій та професори київського університету: Нейкирх, Гогоцький, Селін, Бунге, Деллен, Шульгін, Дяченко, Тализін, Ходецький, Іванішев [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, Арк. 26]. Не маючи права як попечитель змінювати програму університетської освіти, М.І. Пирогов знайшов шлях до зміни її для студентів, що готувалися до учительської діяльності. Це знайшло відображення в документах проекту, який складався: по-перше, із загальної частини, в якій стисло викладено мету, завдання і зміст навчання; по-друге, «Правил педагогічних вправ для кандидатів на учительські посади» стосовно кожної спеціальності; по-третє, «Порядку проведення занять та іспитів в педагогічній семінарії» [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф.16, оп. 297, спр. 192, арк. 4-5].

Дозвіл на відкриття семінарії було одержано 24 листопада 1858 року, з 1 січня 1859 року семінарія почала працювати на базі обох київських гімназій, «у вигляді тимчасового заходу, аж до відкриття … практично-педагогічних курсів»[І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, Арк. 32-33], які були зорганізовані на базі семінарії в серпні 1860 року.

Підняті попечителем питання про стан загальноосвітньої і спеціальної підготовки учителів набули особливої гостроти напередодні відміни кріпацтва та підготовки реформ в галузі народної освіти. Пирогов передбачав, що саме в час реформ потік сільської молоді до навчальних закладів збільшиться, а тому необхідність розширення мережі навчальних закладів неминуче приведе до появи проблеми збільшення кількості учительських кадрів для різних ступенів загальноосвітньої школи і правильної організації їх підготовки. Однак питання про організацію

учительських семінарій для повітових і приходських училищ залишалось невирішеним, бо фінансове забезпечення передбачалось міністерством лише для підготовки учителів гімназій, та й то лише за рахунок коштів головного педагогічного інституту та педагогічних інститутів при університетах, що були ліквідовані з 15 листопада 1858 року, як такі, що не досягли мети [257, Стлб.294-311]. Звичайно, таких коштів було замало, про що свідчать наприклад, дані за 1860 рік, коли для Київського округу було виділено 8 стипендій, а для Одеського 7 по 300 карб. на рік [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, Совет, спр. 93, 1860 р. Арк. 13].

Третій проект «Про утворення педагогічної гімназії в Києві» був підготовлений М.І. Пироговим і представлений на прохання міністерства народної освіти 2 березня 1859 року. Педагогічні гімназії воно планувало відкрити в університетських містах на базі кращих за складом кадрів гімназій із загальноосвітнім курсом навчання, реорганізувавши їх у зв'язку з новими функціями практичної підготовки учителів. Не дивлячись на попередні умови, поставлені міністерством , в проекті виявились найбільш широко представлені погляди М.І. Пирогова стосовно організації і методів підготовки учителів, виховання і освіти учнів від початкових класів гімназії до підготовки їх до університетської освіти. Точніше, як зазначив автор, «прийнявши за основу викладене в пропозиції міністерства, Пирогов разом з утвореним ним комітетом обговорював переважно те, яким чином повинна бути створена педагогічна гімназія «в навчальному, моральному і адміністративному відношеннях» [217, с.144]. Результати міркувань були представлені ним в проекті у вигляді відповідей на 10 головних питань [217, с.145;149]. Причому дещо із запропонованого в проекті вже було впроваджено в Київському та Одеському навчальних округах, як наприклад, утворення підготовчого класу в гімназіях і університетах для підвищення рівня наукової освіти.

Аналізуючи попередні проекти та документи, пов'язані з намаганням М.І. Пирогова вирішити проблеми спеціальної педагогічної освіти, може скластися враження, що він зовсім мало уваги приділяв питанням здійснення загального початкового навчання в окрузі. Це спростовують пропозиції

попечителя-реформатора стосовно підготовки учителів сільських шкіл для дітей селян, що викладені ним в листі до генерал-губернатора І.І. Васильченкова від 5 травня 1859 року [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, 1859, спр. 166, Арк. Ф-4-зв] та до міністра народної освіти, в якому, зокрема, йдеться про те, що «ніхто не може бути кращим учителем для сільської школи, як сам же поселянин, знайомий з потребами сільського побуту і як такий, що лишається в цьому ж самому середовищі, давати освіту котрому він буде покликаний» [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, 1859, спр. 166, Арк. 4].

Готувати таких сільських учителів мали протягом двох років у визначених з цією метою приходських училищах та в педагогічних семінаріях. Навчати їх мали лише трьом предметам: «грамоті, рахунку і наочному способу навчання». Саме цьому ж вони повинні будуть навчати і своїх учнів. А «священики як і раніше (тільки дай бог щоб не так, як раніше) повинні будуть навчати селянських дітей закону божому незалежно від трьох сказаних предметів» [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, 1859, спр. 166, Арк. ф-4-зв]. На жаль, цей лист М.І. Пирогова залишився поза увагою владних структур, тому чимало ідей стосовно підготовки учителів для початкової ланки освіти знайшли своє відображення в наступному, четвертому проекті.

Цей проект попечителя Пирогова від 14 вересня 1859 р. знову був направлений на підготовку учителів для повітових і приходських училищ [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 25, спр. 108, Арк. 72-80], але на його зміст значно вплинули ті умови, які були поставлені міністерством стосовно обмеженості фінансових витрат. Тому прагнення М.І. Пирогова створити спеціальний самостійний заклад для підготовки учителів усіх типів загальноосвітньої школи з теоретичним і практичним курсом навчання так і не було в той час здійснено. Уряд спромігся лише на дворічні курси підготовки учителів гімназій.

З наведених документів ясно видно, яку велику увагу М.І. Пирогов приділяв питанню підготовки учителів для всіх ланок освіти, а сама ідея організації спеціальної теоретичної і практичної підготовки учителів, детально продумана і розроблена ним в чотирьох проектах, була все ж таки реалізована на практиці, хоч, правда, далеко не повністю. Це ще одне

свідчення багатогранної творчої діяльності великого ученого і педагога в галузі організації народної освіти.

Поява М.І.Пирогова у Києві, як відмічали сучасники, внесла свіжий струмінь в процес навчання і виховання у навчальних закладах. Так, учитель 1-ої київської гімназії Самчевський писав, що гімназії почали нове, краще життя [238; 316].

Виконуючи службові обов'язки, М.І. Пирогов так будував свої взаємини з людьми, щоб в основі їх лежали повага і довір'я. навколо вченого об'єднувались передові професори, вчителі, студенти, громадські діячі, захоплені однією спільною метою – поліпшити і перебудувати навчальну справу, спробувати реформувати все те, що віджило свій вік.

Теплі й дружні стосунки склались у М.І. Пирогова зі студентами й професорами Київського університету. Підтримуючи багато починань студентів і викладачів, попечитель сприяв прогресу і демократизації освіти. Велике невдоволення уряду і царя викликала його пропозиція, викладена у доповідній записці міністрові народної освіти від 27 лютого 1859 р., в якій він пропонує « відкрити вхід до університету навстіж усім громадянам, усім членам суспільства, усім службовцям і не службовцям за певну платню за лекцію, не вимагаючи ніякого вступного екзамену і не обмежуючи часу перебування в університеті» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 25, 1859, спр. 51, Арк. 12-13].

Прогресивним також був дозвіл М.І. Пирогова вчителям гімназій та студентам університету проводити безкоштовні уроки з програми гімназійного курсу особам, які бажали вступити до університету і не мали можливості пройти повністю гімназійний курс [315, с.66].

Глибоко цікавлячись роботою університету св. Володимира, попечитель відвідував лекції професорів, кабінети, лабораторії, клініки, повсюди давав свої конкретні пропозиції та поради щодо поліпшення педагогічного процесу, наукової роботи в університеті.

М.І. Пирогов брав участь у багатьох засіданнях Ради університету. За його пропозицією на розгляд Ради виносились

такі питання: про зміну порядку екзаменів і складання нових Правил іспитів для студентів [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. оп. 298, спр. 186, Арк.І, 100-146], участь усіх викладачів факультету в засіданнях факультетських рад і надання їм права голосу [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр. 400], запровадження постійного розкладу занять на семестр [ІІ. Державний архів м. Києва . – Ф. 16, оп. 465, спр. 118, Арк.182; І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 24, спр. 364. Арк. 2, 13].

Заслугою М.І. Пирогова, як попечителя-реформатора, було введення спеціалізації на історико-філологічному факультеті за двома профілями: історичним і філологічним [315, с. 67]. У доповідних записках на ім'я міністра він порушував питання про відкриття кафедри географії в університеті для підготовки учителів географії [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, оп. 297, спр. 192], про викладання політичної економії на юридичному факультеті [217, с.212]. Він підтримав пропозицію Ради університету про викладання на фізико-математичному факультеті нових предметів: анатомії, фізіології, органічної та аналітичної хімії [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф.16, оп. 298, спр. 189, Арк.4]. Він клопотався і про виділення коштів на поповнення науковими і наочними посібниками різних кафедр і кабінетів [315, с. 67], а також про відкриття кафедри польської мови в університеті [І. ЦДІА України. – Ф.442, оп. 809, спр. 154, Арк.2.].

Підтверджує сказане приклад, наведений директором обсерваторії професором Шидловським. Він вказував, що на кінець 50-х років XIX століття виявилось, що «облаштування астрономічного кабінету і обсерваторії зовсім не відповідало своєму призначенню (Шидловський А.П. Описание рефрактора Киевской обсерватории, составленое на основании дел Совета //Университетские известия. – 1863. – № 7), а сформована з цього приводу комісія прийшла до висновку, що необхідність заміни всіх та придбання нових інструментів не є дуже нагальною. «В цей час попечителем Київського навчального округу був призначений М.І. Пирогов. Переконавшись в занедбаному стані обсерваторії, він знайшов можливість для приведення її в порядок, використавши 7 000 карб. із сум університету» [97, с.158].

Важливим заходом, втіленим у життя реформатором, було і введення практики заміщення вакантних посад професорів і доцентів за конкурсом. У фондах державних архівів зберігається чимало оголошень про конкурси, які проводилися в Київському університеті на різних кафедрах, про умови цих конкурсів [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр. 434, Арк. 2].

Аналізуючи архівні джерела, дізнаємося, що М.І. Пирогов сам брав активну участь у виробленні програми конкурсу на посаду ад'юнкта теоретичної хірургії з хірургічною клінікою. У листі до Ради університету від 17 березня 1858 р. він звертається до неї з проханням скласти нову програму конкурсу, підкреслює, що кандидат на цю посаду повинен бути не лише добре підготовлений теоретично, але й добре володіти хірургічною технікою, а тому просить Раду після уважного обговорення цієї обставини, створити нову програму яка б заключала в собі і умови, що вимагали б від конкурсанта доказів в досвідченості і досконалому знанні практичної оперативної хірургії [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, спр. 50, 1858, Арк. 17].

Нова программа була вироблена Радою і затверджена М.І. Пироговим, після чого розпорядженням від 25 листопада 1858 р. він дозволив оголосити конкурс [Там само].

Шляхом відкритого конкурсу до університету було прийнято чимало відомих у майбутньому вчених.

На перше місце у роботі університету М.І. Пирогов ставив науку, основне призначення якої він вбачав у тому, щоб «бути маяком, розливати світло на великі простори і тому стояти високо і світити»[217, с.130]. В зв'язку з цим виникало питання про те, де і як організувати підготовку науково-педагогічних кадрів. У статті «Чого ми бажаємо?» (1858 р.) Пирогов відповідає на дане питання: «ото ж, я залишаюсь своєї думки, що немає вірнішого засобу до поставки свіжих і міцних сил нашим навчальним закладам, як заснування загального всім університетам розсадника, з тим, щоб кожен університет посилав своїх обранців»[Там само]. Пирогов повстав проти існуючого на той час Інституту ад'юнктури, вважаючи, що ця система вже давно віджила і вимагає заміни її більш прогресивною системою – доцентури. Для того, щоб хоч якоюсь мірою покращити вибір ад'юнктів, М.І. Пирогов на початку свого попечительства в

Київському навчальному окрузі пропонував кандидатам в ад'юнкти читати дві пробні лекції. Геселевич А.М., зокрема, у дослідженнях засвідчує, що М.І. Пирогов не тільки поставив вимогу перед кандидатом в ад'юнкти юристом О.В. Романовичем-Славутинським прочитати дві пробні лекції, але й сам був присутнім на них [48, с.48]. Ад'юнкство, підкреслював реформатор, «не пробуджує ні змагання, ні наукової діяльності серед молодих вчених», оскільки воно «підтримує непотизм і стабілізм, переконаність у обов'язковому одержанні посади професора. Єдиним розсадником майбутніх професорів [217, с. 209-210) є доцентура, комплектування якої мало відбутися на основі публічного конкурсу серед найбільш здібних випускників університетів.

20 жовтня 1861 року міністерство народної освіти ліквідувало Інститут ад'юнктів. У прийнятому рішенні воно врахувало майже всі пропозиції М.І. Пирогова. Формальним приводом для розгляду цього питання спочатку М.І. Пироговим, а потім і міністерством стала записка декана фізико-математичного факультету Київського університету професора зоології К.Ф. Кеслера «Про знищення посади ад'юнкта і заміну даної доцентами» [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф. 16, оп. 298, спр.149, Арк. 1-2-зв], яку він подав на розгляд Ради університету ще в травні 1859 р. Разом з резолюцією, що не підтримувала дану пропозицію, записка була передана в листопаді цього ж року М.І. Пирогову. Не визнавши докази Ради переконливими, попечитель направив до міністерства у січні 1860 р. свою записку, але вже більш аргументовану, що й привело в кінцевому підсумку до позитивного вирішення проблеми.

Таким чином, саме із доцентів і повинні були комплектуватись професорські кадри. Само по собі звання, на думку Пирогова, ще не повинно давати право на заміщення професорської кафедри: вільне змагання доцентів – це лише перша сходинка, на котру можуть претендувати всі, хто закінчив університет зі ступенем кандидата або лікаря. Їх обирають на період 2-3 роки. Після цього призначається другий тур, другі вибори, які саме і мали визначати, чи може доцент залишатися на цій посаді чи він не виправдав покладених на нього надій.

Вибори на кафедру повинні були проводитись не по принципу простих виборів (як це практикувалось на той час), а шляхом конкурсу. Такий проект забезпечував відбір найбільш здібних молодих вчених із більшої кількості кандидатів, а отже, був більш демократичним і більш об'єктивним та дійовим.

Крім того, для оновлення наукових і педагогічних кадрів університету М.І. Пирогов запропонував «прийняти порядок, за яким професори підлягають балотуванню для заміщення на службі» [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.26, 1860, спр. 110, Арк. 1].

Всіляко сприяючи демократизації роботи Рад університету, він порушує клопотання перед міністром народної освіти про те, щоб у новому Статуті університетів, який складався на той час, «було надано право брати участь у факультетських нарадах і мати на них голос усім викладачам кожного факультету, навіть якщо вони не мають звання ординарного або екстраординарного професора» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, оп. 26, 1860, спр. 400, Арк. 4].

Підсумовуючи вище сказане, бачимо, що запровадження цих заходів М.І. Пирогов розглядав як джерело підготовки науково-педагогічних кадрів, покращення рівня викладацької та наукової діяльності університетів.

Реформаторські заходи М.І. Пирогова знаходили схвальний відгук серед широких кіл сучасників та суспільно-громадських діячів. Так, наприклад, відомий український церковний історик і археолог Петро Гаврилович Лебединцев в листі від 28 квітня 1859 року до брата Феофана Гавриловича, теж відомого на той час українського історика, педагога, в майбутньому видавця і редактора журналу «Київська старовина», говорячи про введення Пироговим заміщення вакантних посад професорів і доцентів за конкурсом та стосовно інших нововведень, з великим задоволенням стверджував: «Це прогрес !» [V. Інститут рукописів ЦНБ НАН України ім. В.І. Вернадського.– Ф. ІІІ, № 6736, Арк. І зв].

Надзвичайно велику роль в справі просвітництва в краї відіграв М.І. Пирогов у тісній співпраці з Київським університетом. Власне просвітницька діяльність університету не обмежувалась лише поширенням серед народу знань. Він відкрив курси для тих, хто готувався до вступу в університет. 14 жовтня

1860 року студенти Київського університету та учителі 2-ої гімназії подали М.І. Пирогову доповідну записку, в якій йшлося про те, що зустрічається немало осіб, які внаслідок певних умов свого суспільного становища не могли закінчити гімназійного курсу і при всьому бажанні і здібностях не можуть цього досягти. «З метою полегшення для таких осіб можливості одержати університетську освіту» 12 учителів гімназії, 11 студентів університету та 1 вільний слухач повідомляли, що приймають на себе клопотання «відкрити безкоштовне читання, по можливості повне, з предметів програми гімназійного курсу» [І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 461, 1860, Арк. 1]. Саме для цього вони і звернулись про надання їм дозволу.

М.І. Пирогов підтримав ідею і запитав схвалення у міністра освіти, на що той дав згоду від 4 січня 1861 р., зобов'язавши при цьому попечителя «звертати неослабну увагу на те, щоб воно (викладання) в упередження приводів до поширення неблагосприйнятних тлумачень, обмежувалось лише предметами, що викладаються в гімназіях»[І. ЦДІА України. – Ф. 707, 1 стіл, спр. 461, 1860, Арк. 7].

7 лютого 1861 р. М.І. Пирогов сповістив про дозвіл міністра, а вже 5 березня університетська Рада дала згоду надати свої аудиторії для читання. Так, весною 1861 р. при Київському університеті було відкрито безкоштовні курси для підготовки до університету осіб, що не одержали з певних причин гімназійної освіти. І хоч разом з недільними школами вони були закриті в 1862 р., однак і за короткий час свого існування вони принесли користь, підготувавши деяких слухачів, що вступили згодом до університету [138, с. 730-731].

Надзвичайно велика заслуга М.І. Пирогова як просвітителя заключалась у відкритті ним перших недільних шкіл в Росії. Стосовно виникнення, розвитку і значення недільних шкіл як явища в суспільно-громадському русі України зроблено чимало історичних розвідок. Нас же цікавить даний факт лише тією мірою, що дякуючи своїй силі знань, переконань, морального авторитету, людяності, силі влади, М.І. Пирогов зумів виконати свою просвітницько-місіонерську роль, надавши недільним школам право громадянства. І це в умовах кріпосницької дійсності, коли душилося все живе, розумне й світле!!! При

цьому не можна не погодитись із твердженням Г.Я. Сергієнка про те, що перебування Т.Г. Шевченка в Києві влітку 1859 року активізувало діяльність студентів і професорів Київського університету, учителів гімназій і повітових училищ в організації недільних шкіл [258, с.180]. Адже і сам М.І. Пирогов вказував на це стверджуючи, що «до заснування недільних шкіл взялися перші – малороси, щирі прихильники Куліша і Шевченка, кращі із учнів проф. Павлова» [217, с.302]. Ідеї цього професора щодо просвітництва народних мас як найефективнішого засобу перетворення умов життя, шляху, що веде до знищення станових перепон в існуючому суспільстві, так захоплювали прогресивних київських студентів, в середовищі яких і поширювалась думка про необхідність створення недільних шкіл.

Вперше вона була висловлена студентом Ф.Я. Вороним влітку 1859 р., а на початок нового 1859-60 навчального року рішення про початок створення недільних шкіл сформувалось остаточно [82, с. 142].

14 вересня 1859 року за підписом 17 студентів на ім'я М.І. Пирогова було подано прохання, в якому йшлося про те, що «бажаючи надати хлопчикам тутешнього ремісничого класу засоби до початкової освіти» [І. ЦДІА України. – Ф.707, о. 25, спр. 352, Арк.1], вони просять дозволити їм відкрити в будинку Києво-Подільського дворянського училища дарову недільну і святкову школу. До прохання додавалась пояснювальна записка, в якій перераховувались предмети, що мали викладатись, а також методи і зміст навчання [Там само, Арк. 2].

Скориставшись правом попечителя відкривати не запитуючи дозволу вищої інстанції приватні школи М.І. Пирогов 24 вересня 1859 р. дав дозвіл на відкриття першої недільної школи в Києві [Там само, Арк.7). а коли школа була вже відкрита, 13 жовтня повідомив міністра народної освіти, що « беручи до уваги користь, яку недільні школи приносять дітям робітничого класу, які не мають ні часу, ні засобів відвідувати звичайні школи …, я дозволив пп. студентам відкрити школу для хлопчиків» [І. ЦДІА України. – Ф.707, о. 25, спр. 352–Арк. 11 зв.]. Свої дії при цьому попечитель мотивував глибоким переконанням в тому, що «здійснення ідеї недільних шкіл як найкраще відповідає життєвим потребам краю…» [217, с. 302], а

ще відкриття подібних могло б « слугувати сильною моральною підтримкою російського і малоросійського елементів, протидіючи відкрито і дійсній, і таємній польській пропаганді» [І. ЦДІА України. – Ф.707, о. 25, спр. 352– Арк.305].

Таким чином, уряд був поставлений попечителем перед фактом і змушений був визнати київську недільну школу, а це означало, що він визнавав недільні школи взагалі.

Постійно тримаючи в полі зору роботу першої недільної школи, М.І. Пирогов з радістю відмічав, що « з першого ж разу в ній виявились такі відрадні педагогічні явища, які пророкували їй безсумнівне майбуття. Учителі – майже на вибір кращі із малоросів і за здібностями, і по моральності взялися навчати грамоті, письму і лічбі з неочікуваним педагогічним тактом, звернувши увагу на всі нові засоби навчання, зайнялися ними і встигли понад усякі чекання. Училище швидко переповнилось учнями [Там само, Арк 302].

Звіт про роботу першої недільної школи сповіщає цікаві факти стосовно кількості, національності та віку учнів даної школи. Так, у школі навчався 101 чоловік, але кількість відвідувачів була непостійною. З них православних – 97, в тому числі малоросів – 75, великоросів – 17, поляків – 3, євреїв –3, німців –3. З 101 учня 75 належали до ремісничого класу». В школі навчались кравці, шевці, столяри, муляри, лакеї, пекарі, особи, які не мали професії та ін. За віком розподілялись таким чином: від 7 до 10 років – 9 чоловік, від 10 до 15 років – 53 чоловіки, від 16 до 20 років – 36 чоловік, від 23 до 28 років – 3 чоловіки (263, с. 108].

Навчання в школі було диференційоване і відкрита вона була для всіх бажаючих. Невдовзі велика кількість бажаючих навчатись в недільних школах змусила їх засновників відкривати нові школи на тих же засадах. Тому, при наполегливому сприянні М.І. Пирогова, і в зв'язку з новим проханням студентів університету, 25 жовтня 1859 р. [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр. 352, Арк. 36] в Києві була відкрита друга недільна школа на Новому Будівництві в будинку Київського повітового училища

Позитивно оцінюючи роботу перших недільних шкіл, попечитель Пирогов уже в 11 числі «Циркулярів…» за 1859 р. надрукував докладу записку про їх діяльність, закликавши при

цьому «щоб добрий приклад не залишився без наслідування в дирекціях округу» [217, с. 193].

Будучи палким прихильником поширення грамоти і освіти серед жінок, М.І. Пирогов у грудні 1859 року дозволяє на прохання п. Нельговської та класних дам її пансіону відкрити недільну жіночу школу в будинку 2-ої київської гімназії, про що тут таки повідомив директора гімназії [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр. 352, Арк. 21-22]. Школа була відкрита в січні 1860 року.

Принагідно зазначимо, М.І. Пирогову були досить близькими ідеї жіночого руху, який виник в країні в 1859-1861 роках і став складовою частиною суспільного руху епохи падіння кріпосного права. Незабаром, після вступу на посаду попечителя в Києві, а точніше 5 травня 1859 року, М.І. Пирогов надіслав листа до дружини генерал-губернатора О.О. Васильчикової з проханням «надати сприяння в заснуванні першої жіночої гімназії в Києві», мотивуючи це тим, що «жіночі училища з кожним днем, як видно із відомостей, знову відкриваються в різних місцях імперії», а тому, судячи «по значній кількості дівчат, що навчаються в київських навчальних закладах, я вважаю, що і в Києві є очевидна потреба в заснуванні жіночої гімназійної школи» [Там само, Арк. 4]. Лист подібного змісту був направлений також і генерал-губернатору Васильчикову [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр. 163, 1859, . – Арк. 1-2]. Рух по організації недільних шкіл розгортався дедалі активніше. За порівняно невеликий проміжок часу, як засвідчував сам попечитель Пирогов, а точніше на 9 січня 1861 р., було «відкрито в Києві в різних частинах міста 7 недільних шкіл» [Там само,- Арк. 121 зв.; оп. 809, спр. 179, Арк. 95,95 зв.96]. В архіві Київського навчального округу, як стверджує О.Г. Кравченко, зберігається 39 справ [127, с.151] про відкриття і функціонування недільних шкіл. На 1862 рік в Росії, на зразок київських, функціонувало 316 недільних шкіл, в тому числі на Україні більше 100 [158, с.55], з них в Київському навчальному окрузі 49 недільних шкіл та 5 безкоштовних щоденних шкіл для бідних дітей [127, с.151].

Щодо кількісного складу недільних шкіл, створених в Україні в 1859-1862 рр., можна назвати його по губерніям. Так , у

Київській губернії було відкрито 21 недільну школу, в Подільській – 9, у Волинській – 5, в Полтавській – 25, в Харківській – 10, у Чернігівській – 9, в Херсонській – 16, в Катеринославській – 8, в Таврійській – 8 недільних шкіл. Всього 111 шкіл, в яких за офіційними даними міністерства внутрішніх справ працювало 635 учителів. Насправді , як стверджує В.Т. Білан, дійсна кількість була більшою аніж в двічі, що засвідчувало про включення в боротьбу за освіту трудового народу значної маси інтелігенції [15, с.13].

Відвідуючи недільні школи майже кожної неділі, попечитель цікавився їх проблемами і потребами, а тому часто сприяв їх швидкому вирішенню. Так, наприклад, 9 лютого 1860 р. він запропонував правлінню університету св. Володимира відпустити для бібліотеки Києво-Печерської недільної школи шафу із меблів закритого вже на той час інституту казенно-коштних студентів, призначеної раніше для продажу з аукціону [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.25, спр. 352, Арк. 31], а 8 березня цього року він звернувся з проханням до генерал-губернатора І.І. Васильчикова дати «дозвіл на відкриття публічної підписки на користь недільних шкіл в Києві [Там само, – Арк. 41 зв], а також дозволити відпускати із прибутків в м. Києві по 150 карб. сріблом [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.25, спр. 352,Арк. 42] на що було одержано дозвіл від Васильчикова 22 березня 1860 року [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.25, спр. 352, Арк. 46].

Вирішуючи багато актуальних питань попечительської діяльності, М.І. Пирогов підтримав і таке починання студентів, як проведення літературних вечорів на користь недільних шкіл. Для публічного читання були відібрані уривки з творів О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, М.В. Гоголя, І.С. Тургенєва, Д.В. Григоровича та ін. Спочатку міністр народної освіти виступив проти цієї пропозиції вбачаючи в ній засіб поширення передових поглядів. Однак з великими труднощами дозвіл на проведення літературних вечорів було одержано, причому із застереженням, що М.І. Пирогов повинен взяти читання під свій особистий нагляд, проглядати всі програми, не припускати «ніяких при читанні пояснень чи тлумачень.. Зовсім повинні були бути виключені статті, що стосуються селянського питання, або здатні

збудити неприязнь одного стану до іншого» [І. ЦДІА України . – Ф. 707, сп. 24, 1858, спр. 427, Арк. 11-12].

Усвідомлюючи значення поширення грамоти та освіти серед найбідніших верств населення передова інтелігенція дедалі активніше включалась в процес боротьби за розширення мережі недільних шкіл та безкоштовних щоденних початкових шкіл. Прохання до канцелярії попечителя Київського навчального округу про дозвіл на їх відкриття поступали у наростаючому порядку на протязі 1860, 1861, 1862 років аж до розпорядження про їх закриття в червні 1862 року.

Можна стверджувати про неабияку роль і діяльну участь великого гуманіста і просвітителя в розвитку недільних шкіл, які стали вогнищами не лише загальноосвітнього просвітництва, але й вогнищами поширення прогресивних ідей, пробудженням мас і їх свідомості проти існуючого гноблення.

Сам же М.І. Пирогов, визначаючи мету діяльності недільних шкіл, визнавав їх як розсадник «осмисленої грамотності серед широких верств населення, з жалем і гіркотою підкреслюючи що швидке закриття цих шкіл, пояснюється відсутністю здорового глузду у тих, хто контролював і ревізував їх діяльність» [62, с.88].

Перебування М.І. Пирогова у Києві на протязі двох з половиною років залишило глибокий слід в розвитку прогресивної суспільної думки в країні і, зокрема, в Київському університеті. Вчений мав особливо тісні зв’язки з медичним факультетом університету. Та інакше не могло й бути, адже, за свідченням самого М.І. Пирогова в «Щоденнику…», коли він на початку 40-х років XIX століття виконував ще й обов’язки члена медичної комісії при міністерстві народної освіти, «всі справи і навіть вибори медичного факультету всіх російських університетів проходили через наші руки. Особливо ж заново утворюваний на той час медичний факультет Київського університету (св. Володимира) який повністю затверджувався і обирався в нашій комісії». Крім того, цей медичний факультет був зорганізований в 1841 році при безпосередній участі одного із учнів М.І. Пирогова і першого професора хірургії Володимира Фанасійовича Караваєва, якого з 1834 р., коли вони познайомилися в Німеччині, і про якого він з гордістю наставника писав: «…я направив його перші кроки на царині

хірургії і повідомив йому обраний мною напрям у вивченні хірургії» [Пирогов Н.И. Дневник старого врача]. Тому зв'язки між ними в київський період зміцніли ще більше. Окрім Караваєва, на медичному факультеті плідно працювали й інші учні та послідовники геніального вченого і хірурга :
Х.Я. Поббенет, Ю.К. Шимановський, М.В. Скліфосовський, С.П. Коломнін, О.С. Яценко та інші.

Виконуючи обов'язки адміністратора на посту попечителя М.І. Пирогов постійно цікавився і глибоко вникав в усі сторони й проблеми медичного факультету. Дякуючи своєму великому авторитету і особистій привабливості, він здійснював значний вплив на науково-педагогічну і суспільну діяльність кращих представників професури, висуваючи перед ними найважливіші медичні проблеми.

Відвідуючи лекції, лабораторні заняття зі студентами, буваючи у клініках, він допомагав методично правильно організувати навчальний процес, сприяв підвищенню рівня наукової роботи в університеті. Але особливо часто відвідував клініку проф. Караваєва В.Ф., приймав участь у консультуванні хворих, був нерідко присутнім при операціях і сам оперував [231, с.35].

В архівах факультетської хірургічної клініки Київського медичного інституту зберігається чимало історій хвороб з посиланням на консультування хворих М.І. Пироговим. Так, наприклад, в історії хвороби пацієнтки Ете Баль, написаній в 1860 році студентом Станіславом Косинським, йде мова про консультування «біля ліжка …пацієнтки» стосовно проведення хірургічного втручання професора Караваєва з Пироговим (Там само). Не менш цікавим є і витяг з протоколу операції, проведеної В.Ф. Караваєвим в присутності М.І. Пирогова, хворій 18 років з приводу ангіоми верхньої лівої повіки [139, с. 40-41]. Це хірургічне втручання було першою спробою застосування електричного струму з хірургічною метою.

В 1858 році М.І. Пирогов (асистент Караваєв В.Ф.) оперував хвору з приводу поліпів носоглотки. В даному випадку, за свідченням Куцевол-Артемовського, був застосований новий доступ до місця хірургічного втручання [139, с. 59]. Як бачимо,

Пирогов залишався новатором і творцем в галузі медицини і в київський період життя.

Крім практичної медичної допомоги, М.І. Пирогов уважно стежив за підбором професорів на кафедри хірургії Київського університету. Так за його порадою, із Гельсінфорса був запрошений Ю.К. Шимановський. Наскільки високо цінував він останнього свідчить той факт, що саме до нього звернувся М.І. Пирогов з проханням переробити текст і видати славнозвісну працю М.І. Пирогова «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів та фасцій». Ю.К. Шимановський дав згоду і в 1861 році ця праця вийшла в світ німецькою і російською мовами.

Ідеї М.І. Пирогова слугували для Ю.К. Шимановського вихідним пунктом для нових досліджень. Як стверджував у своїх дослідженнях М.П. Постолов, запропонована М.І. Пироговим гіпсова пов'язка, була значно вдосконалена і широко пропагувалась Ю.К. Шимановським. Він також продовжував розробляти остеопластичні операції, основоположником яких був М.І. Пирогов [231, с.37]. Одну із своїх основних праць – «Керівництво оперативною хірургією» Ю.К. Шимановський присвятив «взірцеві наукового спрямування в хірургії М.І. Пирогову».

Навіть пізніше, будучи відлученим властями від управління Київським навчальним округом, М.І. Пирогов продовжував надавати допомогу і підтримку медичному факультету, рекомендував найбільш достойних на заміщення тих чи інших посад. Так, в 1870 році в Київському університеті була вакантною кафедра шпитальної хірургії. М.І. Пирогов порекомендував на цю кафедру молодого тоді М.В. Скліфосовського, передбачивши йому майбутнє великого вченого і хірурга. В 1876 р. в університеті знову довгий час була вакантною кафедра теоретичної хірургії зі шпитальною хірургічною клінікою, і тоді декан медичного факультету Ф.Ф. Ергардт направив М.І. Пирогову 9 квітня 1876 р. листа, в якому прохав вказати особу, яка, на його думку, володіє якостями, необхідними для заміщення цієї кафедри» [231, с. 38].

Уже 12 квітня М.І. Пирогов надіслав проф. Ергардту свої міркування, запевняючи: «Вам нічого далеко шукати. Серед ваших молодих доцентів є така особистість, яка поєднує в собі всі

якості відмінного практичного хірурга з великими задатками до подальшого наукового розвитку. Це п. доцент Яценко. Особисто я, – продовжував М.І. Пирогов, – малознайомий з ним. Під час мого попечительства він був учнем гімназії, але я чув про нього багато хорошого під час перебування за кордоном, бачив прооперованих ним хворих під час його практичної діяльності в Новоросії, читав його дисертацію про приживлення шкіри, і в даний час нерідко зустрічаюсь з хворими, які знаходились в його користуванні і ним прооперовані. З усіх цих даних не можу я зробити іншого висновку, як того, що п. Яценко володіє всіма якостями відмінного хірурга, маючи точну наукову освіту і природний талан, а це, як відомо, головна увага для здобуття такої кафедри, якою є шпитальна хірургія» [231, с. 38].

І його послухалися. Цей факт, безперечно, свідчить про ту велику увагу, з якою слідкував протягом багатьох років видатний вчений, хірург і педагог за літературою, знаходячись у провінції, а також про те, як тонко і водночас глибоко він судив про достоїнства вчених по їхній праці. Відомо, що, наприклад, О.С. Яценко став дійсно великим вченим, новатором, відмінним педагогом і блискучим хірургом.

Принагідно згадаймо ще й про те, що, обіймаючи посаду попечителя в двох навчальних округах, М.І. Пирогов не зраджував своєму покликанню вченого-наставника, під його безпосереднім керівництвом молоді вчені продовжували готувати і захищати дисертації. Так, наприклад, в одеський період під керівництвом М.І. Пирогова в 1857 році було здійснено успішний захист дисертації Фаворським Максимом Андрійовичем на тему: «Про часткові ампутації та екзертикуляції ступні», а в київський – Л. Беккерсом в 1859 році на тему: «Насильне випрямлення анкілоза ступні» [49, с. 228].

Будучи попечителем Київського навчального округу, М.І. Пирогов уважно ставився і до практичних занять студентів-медиків, відзначаючи, що головна мета відвідування студентами клінік «повинна полягати в приготуванні молодих людей до самостійної практики» і неодноразово порушував питання про розширення університетських клінік, як бази для учбових занять студентів.

У фондах архіву Київського університету, канцелярій Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зберігається кілька справ про будівництво клініки Київського університету та про участь М.І. Пирогова у вирішенні цього питання [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 87, спр. 4319, Арк. 1]. Аналізуючи їх, бачимо, як протягом 1858-1860 років він написав багато листів на ім'я міністра народної освіти, генерал-губернатора та інших посадових осіб, відстоюючи необхідність будівництва при київському військовому шпиталі спеціального приміщення , в якому для студентів медиків читали б «практичні лекції патологічної анатомії та судової медицини» [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп. 87, спр. 4319, Арк.1] В жовтні 1860 р. в новому приміщенні вже читались лекції [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф.16, оп. 395-а, спр. 42].

Постійно опікувався М.І. Пирогов і проблемами забезпечення студентів навчальними посібниками. В зв'язку з їх постійною нестачею, він нерідко допомагав студентам у видавництві і розповсюдженні лекцій професорів Київського університету. Так, студент медичного факультету Яків Коссовський-Гордон записав лекції з теоретичної хірургії проф. Х.Я. Поббенета і, попередньо одержавши дозвіл від професора, на прохання студентів виявив бажання видрукувати їх. Зібраних шляхом підписки коштів виявилося недостатньо. Тоді Коссовський-Гордон в 1858 р. звернувся до ректора університету з проханням надати грошову допомогу в справі видавництва, мотивуючи цю необхідність так: « Не маючи жодного сучасного керівництва з теоретичної хірургії на російській мові і відчуваючи в ньому нагальну потребу, студенти медичного факультету вирішили видати записки з теоретичної хірургії, складені за лекціями професора фон Гюббенста» [ІІ. Державний архів м. Києва. – Ф.16, Рада, оп. 278, спр. 77, Арк. 7-8]/ Листа ректор направив попечителю Пирогову. Останній, йдучи назустріч побажанням студентів, направив 26 червня 1858 р. до Ради університету свою позитивну відповідь, не зустрічаючи зі свого боку перешкод на видачу йому, Коссовському-Гордону із вільних університетських сум, потрібної йому для цього кількості грошей» [232, с.31]. На основі дозволу попечителя ректор

виділив необхідні кошти для видання лекцій, які довгий час слугували для студентів посібниками з теоретичної хірургії.

Ставлячись з великою повагою до висококваліфікованих професорських кадрів університету та прагнучи хоч би якоюсь мірою покращити ситуацію з нестачею необхідної літератури, М.І. Пирогов пропонував зараховувати записки лекцій, підручники і керівництва замість докторських або магістерських дисертацій. «Я вважав би при нашій нестачі в хороших підручниках, – говорив він, – таку книгу корисною нічим не менше дисертації» [Пирогов Н.И. Сочинения].

Викладачі і студенти гаряче підтримували ідею М.І. Пирогова про зміцнення матеріально-технічної бази університету. Так, протягом 1858-1959 навчального року, під керівництвом проф. Вальтера студенти медичного факультету Володимир Бец та Станіслав Міллер зробили переклад праці німецького вченого Лемана «Скорочений курс фізіологічної хімії», а студент цього ж факультету Микола Щербина перевів з французької «Таблицю операцій над людиною лікаря Фано»; ще один студент видав літографовані записки лекцій орд. проф. Мацона з патологічної фізіології [129, с. 21], а казеннокоштний студент історико-філологічного факультету Каленик Шейковський видав два випуски друкованого ним списку під назвою «Побут подолян» [129, с. 14].

Під час перебування М.І. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу багатьом вченим, професорам та викладачам університету св. Володимира було надано можливість у закордонних наукових відрядженнях, які згодом стануть видатними діячами вітчизняної науки і культури. Йдеться, зокрема, про хіміка і агронома Дмитра Абашева, історика-правника Миколу Іванішева, філософа Сільвестра Гогоцького, правника Якова Демченка, анатома і фізіолога Олександра Вальтера, маляра-портретиста Гаврила Васька та ін. [129, с.9].

Крім того, продовжуючи виконувати, як-то було в Одеському навчальному окрузі, обов’язки голови цензурного комітету при Київському університеті і Київському навчальному окрузі та користуючись наданими йому правами, М. І. Пирогов всіляко сприяв не лише друкуванню лекцій і промов, що

виголошувались вченими, учителями та іншими представниками освіти, науки і культури, а й розвитку періодичної преси в краї. Так, у лютому 1860 року він звернувся до міністра освіти з проханням дозволити І. Кулжинському видавати в Києві літературну газету «Російська правда» [64, с. 135]. Ординарний професор О. Вальтер в цей час продовжував видавати газету «Сучасна медицина» [129, с.11], яка теж з'явилась завдяки М.І. Пирогову.

Крім того, для надання «всім взагалі студентам Університету великої зручності і можливості читати кращі твори, що з'являються в різних галузях наук і літератури» за клопотанням попечителя було відкрито студентську бібліотеку в університетській будівлі, до якої були передані всі книги бібліотеки закритого інституту казеннокоштних студентів [129, с.5], окремо від приміщення бібліотеки було відкрито ще й «професорський лекторій», який працював щоденно з 9 по 23 годину без вихідних. Щорічно на його роботу та утримання асигнувалося, крім зазначених 600 карб. сріблом раніше, ще додатково 200 карб. [129, с.7]. Зазначимо, що поява в 1861 році «Університетських вістей» і їх регулярний вихід, в яких систематично друкувалися рішення Ради університету, статті і повідомлення наукового і освітнього плану, стали можливими також дякуючи М.І. Пирогову.

Із сказаного бачимо, як багато актуальних для свого часу питань порушував М.І. Пирогов, займаючись адміністративно-попечительською та просвітницькою діяльністю. Його сучасник К.Д. Ушинський в статті «Педагогічні твори М.І. Пирогова» в 1862 році писав: «Немає, здається жодного такого питання з тих, які виникли у нас останнім часом, на які б не відгукнувся М.І. Пирогов, з приводу котрого він не висловив би свого слова сповненого думки й почуття» [294, с.35]. Це твердження в повній мірі стосується зусиль, які зробив попечитель-реформатор і в організації періодичних з'їздів біологів та лікарів всієї держави. Так, ще в 1856 році професор зоології Київського університету К.Ф. Кеслер підняв питання про необхідність організації в Росії періодичних з'їздів біологів та лікарів і подав міністру освіти відповідну доповідну записку, в якій сповіщав про мету і користь щорічних з'їздів, відмічаючи, що головна їх мета коріниться в

колективному сприянні успіху та поширенню в Росії природничих медичних наук [26, с.51]. Але, не дивлячись на те, що необхідність з'їздів була переконливо ним обгрунтована, хід доповідній записці було дано лише 30 червня 1858 року, коли вона була розіслана попечителям Петербурзького, Московського, Харківського, Казанського, Одеського та Дерптського навчальних округів. М.І. Пирогов, будучи на той час попечителем Одеського округу, подав досить глибоко аргументовані висновки стосовно даного питання міністру освіти від 30 липня 1859 року. Вказуючи, зокрема, що в той час, коли «в країнах Західної Європи періодичні зібрання вчених визнані корисними для підтримання і розвитку наукової діяльності», подібні зібрання повинні мати, на його думку, ще більше значення у нас, де сподвижники кожної окремої науки незрівнянно більше розкидані і розрізнені, ніж там» [26, с.52]. Продовжуючи свою аргументацію стосовно необхідності проведення з'їздів, М.І. Пирогов нагадував, що одинокість, недостатність допомоги і заохочення, особливо молодих медиків, вбивають у них будь-яке наукове прагнення. Багато хто з провінційних лікарів, не маючи нагоди протягом багатьох років спостерігати за ходом захворювань та удосконаленням різних методів лікування у великих шпиталях, лише трохи ознайомлені з прогресом науки з одних лише чуток та праць, а при запровадженні з'їздів, їм відкривається можливість перевірити багато з почутого або прочитаного на самому досліді [26, с. 51].

Про необхідність та користь періодичних з'їздів біологів та лікарів висловили свої міркування і інші попечителі, але в силу різних причин і в першу чергу нестачі швидких та дешевих шляхів сполучення, відсутності коштів на оплату витрат по проведенню подібних зібрань, міністерство відклало вирішення цього питання спочатку в листопаді 1860 року, а згодом і в серпні 1861 року.

Побачивши, що організація з'їздів затягується на невизначений час, М.І. Пирогов, вже будучи попечителем Київського навчального округу, вирішив скликати в Києві з'їзд учителів-біологів гімназій свого округу з участю в ньому професорів природничих наук Київського університету та інших біологів. Вже в березні 1861 р. він почав клопотання про дозвіл

на проведення такого з'їзду, направивши 26 березня на ім'я міністра освіти прохання, в якому, зокрема, йшлося про те, що «з минулого року введено викладання природничих наук в усіх гімназіях Київського навчального округу. П.п. учителі природничих наук здебільшого люди молоді і недосвідчені, не знайомі ні з методами викладання, ні з навчальними посібниками, що існують на іноземних мовах» [217, с.300], а тому, збираючись у визначений час у Київському університеті, «при загальному зібранні учителів і при допомозі професорів університету св. Володимира учителі могли б, з одного боку, радитися про методи викладання, дізнаватися про посібники та кращі спеціальні твори, про способи і засоби стосовно складання природничих колекцій, а з іншого – могли б переговорити поміж собою стосовно проведення різних природничих спостережень, надати допомогу і сприяння один одному у наукових дослідженнях і заходах» [217, с. 301].

Відповідь міністра на клопотання була позитивною. Організацію з'їзду було доручено професору К.Ф. Кеслеру. Він же склав програму і визначив мету його – сприяти викладанню природничих наук в навчальних закладах і пожвавленню наукової діяльності його учасників.

Перший з'їзд біологів відбувся в Києві в червні 1861 року. В ньому взяло участь 44 делегати [285, с.1]. М.І. Пирогова на з'їзді не було, але управляючий Київським навчальним округом, передавши від нього вітання і побажання учасникам з'їзду проводити їх щорічно, оцінив надзвичайно енергійне сприяння бувшого попечителя-реформатора М.І. Пирогова на користь науки. Цей з'їзд дав путівку в життя черговим форумам науковців, біологів, медиків. 8 червня 1862 р. в роботі другого з'їзду взяли участь вже 61 делегат [41].

Для наукової та медичної спільноти знадобилось ще довгих 4 роки, щоб дістати дозвіл від владних структур на проведення власне того першого з'їзду, про який так турбувався М.І. Пирогов. Перший з'їзд російських біологів і лікарів зміг зібратися в Петербурзі лише в грудні 1867 року – січні 1868 року [26, с.54].

М.І. Пирогов був попечителем в той час, коли різка, за словами С.Г. Вілинського, – займала ще своє місце в таблиці

покарань [35, с.10]. В Києві, як і в Одесі, він піднімав питання про знищення тілесних покарань. Із поданих звітів директорами гімназій, які, звичайно, були значно занижені, дізнаємося, що за 1858 рік із 4109 учнів 11 гімназій Київського навчального округу покараних різками виявилось 561 [330, с.24]. Думки директорів гімназій стосовно знищення тілесних покарань виявились суперечливими. На засіданні спеціально зорганізованого комітету по розгляду цих правил точка зору М.І. Пирогова не одержала схвалення. Керуючись встановленим ним самим принципом колегіальності, М.І. Пирогов підписав циркуляр, в якому застосування тілесних покарань не відмінилось, а лише значно обмежувалось («у виключних випадках»), з обов'язковою умовою повідомлення причини їх застосування. М.І. Пирогов розумів, що заборона застосування різок на папері ще не означала їх повного знищення в реальному житті, потрібно було вести боротьбу з різкою на самому життєвому грунті. Через рік в результаті введення в дію «Правил про поступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу» по тих же 11 гімназіях кількість покараних зменшилась до 27 осіб при збільшенні кількості гімназистів до 4310 чоловік [330, с.24]. Якби закони математики, – стверджував П.П. Мегорський, – застосовувались до моральних явищ, то можливо було б зробити висновок, що Пирогов в 20 разів скоротив людську жорстокість і бюрократичні погляди [160, с.47).

Передова Петербурзька преса різко виступала проти таких дій М.І. Пирогова, засуджуючи його непослідовність і нерішучість. Особливо різкими судженнями були роздуми М.О. Добролюбова «Всеросійські ілюзії, що руйнуються різками» та «З дощу та в воду». Поява статей Добролюбова викликала цілу низку полеміки в пресі, що розпочалася в 1861 році, після відставки М.І. Пирогова з посади попечителя Київського навчального округу, і піднятої листом М. Драгоманова теми, опублікованої в газеті «Русская речь» 54 числом за 1861 рік. М. Драгоманов звинувачував М.О. Добролюбова в скривдженні М.І. Пирогова, у невірному розумінні його дій, виправдовуючи способи дій останнього. М. Драгоманова підтримали С. Громек та багато інших. Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що сам М.І. Пирогов був переконаний в тому, що «різка абсолютно зайва

в справі суспільного виховання, хоч, правда, на той час залишалась злом, уникнути якого було неможливо.

Слід також зазначити, що з метою розвитку товариського руху, М.І. Пирогов в п'яти вищих класах гімназії ввів суд товаришів під керівництвом вихователів. Суд товаришів, крім того,– на думку М.І. Пирогова, – був ним введений ще й з тією метою, щоб викорінити свавілля і беззаконне самоуправство, що існувало серед учнів гімназій [256, с.61].

Надзвичайно теплі стосунки склались у М.І. Пирогова зі студентами університету св. Володимира, які безмежно поважали попечителя. Не дивлячись на величезну завантаженість роботою, він особисто розглядав численні прохання студентів і в більшості випадків задовольняв їх, зокрема, коли це стосувалося питання про звільнення їх від оплати за навчання [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.26, спр.48; ІІ. Державний архів м. Києва – Ф.16, оп.465, спр.118, Арк. 162-163, 190, 215; оп. 469, спр. 281, Арк. 14; спр. 122, Арк. 15]. Нерідко траплялось, коли він поновлював в університеті тих, хто був вже виключений із списків студентів за несплату грошей за навчання, особливо, якщо бачив, що студент працелюбний і виявляє успіхи у навчанні» [ІІ. Державний архів м. Києва. – ф.16, оп. 465, 1858, спр. 118, Арк. 190].

Так, наприклад, у жовтні 1859 року до М.І. Пирогова звернувся студент Е. Рудницький, звільнений із університету за те, що не вніс своєчасно платню за навчання і був помічений на вулиці у нетверезому стані. В зв'язку з тим, що Рудницький засудив свій вчинок, попечитель дозволив ректору університету поновити його в списках студентів. Задовольнив він також прохання студента А. Зайцева, який був виключений із Харківського університету за неявку із відпустки на протязі чотирьох місяців. М.І. Пирогов дозволив ректору прийняти його до Київського університету [231, с.39]. У своїх спогадах про М.І. Пирогова відомий юрист О.Ф. Коні писав: «Він дивився на себе як на збагаченого життєвим досвідом старшого товариша своїх підлеглих і порадника у важливій і відповідальній справі виховання» [256, с.21). Із щирою вдячністю згадував свого наставника і відомий нам вчений, педагог і громадський діяч, український історик В.С. Іконников, якому М.І. Пирогов допоміг

скласти додатковий іспит на історико-філологічному факультеті Київського університету.

Таким чином, можна стверджувати, що позиція, яку займав М.І. Пирогов у ставленні до підвідомчого йому університету та студентів, була позицією авторитетного доброзичливого керівника. На його батьківську турботу і піклування відповідали надзвичайною повагою і теплотою. Недаремно, наприклад, у перехопленому жандармами листі активний діяч революційно-демократичного руху, один із засновників недільних шкіл, писав: «У нас все мерзотне, окрім Пирогова. Це людина в повному розумінні слова» [128, с.74].

М.І. Пирогов не був прихильником революційної боротьби із самодержавством і не підтримував студентів, які брали участь у революційних виступах. Але, разом з тим, він не міг миритися з такими суворими заходами, які проводив уряд проти студентів. Нерідко, як свідчать сучасники, траплялися випадки, коли попечитель Пирогов рятував вчителів від арешту, бо вони підозрювалися в поширенні герценівського «Колоколу», попереджував їх про наступні обшуки. Про один такий випадок пише С. Штрайх [І. ЦДІА України. – Ф.385, оп. 1, спр. 2556].

Адміністративно-педагогічна діяльність попечителя в Київському навчальному окрузі ще більше, аніж під час перебування в Одеському окрузі, відбувалась в атмосфері досить напруженій, а нерідко і загостреній не лише в суспільстві, а й серед учительства. Ця боротьба вимагала від попечителя-адміністратора виключного такту, громадянської мужності, надзвичайно високо розвиненого почуття справедливості і гідності. Наскільки уміло і благородно діяв в таких умовах М.І. Пирогов, можна судити хоча б з подій, що відбулися в Полтавській гімназії, де учасники «Полтавського гуртка», в діяльності якого центральне місце займав учитель історії О.І. Стронін, зробили спробу стати в активну опозицію урядовій політиці, зокрема, в галузі освіти [82, с.11].

Полтавський генерал-губернатор Волков тільки й чекав сприятливої нагоди, щоб розправитись із «демагогом і агітатором», послідовником Герцена. І така можливість незабаром з’явилась, коли в 1859 році до Полтави приїхав цар Олександр ІІ. Волков виступив перед супроводжуючим царя

князем Долгоруковим з прямими звинуваченнями проти Строніна. Долгоруков не забарився донести почуте царю. В результаті той під час відвідування гімназії публічно зробив суворе зауваження її директору. Колишній учень Строніна, а на той час студент Київського університету М.П. Драгоманов, дізнавшись від молодших товаришів з Полтавської гімназії про цей випадок, розповів про всю історію професору П.В. Павлову. Незабаром цар прибув до Києва, де шеф жандармів князь Долгоруков почав нарікати попечителю М.І. Пирогову на те, що в Полтаві учителі, а особливо Стронін, дійшли до крайніх революційних ідей. Професор Павлов, у свою чергу, розповів М.І. Пирогову про те, що чув, як згадував Драгоманов, від нього, «додавши до цього від себе, що він зі вступних іспитів до університету бачить, як чудово підготовлені учні Строніна з історії» [82, с.88]. Пирогов наказав Павлову прислати до нього декількох відомих йому студентів-полтавців, а згодом і сам поїхав до Полтави для ревізії, сповістивши власті у листі до міністра про те, що «має надії відправитись до Полтави для дізнання на місці дій учителів і нагляду за студентами» [150, с.66]. В Полтаві попечителю наскаржились на Строніна і губернатор і архієрей. М.І. Пирогов сказав директору гімназії, що він має намір для подальшого спокою перевести Строніна до іншої гімназії. Але, згодом, побувавши на уроках Строніна і поспілкувавшись із ним, вирішив залишити його тимчасово в Полтаві. Крім того, щоб показати безпідставність доносів Волкова перед вищою владою, запропонував кандидатуру Строніна напередодні нового року для нагородження орденом. Повернувшись до Києва, він сказав інспектору всіх училищ Тулову, який знав Строніна і з яким М. Драгоманов був досить близько знайомий по недільних школах, що «Стронін одна з кращих голів серед педагогів округу і він призначить його на першу посаду вакансію директора гімназії…» [82, с.89].

Таким чином, ми бачимо, що можливістю жити і працювати у Полтаві Стронін був зобов’язаний М.І. Пирогову, який рішуче підтримав його і захистив від визиску місцевої влади. В свою чергу, потрібно відзначити, що Стронін був вірним прихильником і активним пропагандистом просвітницьких ідей М.І. Пирогова. Разом зі своїми однодумцями він зумів відкрити

жіночу гімназію на суспільних засадах, недільні та щоденні школи грамоти, зробив спробу заснувати училище для підготовки народних учителів, налагодив видавництва підручників на українській мові, влаштував публічні лекції, розраховані на масову аудиторію, організував загальнодоступні спектаклі, бібліотеки, книжні лавки, робив спробу добитися дозволу на видавництво в Полтаві газети. Тому, як підкреслював М.П. Драгоманов, «якби у нас таких учителів виявилось більше і довше протрималась ліберальна система попечителя М.І. Пирогова, який управляв Київський навчальним округом всього лише 2 ½ року, то такого роду людей на Україні було б значно більше, хоча і так далеко не безслідно пройшли учні Строніна для прогресу України» [82, с. 89].

Помітний суспільно-моральний вплив Пирогов-попечитель мав на учнів середньої школи. Образ адміністратора-гуманіста з великою шаною та любов'ю змальований у спогадах його сучасників, на той час учнів гімназій – Лучицького, Колоколова, Чалого, Авсеєнка, Забугіна та ін.

«Ми в ньому зустрічали, – згадує свої учнівські роки в Києві В. Авсеєнко, – нову людину, глибоко освічену, ненавидячу рутину, віддану змісту, а не формі, людину, яка на своєму важливому посту не хотіла бути сановником, не хотіла звертати увагу на обов'язковий ритуал, хотіла робити одну лише справу, робити її за переконанням, від серця, як у нас роблять лише одні особисті справи. Пам'ятаю, як всіх вражала його простота звертання, його необмежена доступність …» [1, с.266].

М.П. Забугін та М.А. Бунге, які в той час навчалися в 1-ій київській гімназії, в своїх спогадах про ці роки розповідають, що з прибуттям до Києва М.І. Пирогова «зникло попереднє, досить грубе, поводження з вихованцями; учителі раптом пригадали, що вони не ротні командири, а педагоги, і що учні довірені їм не для муштри, а для навчання і виховання. Цього вражаючого результату було досягнуто не стільки перетвореннями, проведеними Пироговим, скільки його привабливою особистістю, його високим вченим і педагогічним авторитетом, його незвичайною доступністю і простотою спілкування, його глибокою повагою до особистості людини…» [197, с.37] , а що стосується його адміністративних заходів, то, «все, що було

проведено Пироговим в цій галузі, викликало тоді в нас, юних, найвідрадніші почуття» [197, с. 38].

Будучи не лише педагогом, а й лікарем, добре знаючи психофізіологічні особливості дитячого організму, М.І. Пирогов звертав увагу ще й на індивідуальні здібності учнів. Яскравим свідченням цього можуть бути спогади професора історії Київського університету І.В. Лучицького, який навчався в роки попечительства Пирогова в Києві у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. Так, він згадує, що до приїзду Пирогова гімназисти уявляли найвище начальство в особі директора, який ходив до класу разів зо два на рік з палицею в руці, кричав, називав учнів бовдурами, розмахував палицею і, надовго навівши жаху, зникав. Яким же було радісне здивування учнів, коли попечитель виявився начальством зовсім в іншому дусі. Пирогов зайшов до класу в досить потертому одязі, підійшов до лав, сів біля Лучицького, і почав просто і ласкаво розмовляти з учнями та задавати їм запитання. Хлопчики підбадьорились і вже невдовзі наперебій відповідали відвідувачу, а коли урок скінчився зграйкою оточили його, ловлячи його ласкаві слова і добрий погляд. Враження було величезне, радісне, про яке неможливо згадувати без хвилювання. «Для мене стало зрозумілим, яким повинен бути педагог», – писав Лучицький згодом. В цей день він побачився із Пироговим і в якості пацієнта, якого батьки привели до знаменитого лікаря. Останні слова М.І. Пирогова, сказані йому, стали пророчими: «Маю надію, що ви будете добре навчатися і що з Вас вийде хороший діяч в майбутньому» [150, с.66].

Незважаючи на велику зайнятість обов'язками адміністратора, Пирогов-лікар не полишав медичної практики. Із повідомлень тогочасної місцевої преси дізнаємося, що в Києві, який нараховував біля 50 000 жителів, лікар Пирогов два рази на тиждень, з 8 годин ранку і до 8 годин вечора, приймає бідних безкоштовно [278, с.72]. В ці дні вестибюль гімназії, в якій він мешкав, був переповнений людьми, які страждали найрізноманітнішими захворюваннями. Всі звертались до знаменитого лікаря і кожному, без винятку звання та стану, надавалась медична допомога (Киевский Телеграф. – 1861. – №31). Про успішність практики Пирогова-лікаря свідчить також і

епістолярна спадщина. Зокрема, невідомий автор відкритого листа, адресованого 8 квітня 1907 року Б.Д. Грінченку, розповідає про надання медичної консультації М.І. Пироговим одній своїй знайомій [V. Інститут рукописів ЦНБ НАН України. – Ф.ІІІ., №36320, Арк.1].

Про високий гуманізм М.І. Пирогова як лікаря сказано дуже багато. Один із епізодів з великою силою змалював О.І. Купрін в своєму оповіданні «Чудесний лікар», що вперше було надруковано в газеті «Київське слово» в 1897 році [284, с.27].

Висловлюючи жаль з приводу припинення М.І. Пироговим діяльності на посту попечителя, газета «Київський Телеграф» запитувала: «Цікаво знати, чи багато знайдеться медиків, які на прохання бідаря залишать свої заняття, підуть пішки, в негоду, на його квартиру і, завершивши важку операцію, будуть ховати руки в кишені, щоб небагатий хазяїн не надумав оплатити візит?»[278, с.72].

Непохитність переконань, незалежність поглядів та суджень, відвертість та принциповість, а також гуманна і прогресивна реформаторська діяльність попечителя Пирогова не могли не викликати невдоволення урядових органів і не привести до нового поєдинку із силами реакції, як то було вже в Одесі. Першим, з ким прийшлося М.І. Пирогову розпочати боротьбу фактично вже на другий день після вступу на посаду попечителя, був київський генерал-губернатор Васильчиков, який за словами самого М.І Пирогова, намагався відігравати «підробну роль прогресиста». Перша сутичка виникла з приводу питання про зміст і метод роботи університетської поліції – інспектора студентів, його помічників. На донесення інспектора студентів Рейнгарда, про ніби-то створене таємне товариство «пуристів» студентами поляками і про розпорядження інспектора своїм помічникам слідкувати за студентами «для розкриття істини», М.І. Пирогов запропонував інспектору припинити нагляд, бо це входить в коло дій таємної поліції, а університетська і за своїм устроєм, і за моральним значенням не може слідкувати за таємними організаціями «якого б роду вони не були». Коли це стало відомо генерал-губернатору, він почав вимагати від М.І. Пирогова, щоб університетська поліція «суворо, але надзвичайно секретно слідкувала за студентами для виявлення мети існування

товариства «пуристів», і назвавши прізвища декількох студентів-поляків, поцікавився їх політичною поведінкою. У відповідь попечитель дав названим студентам характеристику як найкращим в плані моральності, а от стосовно того, які рішення прийняті щодо слідкування, промовчав [І. ЦДІА України. – Ф.4442, оп. 810, спр. 185, Арк. 1-359]. Два повторні запити генерал-губернатора з цього приводу фактично залишились знову без відповіді. Попечитель Пирогов послідовно відстоював думку, що університетська поліція мусить здійснювати лише суто моральний вплив. В кінці кінців Васильчиков згодився з думкою М.І. Пирогова, але боротьбу з ним не припинив, змінивши її тактику, і замість прямого, але безуспішного натиску на неподатливого попечителя, став писати скарги-доноси міністру народної освіти, міністру внутрішніх справ та начальнику третього відділу [6, с. 108-109].

Не добившись через ці інстанції закриття педагогічних рад у недільних школах та усунення від роботи в них студентів, що були близькі до так званого таємного товариства Бекмана і Муравського, реакційні сили зробили спробу наступу на інституцію учнівських суддів, які були введені М.І. Пироговим наприкінці 1858 року. Звинувачуючи попечителя у сприянні «розвитку самоуправства» серед учнів, вони добились від міністра освіти Ковалевського розпорядження про закриття в липні 1860 року учнівських судів. Слідуючий наступ був спрямований проти педагогічних рад училищ, роль яких М.І. Пирогов постійно піднімав у цей час.

Кожне нове починання адміністратора-реформатора викликало сильну протидію з боку Васильчикова. 15 жовтня 1860 року він прямо поставив перед Долгоруковим питання про зняття М.І. Пирогова з посади стверджуючи, що «Таємний радник Пирогов не може залишатися більше попечителем Київського навчального округу без побоювання згубних наслідків для країни, до яких безперечно приведе подальше його управління округом. Це переконання не є лише особисто моє, але воно послуговує і висловленням майже загальної тут думки» [6, с.112]. Того ж дня він відправив листа і на ім’я міністра народної освіти, головним звинуваченням в якому проти М.І. Пирогова було те, що він «занадто настирливо переслідує думку прогресу» [Там

само], що діяльність його «шкідлива», що студенти «розпущені» [І. ЦДІА України. – ф.442, оп. 811, спр. 57, Арк. 10], і теж вимагав увільнення попечителя з посади.

Природньо, що логічним завершенням зростаючої реакції, яка чітко вимальовувалась на весну 1861 року, мала бути відставка М.І. Пирогова з посади. Для самого Пирогова це не було несподіванкою. Та й сам він певною мірою прискорив хід розв'язання цієї проблеми.

Коли в грудні 1859 року М.І. Пирогова разом з іншими попечителями округів викликали на нараду до Петербургу, він подав доповідну записку, у якій прохав звільнити його від ролі поліцмейстера, яку його змушували виконувати в Києві. «Я не перебільшую і не викривляю фактів,– писав він, – називаючи попечителя … поліцмейстером. Якою б широкою і благотворною не була діяльність особи, якій ввіряється просвіта краю, але на ділі, коли уряд всю увагу зосереджує на ці по суті неуникні тертя корпоративного життя покоління, що навчається, ця діяльність набуває характеру чисто поліційного» [46, с.21].

В цій же доповідній записці він висловив прохання відправити його за кордон для вивчення постановки народної освіти і для керівництва заняттями молодих вчених, відряджених туди для підготовки до професорського звання.

Так, в листі до Е.Ф. Розен від 26 липня 1860 року читаємо: «Накінець здійснилось те, що я передчував протягом п'яти літ…Міністр народної освіти дав мені знати, що сильна інтрига очорнила мене і що він не певен того, що йому вдасться захистити мене і мій напрям дій…» [217, с.411].

На спробу міністра Е.П. Ковалевського представити М.І. Пирогова на пост товариша міністра цар не погодився, а навпаки наказав негайно перевести попечителя з Києва. Останній запропонував М.І. Пирогову посаду члена ради міністерства народної освіти, розраховуючи, що в недалекому майбутньому надасть йому іншу керівну роботу. Але М.І. Пирогов відмовився від цих пропозицій, добре усвідомлюючи для себе неможливість здійснювати те, що він вважав безсумнівно необхідним в інтересах батьківщини. В зв'язку з цим він у тому ж таки листі продовжував: «для чого я стану чинити опір в моїх спробах бути корисним батьківщині моєю службою. Хіба вони не переконали

мене в тому, що в мене не вистачає чогось, чим необхідно володіти, щоб бути приємним і здаватися корисним… Отож, я вирішив спокійно чекати відставки, дякуючи богу і за те, що він зберіг мені чисту совість і незаплямовану честь, Я можу сказати, поклавши руку на серце, що, ступивши на слизький шлях попечителя округу, я намагався всіма силами і з усією властивою моїй душі енергією виправдати перед своєю батьківщиною високе довір'я мені надане» [Там само].

13 березня 1861 року цар, мабуть, не без задоволення підписав відставку просвітителя-реформатора з посади попечителя Київського навчального округу.

18 березня 1861 року міністр народної освіти сповістив М.І. Пирогова про те, що наказом від 13 березня він звільнений «по причині розладнаного здоров'я з посади попечителя навчального округу, із залишенням членом головного управління училищ» [І. ЦДІА України. – Ф.707, оп.27, спр. 155, Арк. 1 зв]. Так царський уряд розправився з одним із наймогутніших і найавторитетніших прогресивних діячі свого часу.

28 березня 1861 року М.І. Пирогов сповістив міністра народної освіти про передачу управління Київським округом своєму помічнику О.Г. Міхневичу [263, с.156]. Сам же на протязі двох тижнів до початку квітня працював в університетській лабораторії, проводячи хімічний аналіз грунту з помістя Вишня, яке придбав у приватну власність ще в сепрні 1859 року.

Київ з надзвичайною повагою і великою любов'ю прощався зі своїм попечителем. Київське прогресивне суспільство влаштувало йому урочисті проводи, про які розповідали десятки статей в газетах і журналах, видавались навіть окремі збірники. Прощальні вшанування тривали декілька днів і теж можуть бути окремим питанням дослідження ще однієї сторінки життя М.І. Пирогова.

Найбільш теплим і щирим було прощання великого гуманіста зі студентами Київського університету 8 квітня 1861 року, на якому він виголосив свою знамениту промову, закінчивши її словами: «Отож, прощавайте! Служіть вірно науці і правді і живіть так, щоб постарівши могли бездоганно згадати вашу і поважати чужу молодість» [62, с.92].

А прощаючись із киянами, які проводжали його 15 квітня аж до виїзду з міста, він образно змалював ті тяжкі об'єктивні умови, в яких йому доводилось здійснювати свою роботу. «Навчання і поширення наукових істин,– говорив Пирогов,– я вважав за священнодійство і глибоко поважав людську гідність і особистість. В молодих людях я любив і поважав молодість, тому що доборе пам'ятаю свою» [128, с.88].

Не дивлячись на негативну оцінку своєї роботи урядом, М.І. Пирогов не без підстав був упевнений у правильності обраного ним напряму і закликав на прощання киян підтримувати цей напрям своєю думкою, своїм просвітницьким сприянням та любов'ю для загального блага» [128, с.88].

Моральна міць, – як писав В.А. Волкович, – перемогла племінну ворожнечу між людьми і викликала людей на безкорисливі вчинки. Так, євреї-багачі Бродський та Герман тоді ж (коли Пирогов відбував із Києва) запропонували Київському університету в ім'я Пирогова стипендію для студентів без різниці віросповідання [39, с.63]. З ініціативи студентів і професорів університету, «які бажали висловити повагу і співчуття колишньому Попечителю», було зібрано близько 1 000 карб. сріблом «для наукової мети, яка повинна бути вказана самим Пироговим» (О пожертвовании по Киевскому ученому округу для ученой цели, указанной Тайным Советником Пироговым). Він запропонував видати ці гроші у вигляді премії за твір на тему про виклад порівняльно-історичного ходу університетської освіти в Західній Європі та Росії взагалі, зокрема скласти детальну документальну історію Університету св. Володимира і Ліцеїв: князя Безбородько і Рішельєвського» [Там само. – Стлб. 678].

Увільнення гуманіста-попечителя вся прогресивна частина суспільства сприйняла як велику втрату, бо дуже добре розуміла, яке значення мала діяльність великого реформатора для розвитку народної освіти, а «що стосується нового попечителя (читаємо в одному з листів невідомого автора), важко замінити йому собою Миколу Івановича» [V. Інститут рукописів ЦНБ НАН України. – ф. ІІІ, № 3662, Арк. 1 зв], бо як згадував через багато років, опікуючись сам проблемами освіти на Україні початку ХХ ст., О.С. Русов у своєму листі від 3 березня 1906 року до Г.П.

Житецького, то «були кращі часи Пироговських реформ» [V. Інститут рукописів ЦНБ НАН України ім. В.І. Вернадського. – Архів Житецького. – Ф.1., № 49259, Арк. 1], коли він вчив, «що треба нам справді бути освіченими, а не лише здаватися такими – «быть, а не казаться» [Там само].

Таким чином, наведений вище матеріал дає можливість стверджувати про реформаторську спрямованість діяльності М.І. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу. Сумлінно виконуючи свою педагогічно-просвітницьку програму, до кінця залишаючись гуманістом, він діяв самостійно і незалежно, хоча наперед знав, що така його діяльність викличе незадоволення місцевих властей, які воліли за краще бачити народ темним і покірним.

Саме в Києві він проводить ряд заходів, спрямованих в першу чергу на поліпшення роботи середньої школи. Розуміючи, що пожвавлення діяльності учителів і всього навчально-виховного персоналу можливе лише шляхом вільного, відвертого і всебічного обговорення різних питань виховання і навчання. Він вводить в гімназіях позачергові засідання педагогічних рад, запроваджує видання «Циркулярів по Київському навчальному округу», які мали сприяти обміну досвідом роботи учителів. Цей журнал став не тільки адміністративним, а й методичним журналом. Протягом 1859-1860 рр. на сторінках «Циркулярів…» обговорювались питання викладання мов, географії, історії, математики, фізики, природознавства, засоби морального виховання учнів тощо. У цих обговореннях брав участь і М.І. Пирогов, орієнтуючи учителів на кращий досвід. Ця ініціатива М.І. Пирогова з успіхом була підтримана в інших навчальних округах.

Попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов дбав про підготовку вчительських кадрів. З цією метою в грудні 1858 – січні 1859 років він відкрив педагогічну семінарію при Київському університеті з шести предметів гімназійного курсу, написав два проекти підготовки учителів для початкової та середньої шкіл. Крім цього, як попечитель, М.І. Пирогов підняв цілу низку термінових заходів і впровадив їх у життя. Вони були спрямовані на покращення викладацького складу навчальних закладів округу: участь професорів університету у викладанні в

старших класах гімназій та присутність їх на випускних екзаменах, організація конкурсів та іспитів на заміщення вакансій і одержання молодшими учителями посад старших учителів, на право викладання в різних навчальних закладах і приватних будинках та ін.

Предметом пильної уваги М.І. Пирогова була підготовка кадрів вищої кваліфікації. Він прагнув реалізувати ідею про організацію доцентури на конкурсній основі. Комплектування доцентури, на думку М.І. Пирогова, мало відбутись на основі публічного конкурсу серед найбільш здібних випускників університетів. Підготовка професорських кадрів, за проектом М.І. Пирогова, якому міністерство народної освіти надало перевагу, забезпечувалось відбором найбільш здібних молодих учених із більшої кількості кандидатів. Запропонований проект попечителя М.І. Пирогова був більш демократичним і більш об'єктивним.

З ініціативи М.І. Пирогова пророблялась ідея про підготовчі курси до університету. Дякуючи саме його зусиллям, вже весною 1861 року при Київському університеті св. Володимира були відкриті безкоштовні курси для підготовки до університету осіб, що не одержали з певних причин гімназійної освіти.

Великою заслугою просвітителя-гуманіста було відкриття недільних шкіл (чоловічих і жіночих), що значно сприяло поширенню освіти серед народу. Перша недільна школа була відкрита М.І. Пироговим 24 вересня 1859 року у м. Києві в будинку Києво-Подільського дворянського училища, а вже на початок 1862 року побідних шкіл на Україні діяло більше 100. Недільні школи були створені як безплатні громадські загальноосвітні навчальні заклади. Проте їх особливістю було не тільки безкоштовне навчання учнів і добровільна праця учителів, а й нове педагогічне завдання – дати дітям, крім елементів грамоти, ще й деякі знання з основ науки, та сприяти загальноосвітньому розвитку учнів.

Як керівник-адміністратор М.І. Пирогов постійно цікавився і глибоко вивчав усі сторони і проблеми Київського університету св. Володимира, а особливо вникав у справи медичного факультету. Попечитель-педагог домагався методично правильно організувати навчальний процес, активно сприяв підвищенню рівня наукової роботи, не зраджуючи своєму покликанню

вченого-наставника. Під його керівництвом було підготовлено і захищено декілька дисертацій.

Крім всієї іншої діяльності М.І. Пирогов був головою цензурного комітету навчального округу. Будучи людиною глибоких гуманістичних переконань і поборником демократизації освіти, він сприяв поширенню передових педагогічних ідей засобом друку і популяризації їх. Дякуючи йому в Києві з 1861 року регулярно виходили «Університетські відомості», «Сучасна медицина» професора Вальтера та ін.

Обіймаючи посаду попечителя навчального округу М.І. Пирогов прагнув об'єднати зусилля науковців, познайомити їх із досягненнями в певних галузях досліджень тощо. Саме завдяки його клопотанню і організаторській роботі було започатковано проведення з'їздів біологів та лікарів. Перший з'їзд біологів відбувся в червні 1961 року в Києві. Основною метою його було визначено сприяння викладанню природничих наук в навчальних закладах і пожвавленню наукової діяльності його учасників. Активна участь у підготовці проведення подібного форуму вчених та учителів-біологів гімназій є ще одним із яскравих моментів діяльності великого вченого, спрямованої на благо вітчизняної науки.

Велика заслуга М.І. Пирогова, як зазначалось в публікації «Прощання Києва з М.І. Пироговим», в ряду інших заслуг його і заключалась саме в тому, що він зблизив суспільство з навчальним світом. За всіх несприятливих умов, місцевих і тимчасових, що перешкоджали його діяльності, він зумів першим в тутешньому краї зробити інтереси навчального відомства інтересами суспільними» [237, с.36].

РОЗДІЛ IV.
М. І. ПИРОГОВ ЯК МИРОВИЙ ПОСЕРЕДНИК ТА ОРГАНІЗАТОР ПІДГОТОВКИ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ
(травень 1861-квітень 1866)

15 квітня 1861 року [47, с.65] М.І. Пирогов разом з дружиною Олександрою Антонівною та синами Миколою і Володимиром відбув із Києва до свого помістя Вишня. З того часу остання стала свідком багатьох яскравих сторінок його життя, сповненого науковою і суспільною працею. Саме тут, на вишенській землі, сіяв він зерна нової земської медицини, писав наукові праці, відправлявся на театри воєнних дій, надавав допомогу сотням молодих людей, змучених недугами.

Вишенський період охоплює близько двадцяти років життя М.І. Пирогова –1861-1881 рр. Це був дійсно один з найбільш творчих періодів у житті і діяльності великого вченого. За цей час ним були написані такі блискучі праці з питань народної освіти, як «Зауваження на проект загального статуту імператорських університетів», «Університетське питання», «Про недільні школи», «Листи з Гейдельбергу», а також з медицини – «Основи загальної військово-польової хірургії», «Початки загальної воєнно-польової хірургії», «Звіт про відвідування військово-санітарних закладів у Німеччині, Лотарингії та Ельзасі в 1870 році», «Військово-лікарська справа і приватна допомога на театрі війни в Болгарії і в тилу діючої армії» та ін.

Зі свого помістя М.І. Пирогов тричі від'їздив за кордон. Перший раз – для здійснення керівництва професорським інститутом для підготовки молодих вчених в Німеччині, другий і третій – на театри воєнних дій за спеціальними дорученнями Товариства Червоного Хреста.

Дослідження життя і творчості М.І. Пирогова протягом всього двадцятирічного періоду виходить за рамки нашої роботи, тому зупинимося лише на одному з періодів, а саме з 1861 по 1866 рр., коли він виконував обов'язки мирового посередника та члена головного управління училищ міністерства народної освіти. Саме 1866 роком і закінчився 10-річний період діяльності великого гуманіста і просвітителя на посаді адміністратора-реформатора і попечителя-наставника на вкрай занедбаній

тогочасними властями ниві народної освіти. Саме в цей час спалахнула і засяяла ще одна грань таланту геніального вченого як хірурга-педагога і місіонера просвітництва.

Місцевість, куди прибув опальний попечитель, була надзвичайно красивою і мальовничою. Кажуть, що свою назву Вишня одержала від річки Вишні, обабіч берегів котрої росли розкішні вишневі сади. З 1816 року власником помістя був лікар Гриколевський. У Вишні та двох суміжних з нею селах – Шереметці і Людвиговці за ревізією 1795 року налічувалося 60 подворищ з населенням 230 селян [134, с.6].

Помістя, як стверджує Геселевич А.М., було придбане М.І. Пироговим у спадкоємця Гриколевського колезького секретаря І.Я. Рожанівського 26 серпня 1859 року [47, с.62].

Спочатку сім'я Пирогова оселилась у старому панському будинку, а вже згодом, в 1866 році, перейшла до нового, в якому і знаходиться нині будинок-музей М.І. Пирогова. Життя Пирогова тут з першого дня було сповнено турботами по господарству, яке було в надто занедбаному стані. Використовуючи результати хімічних аналізів грунтів помістя, що були зроблені ще в Києві, під керівництвом Пирогова були відведені землі під городи, сад, квітники. Згодом був приведений до ладу дубовий ліс, насаджені два березові гаї, збудовані дві греблі, млин та ін.

Як свідчать сучасники, М.І. Пирогов любив доглядати за фруктовим садом і виноградником, займався селекцією пшениці, винограду, троянд і, особливо пишався, коли селяни називали вирощені ним пшеницю та жито «пироговськими».

Але господарювання в помісті не займало всього часу М.І. Пирогова. Протягом всього свого життя він був і залишався лікарем.

Стан надання медичної допомоги населенню сільської місцевості був жалюгідний. Так, на 1861 рік у Подільській губернії нараховувалось 12 лікарень по одній в кожному повіті. Всього в них було 410 ліжок, жодна лікарня не надавала амбулаторної допомоги. Ціни на медикаменти були непомірно високими, а на оплату лікаря ще вище. Навіть оплата одного рецепта коштувала в середньому 52 копійки [134, с.6]. Лікарів у сільській місцевості в той час майже не було, вони з'явились пізніше, з розвитком земської медицини. Звідси, зрозуміло, що

приїзд М.І. Пирогова мав стати виключним явищем у житті подільського краю.

Звикнувши до активної державної діяльності, він навіть тут, у глухому провінційному закутку, не зміг залишатися осторонь громадського життя. Вже 13 травня 1861 року він був призначений сенатом на посаду мирового посередника [47, с.65] Вінницького повіту Подільської губернії по запровадженню «Положень» маніфесту від 19 лютого 1861 року.

Щоб правильно зрозуміти і оцінити роль М.І. Пирогова в особі мирового посередника, варто хоч би коротко охарактеризувати 60-ті роки XIX ст. Це була надзвичайно тяжка пора для селян. Очікуючи «жадану волю» і «одержавши її», хвиля гіркого розчарування і зневіри охопили тисячі селян після виданого царського маніфесту. Селян у черговий раз обдурили, адже реформа 1861 року не мала нічного спільного з їх інтересами і не виправдала надії народу. Невдоволення селян все більше зростало, а в ряді випадків їх протест набував форми відкритих виступів. Не обминуло це і Поділля. Лише протягом квітня-травня 1861 року хвилювання селян охопили близько 16-ти поселень, де проживало біля 80 тисяч селян [134, с. 36].

Ось саме в такий неспокійний час М.І. Пирогов і мав виконувати свої обов'язки. Під свою опіку він прийняв 2-гу дільницю Вінницького повіту, до якої входили три волості – Носковецька, Велико-Жмеринська та Станіславицька, які об'єднували 13 сіл і 18 общин [ІІІ. ДАВО.– Ф. 200, оп. 1, спр. 903, Арк. 158].

Серед обов'язків мирового посередника, в першу чергу, було впровадження в життя в усіх селянських общинах положення Маніфесту 1861 року про земельну реформу, а також слідкування за тим, щоб робота землевпорядників була справедливою, при необхідності йому потрібно було вирішувати і суперечливі питання між поміщиками і селянами.

З першого ж дня виконання нових обов'язків М.І. Пирогову доводилось зустрічатись з багатьма перешкодами на шляху впровадження «Положень», бо в самому змісті цього документу були закладені норми, що передбачали вигоди в першу чергу поміщикам за рахунок зубожіння селян. М.І. Пирогов не був політиком, не вникав у глибину причин селянських невдоволень,

але він був великим гуманістом, глибоко співчував тяжкому становищу селян, намагався бути справедливим і об'єктивним до них при виконанні своїх обов'язків [ІІІ. ДАВО. – Ф.200, оп.1, спр. 903, 1861, Арк. 49-55, 177]. Він ніколи не зраджував своїм гуманістичним ідеалам, за що нерідко страждав. Варто, мабуть, принагідно відмітити, що ще в 1859 році за друкування статей проти кріпосницького режиму в «Одеському Віснику» він фактично і був звільнений з посади попечителя округу. Сприймаючи дуже близько до своєї душі чужий біль і життєві негаразди, про що свідчить чимало документів, які знаходяться у фондах Державного архіву Вінницької області (ДАВО) [ІІІ. ДАВО. – Ф.200, од. зібр. 270, Арк. 1; Ф.Д.-470], М.І. Пирогов дуже часто повертався з поїздок стомлений і роздратований, відчуваючи своє безсилля. Не менш обтяжувала його нікому не потрібна переписка з Вінницьким повітовим предводителем дворянства. Крім того, потрібно було робити щомісячно звіт, складати акти, доповідні записки, довідки, брати участь у мирових з'їздах, що регламентувалися Циркуляром міністра внутрішніх справ від 2 травня 1862 року [І. ДАВО. – Ф.Д.-207, оп.1, од. Зібр.5, Арк.22-23].

Положення про статус мирового посередника ніякої канцелярії з помічниками не передбачало, а тому всю величезну переписку йому доводилось робити самому. Така робота, звичайно, вимагала чимало як фізичних, так і моральних зусиль. Ось, наприклад, лише фрагмент опису проведеної ним роботи за звітний місяць з 5 серпня по 6 вересня 1861 року на вказаній посаді, який був відправлений на ім'я вінницького повітового предводителя дворянства від 11 вересня 1861 року:

«1/ Перевірка на місцях уставної грамоти, пред'явленої генерал-лейтенантом Дюгомель для села Носковиці і в зв'язку з незгодою селян перейти на оброк, а також прийняти в обмін однієї зміни іншою, що знаходилися в їхньому користуванні, запропонована землевласником, подана мною до повітового мирового з'їзду.

2/ На скаргу селянина села Кудієвиці на поміщика за те, що останній відібрав у нього леваду, яка здавна знаходилась в його користуванні, запропоновано поміщику залишити до введення

статутної грамоти леваду в користуванні селянина» [ІІІ. ДАВО. – Ф.200, 0п.1, спр. 903, Арк. 102-104].

У своїх регулярних щомісячних звітах М.І. Пирогов неодноразово повідомляв про невдоволення селян, намагався розкрити причини безладдя, дати пояснення, чому селяни не погоджуються переходити на оброк, не відбувають так званих будівельних днів та нічного дозору [ІІІ. ДАВО. – Ф.200, оп.1., спр. 903, Арк.102-104,158-160, 201-203].

Як видно з даних звітів, окрім введення положень Маніфесту, мировому посереднику Пирогову доводилось слідкувати за роботою землевпорядників [ІІІ. ДАВО. – Ф.Д. 200, оп. 1, спр. 903, Арк.5], вирішувати всякого роду спірні питання, що нерідко виникали між селянами та поміщиками, запроваджувати статутні грамоти, а також слідкувати за ходом щеплення проти віспи [ІІІ. ДАВО. Ф. 206, оп. 1, спр. 2, Арк. 3].

Намагаючись зрозуміти дійсні причини селянських заворушень, що відбувалися на той час в багатьох повітах губернії, він прагнув відшукати їх у недостатній самостійності волосних управлінь, заявляючи в одному з пунктів місячного звіту «… вплив волосних старшин та інших посадових осіб на селян не настільки значимий, як би того потрібно було бажати; але за моїми переконаннями, немає іншого більш вірного засобу досягнути цієї мети, як привчати до цього поступово волосні управління, надавши їм з боку мирових посередників скільки можливо самим вникати і самим розпоряджатися всіма справами, що входять в сферу їх обов’язків, тому я зі свого боку не вважаю за корисне і необхідне надто багато втручатися у справи волосних управлінь, а вбачаю більш доцільно лише ретельно слідкувати за ходом їх дій» [ІІІ. ДАВО. Ф.206. оп 1, спр. 903, Арк. 103-104].

Не дивлячись на те, що положення передбачали перш за все вигоди для поміщиків, М.І. Пирогов всіляко намагався під час мирових з’їздів підтримати саме інтереси селян, про що свідчать знову ж таки звіти. Так, наприклад, в селі Тартаки селянин був звинувачений у ловлі риби в поміщицькому ставку, за що був підданий третейському суду, який оцінив крадіжку в 60 карб. Звинувачений звернувся зі скаргою до М.І. Пирогова і пояснив, що він буде розорений оплатою такої великої суми. Тоді

М.І.Пирогов «сповістив поміщика, що для того, щоб не призвести звинуваченого до відчаю і не призвести його через те до будь-якого поганого вчинку, необхідно або розсрочити виплату боргу, який стягується, або ж передати всю справу на законній підставі поліційному суду…» [ІІІ. ДАВО, Ф. 200, оп. 1 спр. 903, Арк. 199]. Це можна підтвердити рапортом і протоколом, що додавався Вінницькому предводителю дворянства 10 серпня 1861 р. [ІІІ. ДАВО. Ф.Д.-200, оп. І, спр. 903, Арк.50-55]. М.І. Пирогов пред'явив на обговорення повітового мирового з'їзду статутну грамоту села Носківці, так як поміщиця не пред'явила її селянам. На місці була перевірена грамота також села Шереметки [ІІІ. ДАВО. – Ф. 206, оп. 1, спр. І, Арк. 23-26]. М.І. Пирогов підтримав вимоги і претензії селян з питань розподілу землі, сінокосів, випасів. В одній із відомостей, [ІІІ.ДАВО. – Ф. 206, оп. 1, спр. І, – Арк. 89], в яких представлений розгляд скарг і непорозумінь між поміщиками та селянами, є п'ять граф: дата, час подачі скарги, ким вона прийнята і в чому заключається, дізнання та заключення мирового посередника. Загальний зміст скарг поміщиків, старост та уповноважених зводився до того, що селяни не бажали відбувати повинності, що свідчило про зростаючий протест. Інша відомість [ІІІ. ДАВО. – Ф. 206, оп. 1, спр. І Арк. 97] говорить про те, що особисто сам М.І. Пирогов, не дивлячись на великі розміри 2-ої дільниці Вінницького повіту, розглядав найбільш складні випадки і досить часто бував у підвідомчих йому населених пунктах. Зазначимо, що найбільшою з волостей була Велико-Жмеринська, вона включала в себе: Велику Жмеринку, Малу Жмеринку, Жуківці, Тартаки, Леляки, Потоки, Слободу та Сичаву.

Повітові мирові з'їзди відбирали у М.І. Пирогова теж немало часу, адже вони скликались 15 числа кожного місяця і основною ознакою їх була надзвичайна офіційність та формалізм. В одному із своїх розпоряджень міністр внутрішніх справ настійно переконував, що «… досвідом доведено, що на селян, щоб збудити і вкорінити в них повагу до акту і встановленим властям, зокрема в даний час, за всякої дії має сильний вплив зовнішня офіційна форма – тому необхідно, щоб під час засідань на мирових з'їздах дотримувались би всі встановлених в цьому відношенні знаків» [ІІІ. ДАВО. –Ф. 206, оп. 1, спр. І Арк. 97].

М.І. Пирогов, знаходячись на службі, нехтував цим розпорядженням міністра, не носив відповідного знаку, за що одержував неодноразово зауваження. Не відвідувати мирові з'їзди він не міг, бо на них, окрім усього, вирішувались ще й ті питання, які одноосібно мировий посередник вирішувати не міг. До таких, зокрема, відносились питання затвердження статутних грамот. Їх перевіряв мировий посередник, а потім дослідно зачитував селянам.

Нерідко селяни, уважно вислухавши прочитану статутну грамоту, відмовлялись її підписувати. Негативно ставлячись до всілякого роду зловживань посадовими особами, він бувало застосовував суворі покарання, особливо осіб за вимагательство, зловживання спиртним та ін. [ІІІ. ДАВО. – Ф.Д.–207, оп.1, од зібр. 5, Арк. 7]. Чимало фактів свідчить про прагнення М.І. Пирогова захищати інтереси простого знедоленого селянства, які мали місце, коли він обіймав посаду мирового посередника. Дані факти наводять у своїй роботі Тростогон та інші автори [287, с. 15]. Зокрема, мова йде про те, що у своїх звітах М.І. Пирогов радив багато справ для розгляду передавати до волосних управлінь, тому що селяни не мали часу і засобів для проїзду в місто, а також про клопотання М.І. Пирогова перед повітовим предводителем дворянства стосовно якогось Строжева, що знаходився у вкрай тяжкому становищі, бо протягом більше двох місяців не одержував платню.

Не зважаючи на те, що М.І. Пирогов перебував на даній посаді недовго, селяни швидко відчули його добре ставлення до них, а тому звертались по допомогу саме до нього, шукаючи захисту від свавілля поміщиків.

Як видно із багатьох заяв, зроблених М.І. Пироговим на мирових з'їздах, в тих випадках, коли вирішувалось питання стосовно кращих земель, левад, місць випасу для худоби, водопоїв, він нерідко намагався підтримати саме вимоги селян. Та й сам стосовно цього виявився на висоті, про що яскраво свідчить хоча б такий факт.

Своє помістя М.І. Пирогов придбав за 75 000 карб., але при цьому певну суму грошей йому прийшлося взяти в борг у власника Вінницького приватного банку Беренштейна [63, с.92]. Ознайомившись із помістям, він дійшов висновку, що воно

розташоване нераціонально, селяни проживали далеко від земельних ділянок, які обробляли, тому весною 1860 року він взявся за усунення недоліків. Так, в акті Вінницького виконавця від 7 травня 1860 року за № 6942 йде мова про те, що йдучи назустріч побажанням селян «перемінити грунти, розкидані і занадто віддалені від їх садиб…, бажаючи покращити новопридбане помістя введенням плодосіменної системи…, бажаючи покращити і сам побут селян», пропонує додати ще селянам рівної якості пахотної землі [ІІІ. ДАВО. – Ф. 200, оп.1, спр. 903, Арк. 207-208].

Не менш яскравим свідченням прихильності до селян М.І. Пирогова є і його дарча на землю. Правда, виконати це побажання в 1861 році йому перешкодили існуючі на той час закони. Лише значно пізніше, після особистого звернення до царя 22 червня 1869 року він зміг оформити дарчий акт на землю селянам. В дарчому записі, зокрема, йшлося про те, що «в зв'язку з розширенням господарства селян в помісті його поселення, у винагороду їх за відчуження від них при викупі інвентарної землі по ст. 47-й пункт 4 місн. полож …за власним бажанням даруємо селянам Шереметського помістя в довговічне і спадкоємне їх володіння … сто шістдесят сім десятин і дві тисячі двісті дві сажені сінокісних покосів в березовому та дубовому лісі…» [ІІІ. ДАВО. – ф. Д – 470, оп. 1, спр. 804, Арк. 2].

Раз по раз йому пропонували розглядати дріб'язкові питання, з чим він ніяк не міг змиритися. До того ж в 1862 році реакційні сили стали все більше наростати, збільшувалась і кількість невдоволених поміщиків на дії М.І. Пирогова як мирового посередника. У вищі інстанції полетіли скарги й доноси. Особливо їх кількість зросла після того, як він у 1861 році зробив спробу подарувати селянам 167 десятин землі. Так, за доносом місцевого предводителя дворянства і за скаргами невдоволених сусідніх поміщиків М.І. Пирогова було звинувачено в ультралібералізмі. Знову, як у свій час в Одесі, а потім у Києві, над М.І. Пироговим нависла загроза, яка й привела незабаром до нового повороту в його долі. 12 березня 1861 року [63, с.93] він не без задоволення здав посаду мирового посередника Головацькому. При цьому ним було передано 104

справи, які нараховували сотні сторінок, написаних його дрібним почерком.

Діяльність М.І. Пирогова в цей час не залишалась тільки пов'язаною з виконанням обов'язків мирового посередника і господаря власного помістя. Його увагу постійно привертали суспільні потреби. Саме в цей час, не полишаючи медичної практики, він створив першу на Поділлі сільську лікарню. Трохи пізніше, в одній із хат-мазанок обладнав операційну, а в 1866 році [134, с.15] збудував аптеку, багато ліків у якій відпускались за безкоштовними рецептами. В своїй садибі він вирощував лікарські рослини які використовував як сировину для виготовлення різних ліків. До чудесного лікаря, як його називали, низкою потягнулись хворі з усієї південно-західної України, а також із більш віддалених міст і місцевостей – Москви, Петербургу, Уралу, Поволжя. Як свідчать К.І. Кульчицький, П.О. Кланца, Г.С. Собчук, пацієнтами М.І. Пирогова були різні за соціальним статусом і положенням люди. Серед них П.І. Чайковський, який декілька років гостював у Браїлові, що за 30 км від Вишні, і навіть політичний в'язень [134, с.17]. Лікування останнього є ще одним яскравим прикладом гуманності М.І. Пирогова. Це був політичний в'язень Адам Славошевський, якому вчений-хірург зробив операцію. Але в зв'язку з тим, що відведених поліцією 15 днів для лікування Славошевського було замало, він, не дивлячись на суворе розпорядження, продовжив цей термін, зіславшись на те, що у хворого буцімто почалось ускладнення.

Сучасники свідчать, що М.І. Пирогов постійно обслуговував мінімум 100 хворих. Майже кожного дня він оперував, робив перев'язки, 5-6 годин вів амбулаторний прийом, а допомагав йому в цьому лише один фельдшер – Урель Окопник. Слід зазначити, що протягом всього часу перебування М.І. Пирогова у Вишні, він постійно намагався надавати допомогу лікарям Поділля в боротьбі з такими страшними недугами як віспа, дифтерія, сифіліс і у використанні місцевої сировини з лікувальною метою. Про це свідчить, посилаючись на матеріали Хмельницького обласного історичного архіву, К.І. Кульчицький, П.О. Кланца, Г.С. Собчук, стверджуючи, що М.І. Пирогов з цією метою написав працю «Для керівництва повітовим лікарям до

вивчення віспощеплення і фармакогнозії» [134, с.25], яка, на жаль, до сьогоднішнього дня не знайдена. Досить теплі стосунки склалися у нього з місцевими жителями, тому й спогади про Пирогова лікаря-гуманіста і благонадійника відмічені повагою, шаною, душевністю. Хворим селянам вчений нерідко надавав матеріальну допомогу – кому грошима, кому речами, реманентом, а кому надавав корову, вола чи коня, або допомагав збудувати свій дім. Залишаючись палким прихильником поширення грамоти серед бідного селянства, М.І. Пирогов влаштував у себе вдома заняття для селянських дітей.

Певний час, коли М.І. Пирогов обіймав посаду попечителя, опікуючись проблемами школи і освіти, особливо вищої школи, він не міг не цікавитись станом розвитку цих проблем і перебуваючи у Вишні.

Для України початок 60-х років XIX століття був переломним не лише в плані економічному, політичному, соціальному, а й в плані науково-освітньому, культурному. В цей час урядом були проведені суворі заходи, спрямовані проти університетів, особливо після придушення революційно-демократичного руху студентів. Але об'єктивні умови часу вимагали від уряду радикальних змін і залучення до їх проведення М.І. Пирогова стало нагальною потребою.

Протягом декількох років проводилась підготовка до реформ вищої школи. З метою прискорення вирішення її проблем, цар сподівався, відкриваючи нові кафедри, заповнити за короткий час, прогалину в забезпеченні вітчизняних університетів професорсько-викладацькими кадрами. На початку 1862 року міністр народної освіти О.В. Головнін надіслав всім попечителям навчальних округів Росії спеціальний циркуляр, за яким кожний навчальний округ мав виділити потрібну кількість молодих людей для відрядження за кордон строком на два роки для вдосконалення у науках. В циркулярі наголошувалось на особливу потребу в професорах юридичних, філософських, природничих та педагогічних наук. Ради університетів схвально зустріли пропозицію міністерства. Лише попечитель Дерптського навчального округу фон Брадке відмовився висунути кандидатури, повідомивши, що університет повністю укомплектовано професорами та викладачами [253, с. 124-125].

Ідея створення подібної інституції не була новою, а М.І. Пирогов мав до неї безпосереднє відношення. Беручи активну участь у підготовці університетської реформи, він ще в жовтні 1858 року в одній з перших своїх ґрунтовних праць з даної проблеми, а саме в праці «Чого ми бажаємо?», розглядаючи найрізноманітніші питання університетської освіти, основну роль відводив саме питанням організації підготовки науково-педагогічних кадрів для університетів. Зокрема, він наголошував на тому, що слід звернути особливу увагу на попередню освіту головних діячів нашої науки [214, с. 125]. Вивчаючи ще в той час проблеми вищої освіти, він, як ніхто інший, чітко бачив зростаючу потребу у новому поколінні професорів, але у вищих інстанціях до його закликів залишались байдужими.

Пізніше в листі до Е.Ф. Роден від 3 лютого 1862 року М.І. Пирогов з гіркотою згадував: «25, 50 і 100 років існують наші університети, і ми дійшли, нарешті до того, що ніяких ще викладачів ми не маємо і, якщо один з них іде, то з великими труднощами для заміщення його знаходять іншого» (Пирогов Н.И. Письма).

Вирішити проблеми, що постають перед вищою школою і освітою, М.І. Пирогов ще тоді пропонував шляхом створення особливих, постійних інститутів «викладачів при нашій Академії наук та при деяких із наших університетів; постійне оновлення університетів свіжими силами; внесення нових елементів в наукову діяльність» [217, с.126-127]. Згодом він приходить до висновку про потребу «створення спільного для всіх університетів розсадника» переважно для підготовки кандидатів до професорського звання. Тут слід зауважити, що під «професорським інститутом» він розумів не загальноприйняте поняття інституту як певного закладу з адміністративною і навчальною частиною, а значно складнішу інституцію, в якій ті, що вдосконалюються в науках, перебуватимуть одночасно в багатьох університетах і університетських містах Європи. «Мене погано б зрозуміли, – писав М.І. Пирогов, – якби вважали, наприклад, що я пропоную майбутніх професорів помістити всіх разом в один будинок, з написом при вході: професорський інститут; що я вимагаю від них нагляд інспекторів з моральної і навчальної частини» [217, с. 130].

За задумом М.І. Пирогова подібна інституція могла б вирішувати такі завдання: об'єднання всіх вибраних для занять в інституті шляхом єдності напряму і мети; підготовка їх до майбутньої діяльності в місцях, віддалених від різних університетів, тобто на іншому науковому грунті; забезпечення їх всіма необхідними засобами для спеціального вивчення обраної ними науки; зблизити тих, хто навчається у професорському інституті , як між собою, так і з наставниками для досягнення ними спільної мети.

Визначившись стосовно необхідності відрядження молодих вчених за кордон, перед міністерством народної освіти постало інше питання – кому можна було доручити керівництво новостворюваного закладу за кордоном?

Ось тоді і згадали про увільненого «по причині розладнаного здоров'я» 52-річного М.І. Пирогова, а точніше було дано хід його записці, поданій ще в грудні 1859 року, в якій він просив про призначення його на іншу посаду, а саме «доручити керівництво молодими вченими, відрядженими за кордон, для підготовки до заміщення професорських кафедр. Я знаю з досвіду, – як стверджував далі автор, – як часто вони блукають, втрачаючи багато часу і не знаючи з першого разу, як розпорядитись своїми заняттями. Я міг би знаходитись в постійному контакті з усіма закордонними педагогами. Я не можу зрозуміти, чому Міністерство народної освіти до цього часу не має такого постійного кореспондента і спостерігача за ходом освіти за кордоном» [134, с.40].

В кінці лютого 1862 року міністр освіти О.В. Головнін запропонував М.І. Пирогову взяти на себе керівництво молодими вченими, які мали відправитись за кордон, на що останній в листі від 2 березня відповів подякою і згодою, але, в разі затвердження його на дану посаду, просив, зокрема, забезпечити інструкцією для керівництва, а також визначити певну суму грошей, для придбання особливо корисного для шкіл [Там само], що виявиться на всесвітній виставці в Лондоні [63, с.92-93], а також мати вплив на вибір осіб та організацію всієї установи (Пирогов Н.И. Письма к Бертенсону И.В.).

17 березня 1862 року за поданням міністра народної освіти цар підписав призначення М.І. Пирогова на посаду керівника

молодих російських вчених, відряджених «за кордон на чотири роки, для виконання різної роботи по навчальній і педагогічній частині» [47, с.67].

При цьому в його обов'язки входило:

- вказувати молодим вченим лекції яких професорів їм найбільш корисно слухати;
- зближувати їх з цими професорами;
- допомагати їм в одержанні навчальних посібників;
- надавати особисті поради в тих випадках, коли молоді вчені будуть звертатись до нього і коли він сам вважатиме це за необхідне» [46, с. 22].

Наказ про відрядження М.І. Пирогова за кордон було підписано 31 травня, але весь проміжок часу від призначення на нову посаду до від'їзду за кордон, він витратив лише для вирішення суто особистих проблем, пов'язаних з побутом родини і відбуттям його за кордон.

Так 5-6 квітня 1862 року він друкує свої «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів» стосовно проекту Університетського статуту, який був надісланий йому у лютому 1862 року міністром Головніним О.В. у «Санкт-Петербурзьких відомостях» за № 75 (5 квітня) 1862 року та № 76 (6 квітня) 1862 року [3, с.484]. А трохи згодом в зібрнику «Зауважень …» Міністерства народної освіти з'явилась ще одна його стаття «Зауваження на проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів і на проект загального плану утворення народних училищ», в яких він продовжував розвивати свої погляди на необхідність досягнення єдності і наступності в утворенні системи навчальних закладів (від елементарної до вищої школи) і надання можливості «виходу в життя» для тих, хто не мав засобів продовжити навчання. Значний інтерес являє його думка про обов'язкову початкову освіту простого народу, необхідність в якій відчувалась «все більше і більше» [217, с.319].

Як бачимо з вище наведених фактів, усунення М.І. Пирогова з посади попечителя спочатку Одеського, а потім і Київського навчальних округів, ще не означало змусити його припинити таким чином опікуватись проблемами всіх ланок освіти і науки. Чимало думок, висловлених ним у згаданих статтях та й у інших

роботах, знайшли згодом своє продовження у статтях, написаних за кордоном, зокрема, «Університетське питання» та «Листи з Гейдельберга».

Нове призначення прийшлося М.І. Пирогову до душі. Відтепер він мав надію, що перебуваючи за межами Російської імперії, без нагляду і переслідування, «оточений молодими і допитливим людьми, він буде у змозі наблизитись впритул до здійснення найзаповітніших мрій свого життя – підготувати не лише добре знаючих свій предмет професорів і викладачів, але і, в першу чергу, гідних синів своєї батьківщини. Тут, варто, мабуть, зазначити, що згода М.І. Пирогова на виконання даного доручення обумовлювалася ще й тим, що міністр народної освіти Головнін пообіцяв надавати можливість публікувати праці М.І. Пирогова і його підопічних без цензури в журналі Міністерства народної освіти та окремими книгами. Про свою готовність виконати доручену справу «по совісті і крайньому розумінні» М.І. Пирогов запевнив міністра ще у своєму листі від 2 березня 1852 року [8, с. 24].

На початку червня 1862 року сім'я Пирогових відбула з Вишні до Санкт-Петербургу, а далі до Німеччини. Очолювана М.І. Пироговим новостворена інституція нараховувала 30 молодих людей, посланих від чотирьох навчальних округів [8, с. 25]. Серед тих хто був командирований за кордон «для приготування до професорського звання», були й посланці з України. Серед них в першу чергу потрібно назвати магістра слов'янської словесності О. Потебню, зоолога П. Степанова, лікарів-медиків І. Чешикіна, В. Дибковського, В. Беца, біолога І. Мечнікова та ін. Центром російської колонії було обрано невеличке містечко Гейдельберг, яке нараховувало на той час близько 3 500 жителів. Воно славилось старовинним університетом, який був заснований ще в 1386 році. Університет мав чотири факультети: філософський на якому викладались і природничо-наукові дисципліни, технологічний, юридичний і медичний [253, с.127]. Гейдельберзький університет на той час зажив собі європейської слави дякуючи співпраці в ньому таких відомих на той час вчених-професорів: Бунзена, Кірхгофа, Гельмгольця, Бронна [79, с.116].

Не дивлячись на малочисельність цього середньовічного німецького містечка, в ньому виникла досить значна російська колонія, яка нараховувала 56 чоловік, серед них було 15 професорських кандидатів [253, с.127]. Така велика кількість представників із Російської імперії пояснювалась тим, що в жовтні 1861 року, у зв'язку з революційним рухом студентства, було закрито Петербурзький університет, і чимало молодих людей, які бажали продовжити навчання, виїхали в різні міста Західної Європи, зокрема, в Гейдельберг.

Прибувши на місце, М.І. Пирогов відразу включився в нелегку організаторську і підготовчу роботу, адже потрібної матеріальної бази та необхідного досвіду в такій справі ще не було, за виключенням хіба-що певних позитивних набутків, якими можна було б скористатись з колишнього професорського інституту, що існував в 30-ті роки XIX ст. при Дерптському університеті. М.І. Пирогов і сам був вихованцем цього закладу. Звичка виконувати сумлінно доручену справу змусила його вийти далеко за межі тих інструкцій, що були надані його керівниками М.І. Пирогову перед від'їздом за кордон. Впливало й те, що саме тут «він міг проявити своє щире бажання підняти університет шляхом нових діячів науки» [157, с.86]. З перших днів він звернувся до всіх керівників університетів Німеччини, Франції, Швейцарії, Австрії з проханням надати йому програми занять по кожному факультету, вказавши при цьому прізвища професорів, які мають викладати ті чи інші курси наук, а також час, який відводився на читання кожного курсу. Одержання таких даних давало йому можливість надати допомогу професорським кадрам обрати тему дослідження, розробити програму занять, рекомендувати наукового консультанта.

Велику підмогу у вирішенні багатьох проблем надало йому особисте знайомство із багатьма вченими та добра обізнаність із станом розвитку науки в усіх європейських університетах. Та це давалося нелегко. М.І. Пирогов часто зустрічався з людьми, здійснював довготривалі поїздки до університетських міст, знайомлячись із кандидатами та їх наставниками. Предметом його особливої уваги було практичне питання «наскільки кандидати в змозі скористатися європейською наукою і чи в змозі будуть перенести її з успіхом на наш грунт [134, с. 42]. Особливо

необхідним він вважав те, щоб майбутні вчені вивчали предмет не лише теоретично, але й практично засвоювали певні його розділи, знаходили для себе той науковий напрям, який в подальшому можна було б з успіхом розвивати в російських університетах.

За короткий час наставник молодих вчених відвідав близько 20 європейських університетів, зокрема у Берліні, Бонні, Ієні, Гейдельберзі, Карлсрує, Лейпцигу, Гессені, Празі, Відні, Парижі та ін. В них він познайомився із системою викладання багатьох дисциплін, придбав програми різних курсів університетів і забезпечив ними тих, хто навчався в професорському інституті.

Цікавлячись всіма сторонами життя кандидатів, піклуючись про їхній побут, умови для занять, Пирогов з допомогою самих же молодих вчених заснував, як стверджує, спираючись на матеріали архіву Гейдельберзького університету, О. Серебренніков, 20 грудня 1862 року [260, с.148] бібліотеку-читальню. Це також підтверджував і архіваріус Гейдельберзького університету доктор Вайзерт. Для поповнення фондів при сприянні М.І. Пирогова кандидати в складчину виписували книги, журнали, газети із Росії. Відкриття читальні, де майбутні професори по черзі виступали з доповідями, науковими повідомленнями, знайомились з подіями політичного та культурного життя, повинно було, на думку М.І. Пирогова, «сприяти єдності мети і загальній справі науки» [217, с. 388]. В цій читальні, поряд з легальними російськими книгами та часописами, можна було знайти видання О.І. Герцена, а також малодоступні в Російській імперії соціалістичні твори і книги німецьких матеріалістів. За свідченням Л. Лінєва, одного з найактивніших учасників читальні, вона була створена ще й з метою «підтримувати, пропагувати і зміцнювати напрям О.І. Герцена» [260, с. 149], а його співвітчизник Л.І. Войков додавав: «Гейдельберзька колонія користувалась особливою прихильністю лондонських вождів, видання їх висилались даром в російську читальню, яка повинна була слугувати органом направлення новоприбулих» [260, с.149]. Як свідчив в своїй довідці один із агентів ІІІ відділення від 2 червня 1863 року, в читальні «були в наявності всі твори нецензурної літератури» [Там само]. Спочатку членів читальні нараховувалось біля 60 чоловік, до їх

складу приймались спочатку лише ті особи, які були відомі своїм ліберальним спрямуванням. Але становище читальні як закритого клубу не влаштовувало певну частину її членів. Тому зовсім скоро вона була перетворена у відкритий для всіх бажаючих кабінет для читання. В травні 1881 року, напередодні 50-річного ювілею наукової, медичної та суспільної діяльності М.І. Пирогова, Російська громадська читальня була названа іменем Пирогова. Спираючись на свідчення професора Чижевського, який працював в Гейдельберзькому університеті, О.Б. Серебреников стверджує, що читальня проіснувала до 1920 року, а потім книги перейшли до фондів бібліотеки університету. На сьогодні частина книг знаходиться в Колумбійському університеті в Нью-Йорку [260, с.150].

Крім науково-літературних вечорів, які щотижнево проводились в читальні, для взаємозбагачення і зміцнення дружніх добросусідських відносин між наставником і підопічними, М.І. Пирогов регулярно влаштовував так звані суботи, про які з теплотою і душевністю згадували пізніше ті, кому довелось на них бувати.

Варто також зазначити, що громадська читальня користувалась популярністю, її відвідували відомі письменники, поети, вчені, зокрема, І.С. Тургенєв, Марко Вовчок, К.К. Случевський [134, с. 46].

Під час виконання покладених на нього обов'язків наставник-Пирогов регулярно доповідав про стан справ міністру в своїх листах, записках, систематичних звітах. За їх рядками часто проглядається глибоке вболівання за благополуччя та майбутнє своїх підопічних. Так, наприклад в одному з листів він клопочеться про відміну обов'язкового особистого представлення йому кандидатів у професори. «Мені здається, – пише М.І. Пирогов, – що цей захід сковує їх, а саме тих із них, які поселились уже в Берліні, Відні і Парижі, так як навмисне приїздити звідти до Гейдельбергу обходиться їм досить дорого. Я би бажав для початку знати тільки про місце їх перебування та одержати від них письмове повідомлення про план їх наукових занять. З часом я вже буду мати нагоду тим або іншим способом познайомитися з ними особисто …» [134, с. 43]. Таке детальне вивчення «Витягів із звітів…» свідчить, що значна частина

кандидатів надавала перевагу саме особистому представленню М.І. Пирогову з метою визначення місця подальшого навчання та одержання порад і рекомендацій. Так, наприклад, відомий у майбутньому фізик Ф. Шведов, з'явившись до М.І. Пирогова в Берлін (Пирогов у березні 1864 року переселився до Берліну), за його порадою відбув для навчання до Гейдельбергу [95, с.117], а вихованець Петербурзького університету лікар Іван Гвоздєв, порадившись з Пироговим і «одержавши схвалення» стосовно напрямку досліджень, місцем своїх майбутніх занять обрав клініку професора фізіології та гістології Роллета в м. Граці, куди і прибув у грудні 1865 р. [95, с. 377]. «Відбуваючи з навчальною метою «за кордон», скористався «порадою М.І. Пирогова» стосовно вивчення фізіології і лікар медицини І. Догель [95, с. 755]. Про не менш цінні й корисні поради в напрямку занять по хірургії згадує у своєму звіті лікар медицини (а в майбутньому відомий хірург) Виводцев, який, за порадою наставника Пирогова відправився відшліфовувати свою майстерність до Цюриха в клініку знаменитого професора Більрота [95, с. 341]. А дякуючи рекомендаціям профессора Рейхерта до профессора Дове, які взяв М.І. Пирогов для приват-доцента фізичної географії Івана Смирнова, останній дістав можливість скористатися чудовою бібліотекою Берлінського університету, порадами та кабінетом професора Дове, «познайомився з багатьма метеорологічними журналами, збірниками та системами спостережень всіх держав» [95, с.1].

Керівництво підготовкою молодих професорів було цілеспрямованим, про що видно із листа М.І. Пирогова. «Тим, котрі присвятили себе педагогіці, я раджу переважно зайнятися цим предметом практично, відвідуючи різні училищні курси» [134, с. 44]. З цією метою, наприклад, Л.М. Модзалевський, дякуючи клопотанню наставника, відвідував бюргерську школу. Тим, хто вивчав історичні науки, Пирогов радив звернути увагу на критику історії. Історикам та філологам радив відвідувати спеціальні історичні та філологічні семінари , оскільки заняття в них дають «можливість студенту вправлятися самому» [96, с.8], тобто сприяють розвитку самостійності і разом з тим передбачають глибоку розробку різних розділів науки.

Математикам М.І. Пирогов настійно радив відвідувати спеціальні математичні семінари з тим, щоб вивчити наукові методи розробки викладання математики.

Щедро ділився наставник молоді і своїм досвідом колишнього професорського кандидата і вченого особливо з тими, хто вирішив присвятити себе вивченню природничих наук, медицини.

Надзвичайно цікавим і маловідомим на той час в Росії наукам фізіологічної хімії та токсикології присвятив свої заняття докторант Микола Залеський. Його звіти про результати досліджень, які він одержував у лабораторії, були важливими і цікавими з наукової точки зору. І це не пройшло поза увагою М.І. Пирогова. Роботи молодого вченого регулярно друкувались у пресі [96, с. 36]. Саме про нього М.І. Пирогов в одному із своїх звітів зазначав: «Цей докторант вибрав ще мало розроблену надто важливу спеціальність. За моїм переконанням, такі молоді люди, у яких проявляється таке прагнення, та до того ж іще так сильно, як у Залеського – для наших університетів скарб. Я, з мого боку, роблю всілякі старання, щоб збудити у них такого роду нахили» [134, с.44].

Не залишався М.І. Пирогов байдужим і до того, як в майбутньому складалася доля його підопічних. Нерідко він висловлював міністру народної освіти своє невдоволення тим, що, повернувшись із-за кордону, молоді спеціалісти, з різних причин не одержували призначення на роботу. «Хто повірить в Європі, – в серцях писав він, – якщо ми скажемо, що з одного боку, у нас є сотні вакансій в університетах…, а з іншого боку – наші ж послані урядом з науковою і навчальною метою бідують без пристанища … повернувшись до своєї батьківщини» [134, с. 45].

Правда, слід зазначити, що Київський і Новоросійський університети у цьому відношенні становили виняток.

Дізнавшись про матеріальну скруту або якісь інші труднощі того чи іншого кандидата, Пирогов негайно приходив на допомогу. Так, він домігся продовження відряджень для молодого талановитого лаборанта Московського університету Семенова та для майбутнього вченого-офтальмолога О.В. Іванова [315, с. 69]. Неабияку роль зіграв М.І. Пирогов і в долі М.А.

Хржонщевського. Відвідуючи Вюрцбург, він познайомився з цим молодим професорським кандидатом. Переконавшись в його великих здібностях дослідника-експериментатора і дізнавшись, що через матеріальну скруту він не може завершити дослідження, розпочаті ним в лабораторії Фьорстера, М. І. Пирогов, звернувшись до міністра, виклопотав йому дозвіл на продовження строку перебування за кордоном і надання відповідних коштів. Як виявилося пізніше, М.І. Пирогов не помилився у своїх надіях. Хржонщевський став одним з найвидатніших хірургів Київського університету і носієм найпередовіших наукових і суспільних ідей М.І. Пирогова. Він, як стверджують спеціалісти, один з тих, хто правильно сприйняв і втілив у своїй науково-педагогічній та суспільній діяльності висловлене М.І. Пироговим положення про те, що «… майбутнє належить медицині попереджувальній» [315, с. 67].

Не можна, напевне, обійти увагою і той факт, що свідчить про роль наставника-Пирогова в становленні як вченого І.І. Мечнікова. По закінченню в 1864 році Харківського університету І.І. Мечніков, зібравши попередньо кошти, прибув на о. Гельголанд, де успішно вивчав морську фауну. Восени того ж року він приїхав до міста Гессена на з'їзд біологів і лікарів. Там він познайомився із відомим природознавцем-зоологом Лейкартом, який запропонував останньому працювати в його лабораторії. На прохання І.І. Мечнікова, у якого закінчились кошти, Лейкарт, добре знаючи М.І. Пирогова, звернувся до нього з проханням потурбуватись про зарахування І.І. Мечнікова в стипендіати міністерства народної освіти. М.І Пирогов виконав прохання і виклопотав майбутньому генію стипендію по 1600 карб. на рік, починаючи із січня 1865 року по березень 1867 року. При цьому в своєму листі до О.В. Головніна від 11 грудня 1864 року, обґрунтовуючи причини свого піклування, він писав, що Мечніков – це «така особистість, яка без сумніву заслуговує найжвавішого співчуття і захоплення». Крім того, М.І. Пирогов підтримав прохання І.І. Мечнікова про переклад на російську мову однієї з відомих праць німецького вченого Лейкарта.

Пізніше, вдячний М.І. Пирогову за піклування, Мечніков згадував: « Дякуючи Миколі Івановичу я одержав можливість спокійно віддатись науковій роботі і в той же час поступив в

число підопічних йому молодих вчених, в якості якого я повинен був особисто з'явитись до нього і віддати звіт про мою наукову діяльність. Побачення наше відбулося восени 1865 року в Неаполі, в одній із тамтешніх великих кав'ярень. Пирогов прийняв мене дуже люб'язно, розпитував про мої заняття, про неаполітанську фауну, про мої плани на подальше майбутнє і при цьому показав себе не начальником, а найдобрішим керівником, симпатичний характер якого відкарбувався у мене на все життя…» [162, с. 66].

Молоді вчені, безсумнівно, бачили в особі Миколи Івановича не лише учителя, наставника, але й свого друга й товариша. А ні різниця у віці, а ні величезні наукові знання і життєвий досвід не відокремлювали його від тих, хто тільки-но ступав на терени наукового життя. Ось як яскраво охарактеризував свого наставника М.Й. Ковалевський, у майбутньому відомий фізіолог, ректор Казанського університету: «53-річний маститий вчений, якому на наших очах виявляли всі видимі знаки глибокої поваги, людина, що вражала широтою ерудиції, філософською глибиною думки та феноменальною пам'яттю, Пирогов був юнак нам рівня в погоні за новими знаннями. Гаряче і з захопленням шукав він їх повсюди, де тільки міг…» (Известия и ученые записки Казанского университета.).

Важливим штрихом для змалювання портрета М.І. Пирогова як гуманіста, людини відданої своєму обов'язку лікаря, готового негайно відгукнутися на поклик совісті і душі, свідчить факт про участь його у лікуванні національного героя Італії Джузеппе Гарібальді.

26 серпня 1862 року в одній із битв за визволення Риму королівські стрільці-берсальєри поранили в праву ногу і взяли в полон Д. Гарібальді. Це виявилось найтяжчим пораненням із десяти, які одержав за свій бойовий шлях герой. Стан хворого з кожним днем погіршувався і повідомлення про це з'явилось в пресі. Вся передова громадськість вболівала за долю героя. Звістка про поранення талановитого полководця докотилася і до професорських кандидатів. Майбутня доля героя викликала у них співчуття і тривогу, тим більше, що в легендарному поході «тисячі» італійських добровольців брали участь і росіяни, в тому

числі і старший брат І.І. Мечнікова – Лев Ілліч Мечніков [65, с. 10].

Європейська преса повідомляла, що італійські, французькі та англійські лікарі, які лікували Гарібальді, розійшлися в думках стосовно лікування хворого. Побоюючись за життя героя, молоді вчені зійшлися на сходку в читальні і, зібравши за один вечір 1 000 франків, попросили М.І. Пирогова поїхати проконсультувати пораненого, запропонувавши йому ці гроші. Від грошей М.І. Пирогов відмовився, але порекомендував дати їх тому, хто знає італійську мову і міг би супроводжувати його до Гарібальді. Наприкінкці жовтня М.І. Пирогов у супроводі професорського кандидата Л.М. Модзалевського відбув до Спеції [12, с.35]. Свою поїздку і консультації пораненому лікар Пирогов детально описав у своїх листах до міністра народної освіти Головніна та у записці-звіті, яка була надрукована в Санкт-Петербурзьких новинах від 2 листопада 1862 року. В статті він згадував: «31 жовтня я побачив знамените поранення. За 2 дні до мене оглядав його Нелатон і за день була консультація 17 італійських лікарів. Я прибув в один час з Петріджем. Вранці 31-го, я оглянув поранену ногу генерала один, під час ранкової перев'язки (яку роблять постійно близькі до Гарібальді лікарі Рінарі і Базілі); о 4 годині я повторив мій огляд разом з лікарем Петріджем (із Лондона) і Падуніані (із Неаполя)»[165, с.1013].

Уважно оглянувши пораненого, М.І. Пирогов дав свої поради стосовно лікування: «спокійно вичекати, не тривожити багато рану введенням сторонніх тіл, … свіже повітря, … зміну клімату на зиму» [165, с.1014].

Повернувшись до Гейдельбергу, М.І. Пирогов підтримував письмове спілкування з лікарями Гарібальді. 23 листопада 1862 року було одержано телеграму, в якій лікар Рінарі з великою радістю сповіщав, що, дякуючи саме його дорогоцінним порадам, куля була витягнута. Після одужання Д. Гарібальді надіслав М.І. Пирогову короткого, але проникливого листа:

«Капрера, 6 серпня (1863)

Мій дорогий, лікарю Пирогов!

Моя рана майже загоїлась. Я відчуваю потребу подякувати Вас за сердечні турботи, які ви мені щедро виявляли. Прийміть,

дорогий лікарю, мої запевнення у відданості. Ваш Д. Гарібальді» (Експонат № 508 музею-садиби М.І. Пирогова у м. Вінниці).

Ця поїздка сприяла ще більшому зростанню авторитету великого гуманіста і поваги до нього широких мас передової спільноти. Л.М. Мозалевський у листі до М.І. Семевського від 22 листопада 1862 року сповіщав: «Всі росіяни були у захваті від рішучості Пирогова, так як до цього домішувалось дещо політичне» [12, с. 38], а в більш пізньому листі до відомого на той час педагога В.Я. Стоюніна від 18 грудня 1862 року, характеризуючи реакцію на описані події, пише: «Поїздка Пирогова до Гарібальді ще вище підняла його в очах тутешніх і росіян, і поляків, і німців» [134, с. 47].

Авторитет Пирогова як керівника, опікуна молодих вчених, особистий приклад у ставленні до виконання своїх обов'язків, воістину батьківська турбота про підлеглих, спонукали професорських кандидатів виконувати свої обов'язки на совість. Стосовно цього в «Листах з Гейдельбергу» він писав, що «вони з великими ревнощами готуються до майбутнього свого покликання в німецьких університетах. У деяких напружені заняття в бібліотеках, лабораторіях та шпиталях розладнали здоров'я до того, що я просив їх звернути на себе увагу і скористатись вакаційним часом для відпочинку. Деякі надто зблизились з професорами, навчаючись постійно під їх безпосереднім керівництвом, від декількох професорів мені приємно було почути схвальні відгуки про моїх співвітчизників» (Пирогов Н.И. Письма из Гейдельберга).

Керуючи професорською інституцією, М.І. Пирогов продовжував займатися розробкою теоретичних питань вищої освіти. Відвідування ним багатьох німецьких університетів загострили його цікавість щодо «університетських питань». Вчений був вражений тим, що за короткий час так різко змінилося направлення науки, а тому, перебуваючи під впливом цих вражень та користуючись покровительством міністра Головніна, почав публікувати свої роздуми стосовно розвитку університетів та інших навчальних закладів Європи у вигляді «Листів з Гейдельбергу» в газеті «Голос» в 1863-1864 рр. [217, с. 485]. Ще раніше, в грудні 1862 року він відправив до міністерства свою грунтовну статтю під назвою «Доповнення до

зауважень на проект загального статуту імператорських російських університетів. Університетське питання М.І. Пирогова». Ця фундаментальна праця охоплює всі найважливіші сторони університетського життя. В ній Пирогов виступає за надання університетам автономій, проти бюрократичних форм управління і керівництва і на захист колегіальних форм, вказуючи на те, що в житті університетів має велике значення суспільна думка і в зв'язку з цим вимагає гласності в університетських справах, проведення з'їздів професорів і т.д. Висловлюється М.І. Пирогов проти обов'язкового (примусового) відвідування студентами лекцій. Настійно ратує за всілякий розвиток наукової роботи в університетах, за надання матеріальної допомоги молодим талановитим, але малозабезпеченим людям, що готуються до науково-професорської діяльності. У супровідному листі до статті (від 23 грудня 1862 року) М.І. Пирогов писав із Гейдельбергу О.В. Головніну: «Я знаю, що на новий статут моя стаття не здійснить ніякого впливу, але моя мета була поширення в суспільстві більш здорового поняття про значення університету, і тому мені бажано зробити гласними мої погляди (Штрайх С.Я. Неизданные письма Н.И. Пирогова). Ця праця М.І. Пирогова була видрукувана окремою книгою міністерством народної освіти. Зазначимо, що погляди М.І. Пирогова, викладені в таких працях як «Чого ми бажаємо?», «Погляд на загальний статут наших університетів», «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів», «Кафедра географії в університетах», «Про перетворення Одеського ліцею в університет» знайшли широке відображення в університетському статуті 1863 р., який був найбільш прогресивним із дореволюційних статутів Російської імперії. Крім статей чимало цінних думок стосовно організації вищої освіти були висловлені М.І. Пироговим у багаточисельній кореспонденції, яку він систематично відправляв до міністерства та окремих осіб.

Сумлінно виконуючи покладені на нього обов'язки департаментом народної освіти, М.І. Пирогов, як він сам свідчив, мав «достатньо часу», щоб активно займатися і науковою роботою з медицини.

У 1863 р. до вченого-Пирогова звернувся лейпцігський книговидавець Фогель з проханням написати курс військової хірургії. Це був час, коли в Німеччині йшла активні підготовка до так званої Голштинської війни. Спочатку Пирогов відмовився, але згодом з притаманною йому енергією та завзяттям взявся за роботу. За короткий час він обробив матеріали, зібрані ним під час участі у військових кампаніях. Книга «Основи загальної військово-польової хірургії» вийшла в 1864 році в Лейпцигу німецькою мовою і дуже швидко розійшлася. Цінність її полягала не лише у викладі автором своїх спостережень, констатації фактів, але й у поданні узагальнень, висновків, виведенні закономірностей [155, с. 168]. Усвідомлення того, що видрукувана ним книга фактично не буде доступна в Росії, надзвичайно пригнічувало автора. В листі М.І. Пирогова до міністра освіти О.В. Головніна від 1.10.1864 року М.І. Пирогов написав про своє бажання видати «Початки воєнно-польової хірургії» російською мовою. Але видавництво книги на той час мало труднощі, бо автор не лише не одержував гонорар, але й змушений був вкладати у видання свої кошти. О.В. Головнін виклопотав через міністерство фінансів суму в 2 500 карб. За пропозицією воєнно-медичного відомства М.І. Пирогов в 1864-1865 рр. працював над російським виданням, доповненим і переробленим, з метою, як свідчив сам автор, надання йому «вигляду керівництва», а ще «нагадати і європейським і російським лікарям, що ми в Кримську війну не були такими відсталими в науці, як то можна було заключити із нашого мовчання» [155, с. 169].

Результатом роботи вченого було два томи «Початків», надрукованих в Дрездені в типографії Блохмана (в 1865 р. І том та в 1866 р. ІІ том) російською мовою [Там само].

Спрямовуючи наукову роботу молодих вчених, М.І. Пирогов завжди підтримував тих, хто належним чином вивчав обрану спеціальність, добивався у міністерстві виділення коштів для наукової роботи. Прикладом цього є допомога, яку він надав Хржонщевському (пізніше видатному гістологу) та майбутньому професору Київського університету, відомому хіміку П.П. Алексєєву [253, с.128]. Останньому, зокрема, він допоміг придбати за державні кошти велику колекцію хімічних реактивів.

Він також купував різні навчальні посібники, монографії, довідники, прилади, карти. Усе це потім надсилав до Петербургу, де його розподіляли між усіма університетами і гімназіями. М.І. Пирогов добре знав усіх своїх підопічних, гостро відчував їх потреби, відвідував у тих університетах, де вони стажувались. Це було добре відомо не лише в міністерстві, але й серед попечителів навчальних округів, останні нерідко звертались з проханням до М.І. Пирогова щодо рекомендацій кандидатів на заповнення вакантних місць. Відомо, наприклад, що попечитель Одеського округу Арцимович їздив спеціально для консультацій з М.І. Пироговим в Гейдельберг, який рекомендував йому кандидатів для заповнення кафедр в передбачуваному до відкриття Новоросійському (Одеському) університеті [128, с.90]. Така рекомендація була дана відомому у майбутньому професору- хіміку Олександру Олександровичу Веріго. Не забував колишній попечитель навчальних округів і про своїх вихованців, бувших студентів, особливо коли ті потребували допомоги. Про це свідчить ситуація з колишнім студентом історико-філологічного факультету Київського університету в майбутньому відомим українським істориком, археографом, етнографом та громадським діячем Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем. Дякуючи піклуванню М.І. Пирогова, останній одержав в 1862 році посаду вчителя латинської мови в Першій Київській гімназії, а трохи згодом – викладача історії в кадетському корпусі.

Особистість М.І. Пирогова, його людські якості і надзвичайна відданість справі, мали дуже сильний моральний вплив на молодих вчених. Свою вдячність М.І. Пирогову висловив шляхом посвяти книги «Побут студентів в Німеччині» професорський кандидат Л.М. Модзалевский, яка вийшла в 1865 році в Санкт-Петербурзі. З почуттям глибокої поваги автор звертався до М.І. Пирогова зі словами: «Не знаю чи пробачите Ви мені цю сміливість, яка може бути справедливо пояснена лише тим, що Ваші відверті, просвітницькі бесіди, Ваші світлі ідеї і гуманний світогляд глибоко запали менші в душу, що час мого знайомства з вами склав для мене один з найвідрадніших спогадів не лише із мого закордонного, але із усього життя, – і я не знайшов іншого способу виявити почуття моєї найглибшої

поваги до Вас і сердечного зізнання за все, що Ви зробили для моєї освіти».

В березні 1866 року закінчився термін перебування наставника Пирогова за кордоном, але міністерство народної освіти запропонувало продовжити його перебування на посаді керівника професорського інституту, на що вчений згодився. Він також дав згоду оглянути з науковою метою всі медичні факультети російських та ряду закордонних університетів. Даючи на це згоду, М.І. Пирогов мав надію виявити в такий спосіб у вітчизняних університетах людей, які б прагнули до наукової діяльності, щоб сприяти їм при підготовці в професорському інституті, адже досвід у цьому плані був накопичений ним значний. За час адміністрування М.І. Пирогова до інституту було направлено в період з 1862 по 1866 роки більше сотні молодих вчених. Багато з них стали гідними свого наставника, склавши собі не лише вітчизняну, але й світову славу. Серед них були: С. Автократов, І. Авенаріус, П. Алексєєв, А. Бабухін, В. Більбасов, Л. Беркевич, О. Бессель, І. Беллярмінов, Булигинський, В. Васильєвський, Я. Вальц, В. Васильєв, О. Вейсман, М. Воронін, В. Владіміров, О.Веріго, М. Вольський, А. Веселовський, М. Владиславлев, І. Головкінський, Ф. Гарнич-Гарницький, В. Гер'є , Н. Геєк, Гольм,І. Гвоздєв, Д. Деларю, А. Думашевський, О. Дювернуа, І. Догель, В. Дибковський. І. Добротворський, М. Єрофеєв, Л. Жданович, І. Зарубін, Д. Зайковський, М. Залеський, В. Імленецький, О. Іонін, О. Ільїн, О. Іванов, А. Копилов, М. Ковалевський, А. Корнін, Г. Кустовський, Г. Карцов, А. Кочетков, С. Костарев, В. Лебедєв, В. Ламанський, І. Мельников, В. Модестов, О. Миротворцев, Л. Модзалевський, В. Максимов, І. Мечніков, Г. Морковніков, В. Міддендорф, О. Макеєв, К. Нейлісов, О. Новосьолов, А. Орлов, І. Пігулевський, О. Пассовер, О. Паульсон, М. Прахов, О. Потебня, А. Радус-Зенькович, В. Стадіон, І. Смирнов, Ф. Соколов, М. Суботін, М. Скворцов, К. Сент-Ілер, М. Стефанович, П. Степанов, А. Стоянов, В. Сергієвич, М. Троїцький, І. Таганцев, Ф. Тиханович, І. Топаз, Д. Траутфеттер, Толмачов, Ф. Фортунатов, В. Хорошевський, П. Хутопський, І. Хрущов, Н. Хржонщевськеий, І. Ціон, О. Чистяков, І. Чешихін, Я. Шиховський, Л. Щварц, Ф. Шейман, Ф.

Шведов, М. Яковлев, А. Янович та інші. Але планам і надіям великого гуманіста не судилось збутися.

Після замаху студента Д. Каракозова на царя Олександра II 4 квітня 1866 року в Російській імперії настали часи жорстокої реакції. Міністра народної освіти О.В. Головніна замінив противник прогресивних перетворень Д.О. Толстой. Побажання М.І. Пирогова особисто з'явитись до міністерства новий міністр народної освіти сприйняв як виклик. В доповіді царя він писав, що приймаючи до уваги, що університети мають потребу переважно в професорах з наук фізіологічних, вважає, що перебування за кордоном М.І. Пирогова як спеціаліста з наук медицини не є суттєво необхідним для професорських кандидатів, а тому вважав би звільнити таємного радника Пирогова від покладеного на нього доручення [3, с.23].

Про своє увільнення зі служби М.І. Пирогов дізнався під час прогулянки по Тиргартенському парку в Берліні від пруської королеви, яка висловила своє невдоволення з приводу заподіяної йому несправедливості [320, с.88]. Через 5 днів надійшло розпорядження про звільнення від обов'язків М.І. Пирогова, але офіційно від служби по міністерству народної освіти він так і не був увільнений. До самої смерті М.І. Пирогов числився членом навчального комітету, але платні ніякої не одержував. Навпаки, новий міністр навіть затримав клопотання останнього про збільшення йому забезпечення, яке розпочав О.В. Головнін.

З почуттям глибокої душевної образи та розчарування повернувся в перших числах травня 1866 року М.І. Пирогов до помістя Вишні [47, с.70], де й займався до останніх своїх років найгуманнішою в світі справою – лікуванням хворих людей.

Аналіз матеріалів цього розділу є доповненням до висновків попередніх. Будучи усунутий з посади попечителя за реформаторську діяльність М.І. Пирогов не полишає теренів просвітництва, приймає активну участь у вирішенні багатьох проблем населення українського Поділля.

Невдовзі після приїзду до свого помістя у Вишню сенат затвердив його мировим посередником 2-ої дільниці Вінницького повітового відділу по введенню положень Маніфесту від 19 лютого 1861 року. Обіймаючи цю посаду М.І. Пирогов керувався загальнолюдськими принципами моральності, переймався долею

покривдженого селянства, своєю сумлінністю в роботі і гуманізмом прагнув покращити її, про це свідчать документи із фонду ДАВО. Незважаючи на те, що положення Маніфесту передбачало користь для поміщиків, М.І. Пирогов, як правило, на мирових з'їздах намагався підтримувати вимоги селян.

Приймаючи суворі заходи до посадових осіб за вимагательство, зловживання службовим становищем, перш за все до суддів, слідчих, волосних старост та інших, а також почавши справу про подарування селянам шереметівського помістя «в довічне і спадкоємне їх володіння» 167 десятин і 2202 сажені сінокісних покосів, він викликав невдоволення сусідніх поміщиків та збільшення доносів місцевого предводителя дворянства. Звинувачений в ультралібералізмі, М.І. Пирогов без особливого жалю здав повноваження мирового посередника.

В провінційній глушині знаменитий вчений і «чудесний доктор», як його там називали, доказував необхідність, можливість і ефективність медичної допомоги сільському населенню. На особистому прикладі показав, як її потрібно організувати, обладнавши лікарню з операційною, збудувавши аптеку. М.І. Пирогов постійно надавав допомогу лікарям Поділля, зокрема, у використанні місцевої лікарської сировини, боротьбі зі страшними недугами того часу – віспою, дифтерією та ін.

Глибоким демократизмом була проникнута діяльність Пирогова як керівника кандидатами на професорські звання (1862-1866 рр.). Дякуючи його зусиллям і клопотанням перед міністром народної освіти, до першої групи в 30 осіб було відібрано найбільш здібних і талановитих молодих вчених з чотирьох навчальних округів.

Майбутніх професорів М.І. Пирогов консультував про кращі наукові центри Європи, допомагав обрати один із них для занять та підібрати наукового керівника. Центром новоствореної інституції було обрано німецьке містечко Гейдельберг, університет якого на той час славився своїм науковим потенціалом. Зусиллями М.І. Пирогова до послуг кандидатів було відкрито читальню. З листування М.І. Пирогова з міністром народної освіти О.В. Головніним, із його звітів, які регулярно подавались міністру і друкувались на сторінках «Журналу

Міністерства народної освіти», видно, як він піклувався про кожного кандидата і про справу в цілому, яку велику підтримку він надавав науковцям, серед них відомим в майбутньому вченим: Семенову, Іванову, Мечнікову, Чешихіну, Модзалевському, Хржонщевському та ін.

Гейдельберзький період в житті М.І. Пирогова був одним з найбільш творчих періодів. За цей час ним було видано декілька наукових праць з медицини: «Основи загальної військово-польової хірургії», два томи «Початків військово-польової хірургії» та з теорії освіти і навчання: «Зауваження на проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів і на проект загального плану улаштування народних училищ», «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів», «Університетське питання», «Про недільні школи», «Листи з Гейдельбергу».

Таким чином, і в умовах колонізаційного гніту України знаходились люди, небайдужі до майбутнього народу. Серед них і українець російського походження М.І. Пирогов, який сам самовіддано працював на терені великої науки, на освітянській ниві, дбав про майбутнє України. А серед великої плеяди науковців, патріотів України є і ті, кому допомогло утвердитись в своїх поглядах знайомство з великим гуманістом свого часу і великою людиною М.І. Пироговим.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все вище сказане, ми можемо стверджувати, що на шлях громадсько-просвітницької діяльності в Україні М.І. Пирогов став у віці, коли інші бувають вже досить близькі до закінчення служіння. Та ще сповнений сил і енергії великий вчений віддався цій справі на благо українського народу з таким же ентузіазмом і самовідданістю, з якими до цього часу вів свою науково-практичну медичну діяльність, і саме тут виявилось, що в ньому були незадіяні великі сили просвітителя-гуманіста, адміністратора-реформатора, активного громадського діяча, педагога і вченого.

Збагачений великим життєвим досвідом, добре знаючи досягнення європейської і вітчизняної науки і культури, М.І. Пирогов вірив у життєдайні сили українського народу і в остаточне торжество всіх благородних зусиль над заважаючими їх прояву і розвитку перепонами з боку станово-кріпосницького устрою і бюрократичної монархії.

Після опублікування М.І. Пироговим грунтовної педагогічної статті «Запитання життя», яка збудила передову суспільну думку, 3 вересня 1856 року він був призначений попечителем Одеського навчального округу. На відміну від своїх попередників, він виступив проти казенної педагогіки і чиновницько-бюрократичних форм керівництва справою освіти, змінивши напрям попечительської діяльності від поліційного нагляду і контролю за політичною благонадійністю педагогів до діяльної участі у реформуванні освіти.

Ліберал за своїми політичними переконаннями, М.І. Пирогов вважав, що при відповідних змінах в освіті та вихованні можна змінити життя України, і він з великою пристрастю взявся за їх перебудову, будучи впевненим в тому, що зміна суспільного устрою є лише справою «часу і промислу».

М.І. Пирогов був попечителем нового типу: освічений, гуманний реформатор, супротивник казенної педагогіки, який прагнув керувати освітою по-новому, конкретно і творчо, і всіляко розвиваючи її, оголосивши непримиренну боротьбу тілесним покаранням в навчальних закладах, приниженню гідності педагогів та учнів.

Щоб мати реальну картину дійсного стану освіти та навчання, виявити і вникнути в проблеми краю, він, не дивлячись на негоду і бездоріжжя, регулярно здійснював інспекційні поїздки по Південній Україні, які нерідко тривали по декілька тижнів. Про результати перевірок М.І. Пирогов систематично докладав у міністерство народної освіти. Уже в першій доповідній записці «Про хід освіти в Новоросійському краї і про кричущу необхідність перетворення навчальних закладів» від 20 січня 1857 року, він сміливо виступає проти рутини і догматизму у викладанні, за творчу роботу педагогів. Особливу увагу в своїй доповідній попечитель звертав на необхідність організації в Одесі університету на основі Рішельєвського ліцею. При цьому варто зазначити, що хоч Новоросійський (Одеський) університет і був відкритий пізніше, в 1865 році, але саме М.І. Пирогов зумів переконати чиновників міністерства в необхідності відкрити університет в Одесі, а не в іншому місті.

За час перебування в Одесі М.І. Пирогов багато зробив для якісного перетворення навчання і виховання в школах округу, усунення формалізму і схоластики та застосування активних методів у навчальному процесі і підвищення кваліфікації вчителів, насамперед їх методичної підготовки; поширення досвіду роботи кращих педагогів; зміцнення матеріально-технічної бази шкіл, особливо гімназій; зростання ролі педагогічних рад. Велике сприяння у виконанні цієї копіткої роботи надало йому запровадження так званих «Циркулярів» попечителя, в яких після перевірки навчальних закладів аналізувалися й узагальнювалися методи і результати роботи учителів, які потім обговорювались на педагогічних радах. Попечителем було зроблено також ряд інших нововведень. Так, для учнів старших класів гімназій організовувались «літературні бесіди», тобто факультативні заняття з метою розвитку інтересу до наукової роботи та формування навичок самостійної праці з літературними джерелами. Замість військової муштри в гімназіях було введено гімнастику. У Рішельєвському ліцеї за підтримки М.І. Пирогова було введено товариський суд для розгляду і засудження негідних вчинків студентів, з метою запобігання самосудам та вихованню почуття гідності й законності, а також відкрито студентську бібліотеку. Предметом

особливої уваги попечителя були предметні кабінети ліцею, на обладнання яких М.І. Пирогов звертав особливу увагу, виділення коштів на будівництво і ремонти зруйнованих за часів Кримської війни приміщень повітових училищ, народних шкіл та гімназій, бібліотек та лікарень.

Вважаючи періодичну пресу кращою трибуною для пропагування прогресивних освітніх ідей і намагаючись ввести широку гласність на терени педагогічної діяльності України, він активно домагався передачі «Одеського Вісника» Рішельєвському ліцею. Зусиллями М.І. Пирогова та ліберальних професорів-редакторів газети Богдановського та Георгієвського до співпраці були залучені кращі сили наукових та суспільно-громадських кіл південноукраїнського регіону: Афанасьєв-Чужбинський, Орбінський, Скальковський, Думашевський та ін. Клопотаннями М.І. Пирогова в Одесі в той час почали друкуватися два перших в усій Російській імперії єврейських журнали.

Крім адміністративної діяльності М.І. Пирогов займався науково-педагогічною діяльністю. В 1858 р. під редакцією О. Богдановського та А. Георгієвського в Одесі було видано його «Збірник літературних статей». Не залишилось поза увагою Пирогова-вченого питання дослідження природи та історії півдня України. Ще в 1856 році його було обрано спочатку членом, а згодом і віце-президентом Одеського Товариства Історії та Старожитностей. Активна діяльність його на цьому посту, налагодження зв'язків із закордонними науковими і культурними інституціями, розробка і реалізація програми стосовно виявлення матеріальних і духовних скарбів краю, сприяли перетворенню Товариства в один із основних центрів вітчизняної науки і культури XIX ст.

Доказом гуманістичної спрямованості діяльності М.І. Пирогова була його безкоштовна медична практика, яку він протягом всього свого трудового шляху ніколи не полишав; піклування про поліпшення матеріального забезпечення і побут вчителів та викладачів, одержання дозволу на розширення меж прийому до привілегійованих навчальних закладів округу.

Глибоко переконаний у тому, що найтяжчим недугам може зарадити медицина попереджувальна, Пирогов-попечитель брав

активну участь в організації профілактичних заходів для боротьби з інфекційними захворюваннями.

До широкого загалу громадських проблем, якими опікувався попечитель-гуманіст в Одесі і до вирішення яких прагнув залучити наукові сили, відносяться розв'язання питання стосовно водопостачання міста, санітарно-гігієнічні проблеми, вивчення флори і фауни акваторії Чорного моря, дослідження та використання цілющих вод одеських лиманів.

Таким чином громадська і просвітницька діяльність М.І. Пирогова в Одесі була широкою і дуже плідною. Але адміністратор-реформатор виявився не тим попечителем, який міг і бажав догодити властям, що вимагали від нього лише контролю за «єдиним порядком» у навчальних закладах і благонадійністю вчителів та учнів і заперечували проти його участі в громадській діяльності. Тому новаторська, творча педагогічна і просвітницька діяльність, або за словами самого М.І. Пирогова, «місіонерська» діяльність попечителя викликала дедалі більше невдоволення та роздратування правлячих кіл. Звинувачений у «надмірному лібералізмі» та підриві авторитету властей, він був переведений на посаду попечителя Київського навчального округу. Реакціонери святкували, а прогресивна інтелігенція Одеси, всупереч бажанню владних органів, влаштувала йому широкі громадські проводи. На одному із прощальних обідів, влаштованих громадскістю, М.І. Пирогов сказав: «Навчання і поширення наукових істин я вважав за священнодійство і глибоко поважав справжніх наставників. Але і в слабких я поважав людську гідність і особистість» [69, с.5].

Приступивши з кінця вересня 1858 року до виконання обов'язків попечителя Київського навчального округу, М.І. Пирогов і тут діяв самостійно і незалежно, продовжуючи запроваджувати на українській ниві свої ідеї, хоча наперед знав, що така його діяльність викличе невдоволення місцевих властей. Як і в Одесі, попечитель багато зробив для поліпшення навчально-виховного процесу в навчальних закладах округу, розвитку педагогічної творчості учителів, підвищення їх методичної майстерності. Шляхом посилення ролі педагогічних рад він намагався активізувати діяльність учителів, дбаючи при цьому про утвердження у їхній роботі принципів колегіальності і

гласності. Такі ж принципи роботи Пирогов запровадив і в діяльності попечительської ради округу. Як і в Одесі, в Києві М.І. Пирогов продовжував видання «Циркулярів», але з грудня 1858 року вони були перетворені у щомісячне періодичне видання, на сторінках якого було налагоджено живий обмін думками учителів і викладачів різного фаху, різних навчальних закладів з найрізноманітніших питань навчання і виховання в школі. Цей досвід було швидко запроваджено у 5 навчальних округах. «Циркуляри» стали суттєвим доповненням до статей М.І. Пирогова на педагогічну тематику.

Як адміністратор-реформатор М.І. Пирогов переймався проблемою підготовки кадрів для всіх ланок освіти ще з одеського періоду. З цією метою ним було підготовлено і запропоновано міністру народної освіти впродовж 1857-1859 років 4 проекти підготовки учителів початкової і середньої освіти. Підняті напередодні шкільної реформи, питання набирали особливої гостроти. Зусиллями прогресивного попечителя перша педагогічна семінарія почала працювати у Києві з 1 січня 1859 року «як тимчасовий заклад», а в серпні 1860 року вона була реорганізована в педагогічні курси. На клопотання М.І. Пирогова було одержано дозвіл на стажування за кордоном кращим учителям, багато хто з них скористався невдовзі таким правом.

До нововведень, запроваджених на освітянській ниві України, можемо віднести прийняття «Правил про провини і покарання учнів гімназій» Київського навчального округу, результатом якого було значне зменшення (у 20 разів) застосування покарань. Було введено конкурсне заміщення учительських вакансій, введено викладання основ гігієни лікарями, гімнастику в гімназіях, а також допущено жінок до педагогічної діяльності.

Особливо дружні стосунки склалися у М.І. Пирогова з професорсько-викладацьким колективом та студентами Київського університету св. Володимира.

Людина науки, він і тут спромігся поставити її на відповідну висоту. За час свого перебування в Києві, він брав активну участь в усіх наукових питаннях з видання «Університетських відомостей». М.І. Пирогов ввів систему конкурсного заміщення кафедр, розділ факультетів, введення

нових предметів, відмінив систему ад'юнктури і замінив її більш прогресивною формою – доцентурою. Клопотаннями М.І. Пирогова було надано право безкоштовно готувати до вступу в університет тих, хто з певних причин не міг одержати гімназійну освіту. Крім того, прогресивний адміністратор сприяв організації студентської бібліотеки та лекторію, впроваджував спеціалізацію відділень і склад кафедр історико-філологічного факультету, сприяв поповненню кабінетів і лабораторій, відкриттю клініки при медичному факультеті, в якій нерідко і сам практикував. Він також сприяв відправці вчених-медиків та інших фахівців для наукового зростання до закордонних наукових центрів. В тривалі закордонні відрядження ним були відправлені професори та викладачі університету св. Володимира, викладачі київських гімназій, зокрема, Д. Абашев, М. Іванішев, С. Гогоцький, Я. Демченко, О. Вальтер, Г. Васько та ін.

Як істинний гуманіст М.І. Пирогов завжди допомагав студентам у вирішенні їх побутових та навчальних проблем.

Основною метою просвітителя М.І. Пирогова було намагання поширювати знання серед народу. З цією метою він заохочував будь-які починання, що сприяли розвитку освіти. Свідчення того активна підтримка в захисті недільних шкіл для народу (чоловічих і жіночих), в яких працювала талановита студентська молодь, серед якої були і відомі в майбутньому українські діячі науки і культури – М. Лисенко, М. Драгоманов та інші.

Досить тісними в 1859 році були зв'язки недільних шкіл (а особливо Подільської) із Т.Г. Шевченком, який підготував і видав для них «Буквар південноросійський», а також передав в дар київським школам 100 примірників свого «Кобзаря».

У Києві М.І. Пирогов продовжував почату в Одесі науково-педагогічну діяльність, зокрема брав участь в обговоренні проектів шкільного та університетського статутів, опублікував ряд педагогічних праць, які увійшли до «Збірника літературно-педагогічних статей М.І. Пирогова») (К., 1861). Прагнучи об'єднати сили науковців, попечитель зміг посприяти проведенню в Києві першого з'їзду вчителів-біологів округу. Сприяв він також регулярному виходу «Університетських

відомостей» та журналу «Сучасна медицина» професора Вальтера.

Як бачимо, чималу низку прогресивних перетворень на ниві української освіти було зроблено М.І. Пироговим за короткий час. Адже як і в Одесі, реформаторська діяльність попечителя стала приводом для звинувачень та наклепів, за якими М.І. Пирогову пред'являлось проведення «шкідливого» курсу у вихованні молоді. А небажання здійснювати поліційний нагляд за студентами, лише прискорило його увільнення 13 березня 1861 року з посади попечителя. Як говорили деякі із його «доброзичливих» супротивників, – «занадто гуманному адміністратору» прийшлося залишитися «поза справами». Але то було помилкове твердження. 15 квітня 1861 року М.І. Пирогов разом з сім'єю вирушив до свого помістя Вишні, яке стало свідком ще багатьох яскравих сторінок його життя, сповнених натхненною науковою і суспільною працею. Вишенський період охоплює близько двадцяти років (1861-1881), де і закінчив свій земний шлях великий гуманіст.

Кожен день М.І. Пирогова був сповнений працею. Вже в травні 1861 року він був затверджений сенатом на посаду мирового посередника в обов'язки якого входило введення положень Маніфесту 19 лютого 1861 року.

Сумлінно виконуючи обов'язки, М.І. Пирогов керувався лише загальнолюдськими принципами моральності, захищав інтереси селянства, всіляко намагався сприяти покращенню його становища, вів непримиренну боротьбу з тими, хто своєю несправедливістю кривдив селян, зловживав службовим положенням.

Своїми діями на користь українського народу М.І. Пирогов досить швидко викликав серед поміщиків неприязнь, яка ще більше посилилась, коли він почав клопотання про «дарчу» на землю своїм селянам, що й привело у кінцевому рахунку до передачі справ іншому мировому посереднику вже в березні 1862 року.

Крім виконання обов'язків мирового посередника М.І. Пирогов займався медичною практикою, відкривши першу на Поділлі лікарню, а згодом і аптеку, надавав допомогу

подільським лікарям, сприяв боротьбі з тяжкими інфекційними хворобами.

Передова суспільна думка не могла змиритися з тим, що М.І. Пирогов був усунутий владою від активної адміністративної діяльності на терені просвіти. Тому вже в лютому 1862 року міністр народної освіти О.В. Головнін запропонував «опальному попечителю» взяти на себе керівництво молодими вченими, які мали відправитись за кордон для підготовки до професорського звання.

Пропозиція міністра була прийнята М.І. Пироговим, бо саме на цій царині він міг проявити своє щире бажання підняти якість університетської освіти шляхом підготовки діячів науки, сприяти вихованню на засадах добра і людяності нової генерації молодих науковців.

Влітку 1862 року перша група майбутніх професорів у кількості 30 осіб від чотирьох навчальних округів на чолі з М.І. Пироговим відбула до Гейдельбергу, серед яких були відомі в майбутньому на терені науки посланці з України – О. Потебня, П. Степанов, І. Чешихін, В. Дибковський та ін. Глибоким демократизмом, гуманізмом, дійсно батьківською турботою була сповнена діяльність наставника майбутніх професорів М.І. Пирогова. Він консультував кожного з них стосовно вибору університету, визначення теми і розробки програми занять, допомагав у підборі наукового керівника. До послуг молодих вчених в Гейдельберзі була відкрита з ініціативи М.І. Пирогова читальня, яка згодом була названа іменем великого гуманіста.

За 4 роки керівництва професорською інституцією в ній було підготовлено більше 100 молодих науковців, серед яких чимало посланців з України здобули згодом вітчизняну і світову славу. Серед них: І. Мечніков, Л. Модзалевський, Г. Карпов, П. Степанов, А. Бабухін, М. Залеський, О. Веріго, О. Іванов, В. Бец, Д.В. Дибковський та інші.

Перебуваючи на адміністративній посаді М.І. Пирогов був не формальним керівником, а швидше живим взірцем, втіленим ідеалом, дійсно великим гуманістом, про що яскраво засвідчив його вчинок стосовно лікування ним італійського національного героя Д. Гарібальді.

4-річне відрядження було одним з найбільш творчих періодів в діяльності М.І. Пирогова. За цей час він видрукував «Основи загальної військово-польової хірургії», два томи «Початків військово-польової хірургії», «Зауваження на проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів і на проект загального плану улаштування народних училищ», «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів», «Університетські питання», «Про недільні школи», «Листи з Гейдельбергу» та інше.

З подання нового реакційного міністра народної освіти Д.О. Толстого царю, який наполягав на недоцільності використання М.І. Пирогова на посаді керівника професорської інституції, та посилення реакції після замаху Д. Каракозова на царя, останній був увільнений від служби в квітні 1866 року. Десятирічний адміністративно-реформаторський та громадсько-просвітницький період діяльності М.І. Пирогова закінчився. В травні 1866 року М.І. Пирогов повернувся до помістя Вишні, де продовжував займатися медичною практикою і опікуватись громадськими, просвітницькими, науковими проблемами.

Таким чином, кидаючи ретроспективний погляд на 10-річний період життя і діяльності М.І. Пирогова в Україні (1856-1866 рр.) можемо стверджувати, що він неухильно йшов по одного разу накресленому ним шляху просвітництва:

- на посаді попечителя двох навчальних округів (Одеського і Київського) та керівника професорської Інституції в Гейдельберзі він виявив себе яке адміністратор-реформатор нового типу;
- все, що зроблено ним в цей час для прогресу вітчизняної науки, освітянства в Україні визначалось не стільки його становищем попечителя, адміністратора, скільки його особистим талантом, благородністю і гуманізмом;
- він зумів своїм самовідданим служінням справі вдихнути ідейність і глибоке розуміння високого покликання педагогічної праці в душах до цього задавлених і принижених колоніальним становищем учителів;
- він збудив живі творчі сили не лише серед освітян, але й серед тих, хто навчався, спрямувавши їх інтереси і благородну жагу діяльності в бік ідейного служіння вітчизні і дійсній культурі свого народу;

- всім виявом свого ставлення до людей науки, учителів, студентської молоді він подав приклад нових взаємовідносин між ними на засадах добра і людяності, постійно збуджував серед них змагання на терені служіння вітчизняній науці, культурі, освіті;

- своєю просвітительською, реформаторською, громадською діяльністю і досягнутими результатами М.І. Пирогов проілюстрував нам дію своїх слів про те, що у нас ще більш потрібні, чим де-небудь, обдаровані люди; ми не повинні забувати, що кожна з них здатна посунути масу вперед більше, чим сотні стоячих в рівень з нею»;

Сьогодні, в час переходу від класових мірок в оцінці історичних подій та діяльності історичних осіб до загальнолюдських цінностей, нам час звернутися до призабутої спадщини М.І. Пирогова. А вона немала. Науковий доробок великого вченого – гуманіста складає понад 645 назв праць, статей, монографій на медичну та 79 – на педагогічну теми.

На жаль, сьогодні в нашій державі не видано жодної сторінки праць цієї великої людини українською мовою. Про життя і діяльність М.І. Пирогова, насичені творчістю і позначені високими подвижницькими ідеями, ще не сказано останнього слова, таким багатогранним та глибоким воно було за своїм внутрішнім змістом.

Своїх обранців, людей видатних, природа, крім великих здібностей до певного окремого виду діяльності наділяє ще однією дорогоцінною властивістю – надзвичайною чутливістю на найрізноманітніші явища сучасності, даром будити суспільну свідомість, викривати перед сучасниками застарілі, що увійшли в плоть і кров, недоліки і вказувати їм шляхи до оновлення життя. Саме таким обранцем і був Микола Іванович Пирогов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ТА МУЗЕЇВ

І. Центральний державний історичний архів України

1.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Секр. ч. Спр.103; Оп.38, спр.692; Оп.50, спр.369; Оп.81, спр.57; Оп.88, спр.406; Оп.534,спр.136; Оп.633,спр.1; Оп. 809, спр.179; Оп.840, спр.185; Оп.811, спр.103,57; Оп. 831, спр. 32.

2. Ф.707. Попечитель Київського навчального округ. Оп.24, спр. 263, 411,413; Оп. 25, спр. 51, 12-13; спр.81, 263, 352; Оп.27, спр. 155,374; Оп. 87, спр. 4351, 4493, Оп. 192, спр. 140.

ІІ. Державний архів м. Києва

1.Ф.16. Київський університет. Рада.

Оп.297, спр.20, 44, 51, 44, 43, 54, 56, 61, 66, 68, 72, 80, 95, 96, 133, 136, 138, 176, 188.

Оп. 298, спр. 24, 25, 35, 36, 45, 48-а, 50, 58, 61, 62, 63, 85, 89, 104, 175, 176.

Ф. 16, Оп.299, спр. 45, 97.

Ф. 16. Рада. Оп. 300, спр. 20, 54.

Ф. 16. Рада. Оп. 465, спр. 134.

Ф. 16. Оп. 465, т. ІІІ, спр. 4903, 4907, 4912, 4917, 4922, 4925.

Ф. 16. Медичний факультет, Оп. 469, т. І, спр. 426.

ІІІ. Державний архів Вінницької області (ДАВО)

1. Ф. 200. Вінницький повітовий предводитель дворянства.

Оп.1, спр. 270, 273, 281, 283, 286, 300, 303.

2. Ф. 206. Мировий посередник 2-ої дільниці Вінницького повіту.

Оп. І, Спр. 1, 2, 9.

3. Ф. 207. З'їзд мирових посередників Вінницького повіту. Оп. 1, спр. 5.

4. Ф. 47. Вінницький повітовий суд.Оп. І, спр. 106; Оп. 3, спр. 804.

IV. Державний архів Одеської області (ДАОО)

1. Ф. 6. Попечительний комітет по іноземних переселенцях Південного краю Росії.

Оп. 4, Спр. 19669.

2. Ф. 8. Одеський цензурний комітет.

Оп. I, спр. 18,19, 21.

3. Ф.I. Управління Новоросійського і Бесарабського генерал-губернатора.

Оп. 84, спр. 45, Оп. 196, спр. 657, 840; Оп. 203, спр. 69.

4. Ф. 44. Рішельєвський ліцей.

Оп. 3, спр. 101, 120.

5. Ф. 45. Новоросійський університет.

Оп. 11, спр. 3, Оп. 18, спр. 13.

6.Ф. 93. Одеське товариство історії та старожитностей.

Оп. I, стр. 3, 16, 17.

7.Ф. 153. Особистий фонд Лінниченка І.А.

Оп. I, спр. 637, 639

8.Ф. 333 – Одеське відділення російського технічного товариства.

Оп. I, спр. 6.

V. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НА України

Ф. I. Архів Грінченка. № 34140; № 29045.

Ф. I. Архів Житецького Г. П. № 49259.

Ф. I. Архів Житецького П. Г. № 49116.

Ф. I. Архів Куліша. № 29266.

Ф. III. № 3662, 6731, 6736, 6751, 8056, 15758, 17809, 17745, 3656, 29045, 36320, 47493, 48080, 48521, 48749, 51622.

VI. Музей-садиба М.І. Пирогова у м. Вінниці.

1. Експонат № 508.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ, МОНОГРАФІЇ, ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

1. Авсеєнко, В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / В. Авсеєнко // З іменем Святого Володимира : в 2 кн. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 254-269.
2. Алексеенко, И. П. Николай Иванович Пирогов : (к 150-летию со дня рождения / И. П. Алексеенко // Врачебное дело. – 1960. – № 11. – С. 14-22.
3. Алексюк, А. Н. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова / А. Н. Алексюк, А. Р. Савенок // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М.: Педагогика, 1985. – С. 6-28.
4. Арсеньев, А. М. Н. И. Пирогов и учительские семинарии / А. М. Арсеньев // Советская педагогика. – 1939. – № 8-9. – С. 120-123.
5. Афонский, А. П. Николай Иванович Пирогов, его жизнь и педагогическая проповедь / А. П. Афонский. – М.: Типография изд-ва И. Д. Сытина, 1911. – 87 с.
6. Барабой, А. З. О причинах увольнения Н. И. Пирогова с поста попечителя Киевского учебного округа / А. З. Барабой // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 106-113.
7. Барсов, Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. / Н. Барсов. – СПб., 1863. – 156 с.
8. Бартенсон, И. В. Н. И. Пирогов: очерк его общественной деятельности как профессора, врача-хирурга, писателя и педагога (с 24 мая 1831 г. по 24 мая 1881 г.) / И. В. Бартенсон. – СПб., 1881. – 47с.
9. Батуев, Н. А. Речь, произнесенная 23-го ноября 1906 года в заседании Общества русских врачей в Одессе, посвященном памяти Н. И. Пирогова по случаю 25-летия со дня его кончины / Н. А. Батуев. – Одесса, 1907. – 18 с.

10. Бачинский, А. Д. 150 лет Одесскому Обществу истории и древностей. 1839-1889 / А. Д. Бачинский // Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 сентября 1989 года. – Одесса, 1989. – С. 16-18.

11. Беленький, М. С. Н. И. Пирогов и одесские лиманы / М. С. Беленький // Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физкультуры. – 1964. – № 3. – С. 253-257.

12. Белкин, М. С. Новое о лечении Н. И. Пироговым Джузеппе Гарибальди / М. С. Белкин // Военные медицинский журнал. – 1960. – № 11. – С. 35-38.

13. Бертенсон, Г. В. Николай Иванович Пирогов : очерк его общественной деятельности как профессора, врача, хирурга, писателя и педагога с 24 мая 1831 г. по 24 мая 1881 г. / Г. В. Бертенсон. – СПб. : Издание К. Рикера, 1881.

14. Бехтерев, В. М. Н. И. Пирогов как научный общественный деятель / В. М. Бехтерев. – Спб., 1910.

15. Билан, В. Т. Воскресные школы на Украине (1859-1862 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук / Билан В. Т. – К., 1967. – 19 с.

16. Біднов, В. Школа і освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 26-39.

17. Бобрик, И. И. Н. И. Пирогов – основатель Киевской анатомической школы / И. И. Бобрик // Вісник ВНМУ. – 2006. – Т. 10. № 2. – С. 156-158.

18. Богуславский, М. В. Педагогические идеалы Н. И. Пирогова / М. Богуславский // Педагогика. – 2010. – № 9. – С. 89-102.

19. Богуславский, М. В. Формирование философско-педагогической системы Н. И. Пирогова : (к 200-летию со дня рождения) / М. В. Богуславский // Известия Российской академии образования. – 2010. – № 4. – С. 14-26.

20. Бондар, Л. Славетний український педагог – Микола Іванович Пирогов / Л. Бондар // Рідна школа. – 2005. – № 9-10. – С. 58-61.

21. Братусь, В. Д. Великий хирург, ученый, гуманист Н. И. Пирогов: к 175-летию со дня рождения / В. Д. Братусь // Классическая хирургия. – 1985. – № 11. – С. 54-59.

22. Брежнев, А. П. Страницы жизни великого русского хирурга / А. П. Брежнев // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 10. – С. 3-8.

23. Брік, Я. Пирогов на Україні /Я. Брік // Робітнича газета. – 1960. – 24 листопада.

24. Брук, М. А. Общественно-педагогическая деятельность Н. И. Пирогова в период первой революционной ситуации (1859-1861 гг.) / М. А. Брук, А. Н. Хазанов // Из истории медицины: организация мед. службы и развитие научно-мед. исследований: сб. статей. – Рига, 1984. – № 15. – 170 с.

25. Будко, Д. А. Л. Д. Троцкий – "Н. И. Пирогов ... крепко умный русский человек" / Д. А. Будко // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2011. – № 1. – С. 55-58.

26. Букин, Ю. В. Н. И. Пирогов об организации периодических съездов естествоиспытателей и врачей России / Ю. В. Букин // Советское здравоохранение. – 1962. – № 7. – С. 51-54.

27. Букин, Ю. В. Н. И. Пирогов о первом проекте организации в России гимнастического института / Ю. В. Букин // Совет. Здравоохранение. – 1959. – № 2. – С. 38-43.

28. Букин, Ю. В. Н. И. Пирогов о плане университетского медицинского учения /Ю. В. Букин// Советское здравоохранение. – 1962. – № 1. – С. 42-48.

29. Бурденко, Н. Н. К исторической характеристике академической деятельности Н. И. Пирогова (1836-1854) / Н. Н. Бурденко // Бурденко, Н. Н. Собрание починений / Н. Н. Бурденко. – М., 1950-1952. – Т. 1.

30. Бурденко, Н. Н. О Н. И. Пирогове с исторической точки зрения / Н. Н. Бурденко // Бурденко Н. Н. Собрание починений / Н. Н. Бурденко. – М., 1950. – Т. 1.

31. Вагнер, В. Чем должен быть университет: памяти великого гуманиста Н. И. Пирогова / Владимир Вагнер. – СПб., 1907. – 50 с.

32. Вакулев, А. Н. Великий труженик науки: к 150-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / А. Н. Вакулев // Известия. – 1960. – 28 ноября.

33. Вашанов Г. А. Ученый, хирург, реформатор: рец. на книгу: Захаров И. С. «Николай Иванович Пирогов: реформы и бессмертие». Кн. 1 (1810-1856 гг.) – Спб., 2008. – 176 с. / Г. А. Вашанов, А. П. Салей // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. « Проблемы высшего образования». – 2009. – № 1. – С. 104-108.

34. Введено в обіг поштову марку “Микола Пирогов”. 1810-1881 // Хрещатик. – 2010. – 3 червня.

35. Вилинский, С. Г. Н. И. Пирогов в Одессе : (речь) / С. Г. Вилинский. – Одесса. – 1911. – 14 с.

36. Вильшанская, М.Л. Николай Иванович Пирогов: Библиограф. указ. 1911-1965 гг. – М.,1966. – 30 с.

37. Виноградов, В. А. Жизнь и труды Н. И. Пирогова / В. А. Виноградов // Сборник в честь Н. И. Пирогова / под ред. проф. С. А. Боброва. – Варшава, 1912. – С. 4-13.

38. Война и мир доктора Пирогова // Планета (Беларусь и мир). – 2010. – № 11.

39. Волкович, В. А. Друг человечества Н. И. Пирогов : к столетию со дня рождения, 13 ноября 1810-1910 / В. А. Волкович. – СПб., 1910. – 159 с.

40. Врачинская, Т. В. Наследие Н. И. Пирогова в контексте основ педагогической конфликтологии /Т. В. Врачинская // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2009. – № 11. – С. 24-28.

41. Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К., 1862. – № 7.

42. Гайворонский, И. В. Жизнь и деятельность гения русской медицины – Н. И. Пирогова: (к 200-летию со дня рождения) / И. В. Гайворонский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 11 «Медицина». – 2010. – № 1. – С. 228-235.

43. Галицький, К. І. Україна і діяльність М. І. Пирогова у викладанні гуманітарних наук /К. І. Галицький. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 29-31.

44. Герасименко, В. И. Усадьба Н. И. Пирогова «Вишня» / В. И. Герасименко. – Винница. 1950. – 35 с.

45. Герцен, А. И. Киевский университет и Н. И. Пирогов / А. И. Герцен // Герцен, А. И. Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен. – М., 1958. – Т. 15.

46. Геселевич, А. М. К 150-летию со дня рождения: великий русский врач и ученый Н. И. Пирогов / А. М. Геселевич. – М., 1960. – 35 с.

47. Геселевич, А. М. Летопись жизни Н. И. Пирогова (1810-1881) / А. М. Геселевич. – М.: Медицина, 1976. – 100 с.

48. Геселевич, А. М. Н. И. Пирогов о подготовке педагогов высшей школы / А. М. Геселевич // Вестник высшей школы. – 1953. – № 5. – С. 47-51.

49. Геселевич, А. М. Научное, литературное и эпистолярное наследие Николая Ивановича Пирогова : библиогр. указат. / А. М. Геселевич. – М., 1956. – 263 с.

50. Геселевич, А. М. Николай Иванович Пирогов: научно-биографический очерк / А. М. Геселевич, Е. И. Смирнов. – М. : Медгиз, 1960. – 182 с.

51. Геселевич, А. М. Педагогическая деятельность Н. И. Пирогова: к 70-летию со дня смерти / А. М. Геселевич // Советская медицина. – 1951. – № 12. – С. 29-33.

52. Геселевич, А.М. Стопятидесятилетие со дня рождения Николая Ивановича Пирогова // Труды Пироговских чтений (1954-1983): Сб. в 2-х т. Т.1. 1954-1965 / Под ред. Б.В. Петровского /АМН СССР. – М.: Медицина, 1986.

53. Глянцев, С. П. Великий врач, мыслитель, гуманист (к 125-летию со дня смерти Н. И. Пирогова) / С. П. Глянцев // Вісник ВНМУ. – 2006. – Т. 10. № 2. – С. 161-167.

54. Гольд, Э. Ю. Н. И. Пирогов и И. И. Мечников / Э. Ю. Гольд // Советское здравоохранение. – 1972. – № 10. – С. 74-76.

55. Гольдин, Ф. Л. Прогрессивная педагогическая мисль Юга Украины II пол. XIX – начала XX столетия / Ф. Л. Гольдин. – Одесса, 1965. – 80 с.

56. Горелова, Л. Е. Тайна Н. И. Пирогова / Л. Е. Горелова // Русский медицинский журнал. – 2000. – Т. 8. № 8. – С. 349.

57. Горчакова, О. А. Гуманістична спрямованість педагогічних поглядів М. І. Пирогова: автореф. … канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Горчакова Ольга Анатоліївна; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 20 с. – Бібліогр.: с. 16.

58. Грачев, А. И. Заинтересованность Н. И. Пирогова историей и археологией / А. И. Грачев // Врачебное дело. – 1980. – № 1.– С. 114-116.

59. Грицай, Л. А. Проблемы смысложизненных ценностей родительства в философско-антропологическом наследии Н. И. Пирогова / Л. А. Грицай // Педагогика и просвещение. – 2011. – № 4. – С. 6-13.

60. Гуманізм та освіта: зб. мат. X міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 14-16 вересня 2010 р., присв. 200-річчю від дня народж. М. І. Пирогова та 50-річчю Вінницьк. нац. техн. ун-ту / НАПН України, Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2010. – 547 с.

61. Гунько, П. М. Зв'язки М. І. Пирогова з відомими зарубіжними ученими-медиками / Гунько П. М., Антощук К. Ф., Юкальчук М. І. // Вісник морфології : міжнародний журнал анатомії, гістології, ембріології, антропології та клітинної біології. – Вінниця, 2011. – № 17(2). – С. 432-441.

62. Даль, М. К. Жизнь и деятельность Н. И. Пирогова в Киеве / М. К. Даль // Труды научной сессии, посвященной 14–летию со дня рождения Н. И. Пирогова. 9-10 декабря 1950 года в г. Виннице. – Л., 1951. – С. 83-92.

63. Дейнека И. Я. Н. И. Пирогов – мировой посередник : об общественной деятельности Н. И. Пирогова : с публикацией писем / И. Я. Дейнека // Новый хирургический актив. – 1961. – № 2. – С. 87-93.

64. Дейнека, И. Я. Н. И. Пирогов – борец за прогресивно-научное направление печати / И. Я. Дейнека // Вестник хирургии им. Грекова. – 1961. – Т. 86. № 6. – С. 127-135.

65. Дейнека, И. Я. Н. И. Пирогов посещает раненого Джузеппе Гарибальди / И. Я. Дейнека // Ортопедия, травматология и протезирование. – 1960. – № 12. – С. 10-16.

66. Дейнека, И. Я. Неопубликованные и малоизвестные документы о Н. И. Пирогове (1856-1858) / И. Я. Дейнека // Труды Пироговских чтений (1954-1983). – Л., 1966. – Т. 1 (1954-1965). – С. 251-258.

67. Дейнека, И. Я. О медицинской деятельности Н. И. Пирогова во время пребывания его в должности попечителя

Одесского ученого округа (1856-1858 / И. Я. Дейнека // Новый хирургический архив. – 1956. – № 6. – С. 40-45.

68. Дейнека, И. Я. О свободолюбивых педагогических взглядах Н. И. Пирогова / И. Я. Дейнека // Врачебное дело. – 1957. – № 9. – С. 995-998.

69. Демьяненко, В. Е. Н. И. Пирогов в Одессе / В. Е. Демьяненко // Тезисы докладов конференции, посвященной 15-летию со дня рождения великого русского ученого и педагога Николая Ивановича Пирогова. – Одесса, 1960. – С. 3-6.

70. Дзис-Райко, Г. А. 150 лет Одесскому археологическому музею / Г. А. Дрис-Рейко // Тезисы докладов юбилейной конференции. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 3-5.

71. Добрева, Е. А Великий целитель тела и воспитатель души : к 200-летию Н. И. Пирогова / Е. А. Добрева, М. С. Бирагова // Сахарный диабет. –2010. – № 4. – С. 125-128.

72. Добролюбов Н. А. Собрание литературных статей Н. И. Пирогова / Н. А. Добролюбов // Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М. : Л., 1962. – Т. 4.

73. Добролюбов, Н. А. Всероссийские иллюзии, разрушаемые розгами. / Н. А. Добролюбов // Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М.: Л., 1963. – Т. 6.

74. Добролюбов, Н. А. О значении авторитета в воспитании / Н. А. Добролюбов // Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М.: Л., 1961. – Т. 1.

75. Добролюбов, Н. А. От дождя да в воду/ Н. А. Добролюбов // Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М.: Л., 1963. – Т. 7.

76. Доля, О. В. Взаимосвязь естественно-научной, медицинской и философской антропологи в творчестве Н. И. Пирогова / О. В. Доля // Философия и общество. – 2009. – № 4. – С. 169-182.

77. Доля, О. В. Философия Н. И. Пирогова : [посвящается 200-летию со дня рождения Николая Ивановича Пирогова] / О. В. Доля. – М. : Республика, 2009. – 223 с. : портр.

78. Доля, О. В. Философско-антропологические вопросы воспитания и образования в работах Н. И. Пирогова / О. В. Доля // Регионология. – 2010. – № 3. – С. 260-268.

79. Елкин, И. И. Роль Н. И. Пирогова в подготовке И. И. Мечникова к научной деятельности / И. И. Елкин // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1980. – № 9. – С. 114-118.

80. Емельянова, Г. Н. Великий хирург и педагог Н. И. Пирогов в Екатеринославле / Г. Н. Емельянова, Т. А. Бурлакова, Н. И. Трало // Клиническая хирургия. – 1970. – № 1. – С. 86-88.

81. Євтух, М. Лікар душі і тіла суспільства : до 190-ї річниці від дня народження М. І. Пирогова / М. Євтух // Рідна школа. –2001. – № 7. – С. 75-77.

82. Жураковский, Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России: очерки / Г. Е. Жураковский ; под ред. Э. Д. Днепрова. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

83. Заварзина, Л. Э. Пирогов Н. И.: исповедь русского ученого / Л. Э. Заварзина // Педагогика. – 2010. – № 9. – С. 103-114.

84. Зайченко, И. В. Развитие педагогической мысли в прогрессивной журналистике Украины второй половины XIX века: дисс. … канд. пед. наук / И. В. Зайченко. – К., 1988.

85. Зарецька, А. Погляди М. Пирогова на підготовку викладача вищої школи / А. Зарецька // Шлях освіти. – 2003. – № 4. – С. 53-55.

86. Захаров, И. С. Николай Иванович Пирогов: реформы и бессмертие / И. С. Захаров. – Спб, 2008. – Кн. 1. – 176 с.

87. Зеленко, С. Н. Из воспоминаний о Н. И. Пирогове / С. Н. Зеленко // Сборник в честь Н. И. Пирогова / под ред. проф. С. А. Боброва. – Варшава, 1912. – С. 111-118.

88. Злотников, М. Д. Великий русский хирург Николай Иванович Пирогов / М. Д. Злотников. – Иваново: Облгиз, 1950.

89. Змеев, Л.Ф. Русские врачи-писатели. Тетрадь 2 до 1863 г. – СПб., 1886. – С. 55-60.

90. Золотарев, С. А. Взгляды Н. И. Пирогова на организацию школьного дела / С. А. Золотарев // Современное значение педагогических идей Н. И. Пирогова. – СПб., 1911. – С. 38-50.

91. Иванов, В. Н. Н. И. Пирогов, как педагог-гуманист и русский педагог-реформатор / В. Н. Иванов // Празднование

столетия со дня рождения Н. И. Пирогова в Киевской 1-й гимназии. – К., 1911. – С. 7-33.

92. Иванцов, В. Г. Н. И. Пирогов на Кавказе: введение наркоза, развитие военно-полевой хирургии / В. Г. Иванцов // История и историки в контексте времени. –2009. – № 6. – С. 45-56.

93. Иващенко, В. И. Пирогов – великий хирург, ученый, гуманист / В. И. Иващенко, Н. И. Иващенко // Медицинская сестра. – 1991. – № 2. – С. 49-51.

94. Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. – СПб., 1864. – Ч. 3. (с сентября 1863 по февраль 1864 г.). – 536 с.

95. Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. – СПб., 1864. – СПб., 1866. – Ч. 6 (с августа 1865 года по март 1866 года). – 784 с.

96. Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. – СПб., 1864. – СПб., 1866. – Ч. 7 (с марта по июль 1866 года). – 504 с.

97. Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884) / под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 68 с.

98. К 175-летию со дня рождения : Пирогов Николай Иванович : Вишенский период жизни и деятельности (1861-1881) : библиогр. указат. / сост.: Мартынова З. С., Шелягова З. М., Фоменко Л. И. – Винница, 1985. – 60 с.

99. Каган, О. С. Якого духу людина ця? : (до 130-річчя з дня народження М. І. Пирогова) / О. С. Каган // Радянська медицина. – 1941. – № 1. – С. 7-16.

100. Каиров, И. А. Педагогическая деятельность Н. И. Пирогова / И. А. Каиров // Труды Пироговских чтений (1954-1983) / под ред. Б. В. Петровского. – М. : Медицина, 1986. – Т. 1. 1954-1965. – С. 217-229.

101. Каптерев, П. Ф. Н. И. Пирогов, как педагог-гуманист / П. Ф. Каптерев // Современное значение педагогических идей Н.

И. Пирогова. – Спб.: Изд-е Общ-ва экспер. педагогики, 1911. – С. 22-29.

102. Каптерев, П. Ф. Пирогов, как общественный деятель и педагог / П. Ф. Каптерев // Больничная газета Боткина. – СПб., 1897. – № 50. – октябрь. – С. 1945-1952.

103. Карцов, Н. С. Жизнь Н. И. Пирогова / Н. С. Карцов // Современное значнеие педагогических идей Н. И. Пирогова. – СПб., 1911. – С. 4-21.

104. Кауфман, И.М. Русские биографические и библиографические словари. – М., 1955.

105. Кацнельбоген, А. Г. Неопубликованная работа Н. И. Пирогова / А. Г. Кацнельбоген // Советское здравоохранение. – 1982. – № 11. – С. 61-64.

106. Кибардин, П. П. Биография Н. И. Пирогова: Пирогов как хирург и анатом / П. П. Кибардин // Н. И. Пирогов: хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911. – С. 4-23.

107. Киранов, Ив. Николай Иванович Пирогов (по случай 100 години от смьртта му// Совр. Мед. – 1982. – № 5. – С. 309-312.

108. Кирпичников, А. И. Очерки по истории новой русской литературы / А. И. Кирпичников. – СПб., 1896. – С. 415.

109. Кланца, П. А. Вопросы организации здравоохранения и высшего медицинского образования в наследии Н. И Пирогова : автореф. дис. … канд. мед. наук / Кланца П. А. – Винница, 1967. – 18 с.

110. Кланца, О. П. Николай Иванович Пирогов – руководитель профессорского института за границей (1862-1866 гг.) / Кланца О. П. / Вісник морфології. – 2009. – Т. 15. № 1. – С. 210-219.

111. Князьков, С. А. Очерки народного образования в России до эпохи реформ Александра II / С. А. Князьков, Н. И. Сербов. – М., 1910. – С. 231.

112. Козина, Г. М. Н. И. Пирогов и воскресные школы / Г. М. Козина // Тезисы докладов конференции, посвященной 150-летию со дня рождения великого русского ученого и педагога Н. И. Пирогова. – Одесса, 1960. – С. 16-18.

113. Козырев, А. В. Н. И. Пирогов, 1810-1881 / А. В. Козырев. – Ставрополь, 1948. – 16 с.

114. Коломійченко, М. Великий патріот : до 150-річчя з дня народження М. І. Пирогова / М. Коломійченко // Радянська культура. – 1960. – 24 листопада.

115. Коломійченко, М. Геній вітчизняної науки : (до 150-річчя з дня народження великого російського хірурга М. І. Пирогова) / Михайло Коломійченко // Дніпро. – 1960. – № 11. – С. 136-139.

116. Колосов, Г. А. (1875-). Н. И. Пирогов как врач и моральное значение его личности / д-р мед. Г. А. Колосов. – Санкт-Петербург : Лит.-мед. журнал д-ра Окса, 1911. – 36 с.

117. Колпачев, В. В. Психолого-педагогическое наследие Н. И. Пирогова / В. В. Колпачев // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2010. – № 3. – С. 165-173.

118. Коляда, Н. Микола Іванович Пирогов і недільні школи / Н. Коляда // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 75-77.

119. Комарницкий, В. Г. Что сказал Н. И. Пирогов своим соотечественникам? / В. Г. Комарницкий // Сборник в честь Н. И. Пирогова / под ред. проф. Е. А. Боброва. – Варшава, 1912. – С. 40-69.

120. Компанец Е. И. Социальная значимость общественно-политических взглядов Н. И. Пирогова / В. С. Компанець // Областная научная конференция “Активная жизненная позиция советского человека”. – Винница, 1986. – С. 69-70.

121. Компанець, В. С. Наукова спадщина М. І. Пирогова, її сучасна значимість та розвиток / В. С. Компанець // XIII Об’єднана наукова медико-технічна конференція з міжнародною участю 20-21 червня 1995 р. – К. : Вінниця, 1995.

122. Компанець, В. С. Суспільно-політичні погляди М. І. Пирогова / В. С. Компанець // Філософська думка. – 1987. – № 5. – С. 78-81.

123. Корнеев, В. М. Новые материалы о деятельности Н. И. Пирогова / В. М. Корнеев // Новый хирургический архив. – 1956. – № 6. – С. 23-27.

124. Котельников, В. П. Н. И. Пирогов – гражданин, ученый, педагог / В. П. Котельников // Вестник высшей школы. – 1986. – № 4. – С. 77-79.

125. Кравцов, Д. Е. Просветительская деятельность Н. И. Пирогова в Киеве / Д. Е. Кравцов // Военно-медицинский журнал. – 1982. – № 11. – С. 65-66.

126. Кравченко, О. Г. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Україні : до 75-річчя з дня смерті М. І. Пирогова / О. Г. Кравченко // Радянська школа. – 1956. – № 11. – С. 48-51.

127. Кравченко, О. Г. Роль Киевского университета в развитии просвещения в Киевском учебном округе : дис. … канд. пед. наук / Кравченко О. Г. – К., 1954. – 276 с.

128. Красновский, А. А. Педагогические идеи Н. И. Пирогова / А. А. Красновский. – М. : Учпедгиз, 1949. – 196 с.

129. Краткие отчеты по Университету св. Владимира в 1858-59 и 1859-60 учебных годах. – К., 1861. – 27 с.

130. Крендель, Б. Улюбленець київських студентів: архівні документи про М. І. Пирогова / Б. Крендель // Вечірній Київ. – 1960. – 24 листопада.

131. Кримов, А. Микола Іванович Пирогов / А. Кримов // Вільна Україна. – 1945. – 27 лютого. – С. 6.

132. Крючок, Г. Р. Великий русский хирург Н. И. Пирогов и его общественные взгляды: (к 75-летию со дня смерти) / Г. Р. Крючок // Здравоохранение Белоруссии. – 1956. – № 12. – С. 56-57.

133. Кузьмин, М. К. Великий русский хирург Н. И. Пирогов и современность / М. К. Кузьмин // Советская медицина. – 1983. – № 2. – С. 117-119.

134. Кульчицкий, К. И. Пирогов в усадьбе Вишня / К. И. Кульчицкий, П. А. Кланца, Г. С. Собчук. – К. : Здоров’я, 1981. – 104 с.

135. Кульчицький, К. І. Микола Пирогов: дивовижні сюжети життя / К. І. Кульчицький // Медична газета України. – 1994. – № 24 – С. 6.

136. Кульчицький, К. І. Микола Пирогов: дивовижні уроки життя. Бути Людиною / К. І. Кульчицький // Медична газета України. – 1994. – № 42 – С. 10.

137. Кулябко, К. С. Неопубликованные материалы о Н. И. Пирогове / К. С. Кулябко // Вестник Академии наук СССР. – 1960. – № 10. – С. 93-94.

138. Кулябко, С. Н. Воспоминания о Н. И. Пирогове (1859-1861гг.) / С. Н. Кулябко // Русская старина. – 1892. – Кн. IX. Ч. I. – С. 726-731.

139. Куцевол-Артемовский, Л. И. Хирургическая факультетская клиника университета св. Владимира : с 1 ноября 1844 по май 1882 года / Л. И. Куцевол-Артемовский ; под ред. проф. В. А. Караваева. – К., 1885.

140. К 150-летию со дня рождения Н.И. Пирогова: Указ. лит-ры, составленное по материалам Луганской обл. науч.-мет. б-ки (1946-1960 гг.). – Луганск, 1960.

141. Лебедев, С. И. 90-летию Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова / С. И. Лебедев // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса, 1955. – С. 7-22.

142. Левшин, Л. Л. Краткий очерк сочинений Н. И. Пирогова по хирургии / Л. Л. Левшин. – Казань, 1881.

143. Литвиненко, Л. М. Среда, сформировавшая Н. И. Пирогова как врача, ученого и педагога / Л. М. Литвиненко // Московский хирургический журнал. – 2010. – № 3. – С. 3-9.

144. Логинов, В. А. Николай Иванович Пирогов : путь в бессмертие / В. А. Логинов ; МГУ им. М. В. Ломоносова, Фак. фундаментальной медицины. – М. : МАКС Пресс, 2005. – 31 с. : ил., табл. – Библиогр.: с. 31.

145. Луценко, Е. М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия : автореф. дис. … канд. ист. наук / Луценко Е. М. – К., 1991. – 18 с.

146. М. І. Пирогов – видатний учений-новатор, педагог, громадський діяч // XII об'єднана наукова медично-технічна конференція з міжнародною участю. – Вінниця, 1994. – С. 3-4.

147. М. І. Пирогов: (до 200-річчя з дня народження) // Завучу. Усе для роботи. – 2010. – № 1. – С. 1.

148. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч : (до 200-річчя від дня народження) : біобібліографічний покажчик / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упор. Пономаренко Л. О., Стельмах Н. А., Пєєва С. П. ; наук. консульт. і авт. вступ. ст. Бондар Л. С. ; наук. ред. Рогова П. І.]. – К. : Педагогічна думка, 2011.– 124 с. – (Сер. «Видатні педагоги світу». Вип. 7).

149. М. І. Пирогов : до 200-річчя від дня народження // Управління школою. – 2010. – № 1. – С. 1.

150. Мазурик, Е. В. О педагогической деятельности Н. И. Пирогова в Каменец-Подольске и о его связях с обществом подольских врачей : к 100-летию со дня смерти Н. И. Пирогова / Е. В. Мазурик // Советское здравоохранение. – 1981. – № 8. – С. 66-68.

151. Мазурик, Є. Микола Пирогов у Кам'янці / Є. Мазурик // Медична газета України. – 1995. – № 31. – С. 14.

152. Макаренко, И. М. Н. И. Пирогов и Киевский университет / И. М. Макаренко // Советское здравоохранение. – 1965. – № 4. – С. 55-60.

153. Максименков, А. Н. Памяти Н. И. Пирогова : (к 150-летию со дня рождения) / А. Н. Максименков // Хирургия. – 1960. – № 11. – С. 3-8.

154. Максименков, А. Н. К 150-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / А. Н. Максименков // Вестник хирургии им. Грекова. – 1960. – Т. 85. № 12. – С. 3-10.

155. Максименков, А. Н. Николай Иванович Пирогов : его жизнь и встречи в портретах и иллюстрациях / А. Н. Максименков. – Л., 1961. – 211 с.

156. Максименков, А. Н. Николай Иванович Пирогов : жизнь и деятельность: (основные черты) / А. Н. Максименов. – Л., 1956. – 63 с.

157. Малис, Ю. Г. Н. И. Пирогов, его жизнь и научно-общественная деятельность: биографический очерк / Ю. Г. Малис. – СПб., 1893. – 96 с.

158. Марахов, Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – К. : Изд-во Киевс. ун-та, 1981. – 160 с.

159. Матеріали наукового конгресу «IV Міжнародні Пироговські читання», присвяченого 200-річчю М. І. Пирогова, 2-5 червня 2010 р.: пироговські лекції / АМН України, АПН України, Вінниц. нац. мед. ун-т ім. М. І. Пирогова. – Вінниця, 2010. – 116 с.

160. Мегорский, П. П. Пирогов-педагог. Отражение в школе общественных течений 60-х годов / П. П. Мегорский // Н. И.

Пирогов: хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911. – С. 38-49.

161. Мединський, Є. М. Педагогіка 60-х років. Ліберальна педагогіка Пирогова / Є. М. Мединський // Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К. : Рад. школа, 1938. – С. 158-175.

162. Мечников, Н. И. Страницы воспоминаний : сборник автобиографических статей / Н. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1946. – 279 с.

163. Міхно, О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу : (до 200-річчя від дня народження) / О. Міхно // Шлях освіти. – 2010. – № 4. – С. 32-36.

164. Міхно, О. Літературні бесіди Миколи Пирогова як метод вивчення літератури / О. Міхно // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 6. – С. 39-41.

165. Мнение Н. И. Пирогова о ране Гарибальди // Санкт-Петербургские новости. – 1862. – № 239. – С. 1013-1014.

166. Модзалевский, Л. Н. Быт студентов в Германии / Л. Н. Модзелевский. – Спб., 1865.– 165 с.

167. Мозгова, Н. Зустріч через століття: Драгоманов і Пирогов / Н. Мозгова // Освіта. – 2005. – 6-13 липня.

168. Музей-усадьба Н. И. Пирогова: путеводитель / Г. Собчук, П. Кланца. – 3-е изд., исп. и доп. – Одесса: Маяк, 1986. – 80 с.

169. Н. И. Пирогов на Украине: библиогр. указатель: (к 150-летию со дня рождения) / М-во здравоохранения УССР, Респ. Научн. мед. б-ка ; сост. Ф. С. Аронова [и др.]. – К., 1961. – 31 с.

170. Невлер, В. Е. Неизвестное письмо: к 150-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / В. Е. Невлер // Наука и жизнь. – 1960. – № 12. – С. 48.

171. Незлер-Вилин, В. Е. Поездка Н. И. Пирогова к Дж. Гарибальди 1862 / В. Е. Незлер-Вилин // Хирургия. – 1960. – № 11. – С. 146-147.

172. Нестеренко, А.И., Селиванов, Е.Ф. Екимов, В.Н. Краткий обзор советской литературы о Н.И. Пирогове за 1918-1959 гг. // Военно-медицинскаий журнал. –1960. – №11. – С.41-44.

173. Нестеренко, А.И., Селиванов, Е.Ф. Краткий обзор советской литературы о Н.И. Пирогове с 1918-1959 гг. // Вестник хирургии им. Грекова. – 1960. – Т. 85. –№ 12. – С. 120-123.

174. Николай Иванович Пирогов (1810-1881) // Антология педагогический мысли Украинской ССР / сост. Н. И. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – С. 177-186.

175. Николай Иванович Пирогов (1810-1881) // Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. : (до реформ 60-х гг.) / сост. П. А. Лебедев. – М. : Педагогика, 1987. – С. 436-463.

176. Николай Иванович Пирогов (1810-1881) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://garbuzenko.narod.ru/Pirogov.htm

177. Николай Иванович Пирогов : библиографич. указатель (1911-1965 гг.) / Мин-во здравоохранения СССР, Госуд. Центр. Научн. мед. б-ка ; сост. М. Л. Вильшанская. – М., 1966. – 110 с.

178. Николай Иванович Пирогов: к 200-летию со дня рождения / МГУ им. М. В. Ломоносова, Фак. фундамент. медицины. – Москва : Изд-во Московского университета, 2010. – 44 с., [4] л. цв. ил., портр.

179. Николай Иванович Пирогов : науч.-вспомогательный указ. отечеств. лит. 1966-1981 / сост. М. В. Апанова. – К., 1981. – 16 с.

180. Николай Иванович Пирогов [Электронный ресурс]. – Режимдоступа :http://www.medicinform.net/history/ludi/pirogov.htm

181. Николай Иванович Пирогов и его наследие. Пироговские съезды /юбил. изд. под ред. М. М. Гран, З. Г. Френхеля и А. И. Шингарева. – СПб.: Тов-во Р. Голике и А. Вильборг, 1911. – 293 с.

182. Н.И. Пирогов. Хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911.

183. Никольская, А. А. Н. И. Пирогов: нравственный человек – цель воспитания / А. А. Никольская // Советская педагогика. – 1990. – № 11. – С. 86-89.

184. Никулина, Е. Н. К. Д. Ушинский о значении Н. И. Пирогова для отечественной педагогики / Е. Н. Никулина // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Сер. 4 «Педагогика. Психология». – 2011. – № 20. – С. 139-149.

185. Новиков, А. М. Пирогов на Севастопольской войне / А. М. Новиков // Н. И. Пирогов : хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911. – С. 24-38.

186. Новиков, М. В. Великий вчений-новатор : (до 150-річчя з дня народження М. І. Пирогова) / М. В. Новиков // Наука і життя. – 1960. – № 11. – С. 47-48.

187. О праздновании 100-летия со дня рождения Н. И. Пирогова в 1910 году // Вестник хирургии им. Грекова. – 1966. – Т. 96. № 5. – С. 115-118.

188. О цели образования. Н. И. Пирогов. Л. Н. Толстой. В. И. Несмелов. Амос Коменский. К. Д. Ушинский. – Вышний Волочек : Тип. В. С. Соколовой, 1905. – 85 с. – (Религиозно-философская библиотека ; Вып. 8).

189. Общественно-политические движение на Украине в 1856-1862 гг.: сб. документов и материалов. – К., 1963.

190. Овчинников, А. В. Циркуляры попечителя округа: (к 200-летию Н. И. Пирогова) / А. В. Овчинников // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2010. – № 4. – С. 169-176.

191. Олійник, В. Микола Пирогов і Україна / В. Олійник // Дзеркало тижня. – 2010. – 27 листопада – 3 грудня. – С. 11.

192. Онуфриев, В. М. Вступительное слово председателя / В. М. Онуфриев // Н. И. Пирогов: хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911. – С. 1-3.

193. Основные вопросы воспитания по сочинениям Пирогова : с портр. Н. И. Пирогова. – Санкт-Петербург: Паровая тип. А. Л. Трунова и К°, 1899. – 32 с., 1 л. фронт. (портр.)

194. Острогорский, А. Н. Н. И. Пирогов и его педагогические заветы / А. Н. Острогорский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. – 179 с.

195. Острогорский, В. Николай Иванович Пирогов / В. Острогорский // Русские педагогические деятели / Виктор Острогорский и Д. Д. Семенов. – М., 1909. – С. 5-32.

196. Острогорский, В. Русские педагогические деятели: Н. И. Пирогов, К. Д. Ушинский, Н. А. Корф. – М. : Изд. учебн. маг. «Начальная школа», 1887. – 88 с.

197. Отрывок из школьных воспоминаний о Киевской 1-й гимназии бывших воспитанников ее Н. А. Бунге и Н. П. Забугина

// Празднование столетия со дня рождения Н. И. Пирогова в Киевской 1-й гимназии. – К., 1911. – С. 35-41.

198. Официальные документы о праздновании 200-летия со дня рождения Н. И. Пирогова : [в России] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://200years.pirogov-center.ru/info/9/

199. Павко, А. Микола Пирогов: "Служити не собі, а своїй Вітчизні, своїй науці" / А. Павко, Н. Курило // Урядовий кур'єр. – 2008. – 31 липня. – С. 21.

200. Павко, А. Микола Пирогов: «Служити не собі, а своїй Вітчизні, своїй науці»: [науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова] / А. Павко // Урядовий кур’єр. –2008. – 31 липня. –С. 6.

201. Павко, А. І. Про актуальність науково-педагогічних ідей М. І. Пирогова в умовах трансформації освітньої системи України / А. І. Павко // Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов’я : IX наук.-практ. конф., [21 травня 2009 р., м. Київ] / Нац. акад. упр., Центр перспект. соціол. досл. М-ва праці та соц. політики України та НАН України. – К., 2010. – С. 68-78.

202. Павко, А. Університетська освіта: її зміст та особливості в прочитанні М. І. Пирогова // Освіта 2005. – 6-13 липня.

203. Пазинич, Б. С. Проблемы дидактики высшей школы в педагогическое наследии Н. И. Пирогова: автореф. дис. … канд. пед. наук / Пазинич Б. С. – М., 1975. – 21 с.

204. Педагогические идеи и взгляды Н. И. Пирогова и развитие высшего медицинского образования в Украине / Я. Г. Колкин, В. В. Хацко, А. М. Дудин [и др.] // Вісник ВНМУ. – 2006. – Т.10. № 2. – С. 167-169.

205. Петров, Б. Д. Н. И. Пирогов – выдающийся русский ученый и общественный деятель: (к 150-летию со дня рождения) / Б. Д. Петров // Медицинская сестра. – 1960. – № 11.

206. Петров, Б. Уроки Пирогова : к 100-летию со дня смерти Н. И. Пирогова / Б. Петров // Медицинская газета. – 1981. – 4 декабря.

207. Петровский, Б. В. Н. И. Пирогов – солнце отечественное хирургии / Б. В. Петровский // Вестник хирургии им. И. И. Грекова. – 1992. – Т. 151. № 7-12. – С. 4-9.

208. Петрунина, Т. А. Проблема смысла жизни в педагогике Н. И. Пирогова // София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. – 2000. – № 1. – С. 12-14.

209. Пирогов, Н. И. Вишенский период жизни и деятельности: К 175-летию со дня рождения: Библиограф. указатель (1861-1881); Сост. З.С. Мартынова и др. – Винница, 1985.

210. Пирогов М. І. Його життя і діяльність в Україні: монографія / М. С. Скрипников, Ю. О. Максимук, К. І. Кульчицький [та ін.]. – Полтава: Полтава, 1995. – 162 с. – Бібліогр.: с. 145-169.

211. Пирогов Николай Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. – СПб., 1907. – Т. 82.

212. Пирогов, Н. И. Вопросы жизни : дневник старого врача / Н. И. Пирогов ; Нац. мед.-хирург. центр им. Н.И. Пирогова; Юбилейн. изд., посвященное 200-летию со дня рождения Н. И. Пирогова. – М.: Глаголъ, 2010. – 439 с.: ил., портр.

213. Пирогов, Н. И. Задачи учителя в школе: (в сокращении) / Н. И. Пирогов // Антология педагогической мысли УССР / сост. Н. П. Калениченко. – М., 1988. – С. 181-183.

214. Пирогов, Н.И. Собрание литературных статей Н.И. Пирогова. – Одесса, 1858. – С. 39-47.

215. Пирогов, Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов ; сост. и авт. ввод. статьи В. З. Смирнов; научн. ред. А. Н. Константинов. –М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. –752 с.

216. Пирогов, Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов ; сост. и авт. ввод статьи В. З. Смирнов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 702 с.

217. Пирогов, Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов; сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с. – (Педагогическая б-ка).

218. Пирогов, Н. И. О методах преподавания: (в сокращении) / Н. И. Пирогов // Антология педагогической мысли УССР / сост. Н. П. Калениченко. – М., 1988. – С.179-180.

219. Пирогов, Н. И. О цели литературных бесед в гимназиях / Н. И. Пирогов // Антология педагогической мысли УССР / сост. Н. П. Калениченко. – М., 1988. – С. 183-186.

220. Пирогов, Н. И. Письмо к гг. профессорам Ришельевского лицея, избранным советом его в редакторы «Одесского Вестника» / Н. И. Пирогов. – Одесса, 1857. –8 с.

221. Пирогов, Н. И. По поводу занятий русских ученых за границей / Н. И. Пирогов // Журнал Министерства народного просвещения. – К., 1863. – отд. III. – декабрь. – С. 110-128.

222. Пирогов, Н. И. Севастопольские письма и воспоминания / Н. И. Пирогов; ред. и комм. С. Я. Штрайха. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 652 с.

223. Пирогов, Н. И. Университетский вопрос: дополнение к замечаниям на проект общего устава имп. Росийских университетов / Н. И. Пирогов. – СПб., 1863. – 85 с.

224. Пісоцька, О. О. Чинники формування педагогічної позиції М. І. Пирогова / О. О. Пісоцька // Вісник ВНМУ. – 2006. – Т.10. № 2. – С. 169-172.

225. Пісоцька, О. Теоретичні основи та практичні шляхи індивідуалізації й регламентування покарань учнів у педагогічній спадщині М. І. Пирогова / О. Пісоцька // Рідна школа. – 2006. – № 11. – С. 27-28.

226. Плеханов, А. Почетное имя его не умрет в истории русского просвещения / А. Плеханов // Дошкольное воспитание. – 1982. – № 3. – С. 68-70.

227. Побірченко, Н. С. Життя задля просвіти українського народу: [про М. І. Пирогова] / Н. С. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К: Науковий світ, 2002. – Вип. 1. – С. 211-217.

228. Побірченко, Н. С. Два погляди на проблеми освіти: М. Пирогов та К. Ушинський / Побірченко Н. С. // Психолого-педагогічні науки : наук. зап. Ніжинського держ. пед. ун-ту ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2009. – С. 61-65.

229. Полонська-Василенко, Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 р. – 608 с.

230. Попруженко, М. Г. Памяти вице-президента Императорского Одесского Общества Истории и Древностей Н. И. Пирогова / М. Г. Попруженко. – Одесса, 1910. – 10 с.

231. Постолов, М. П. Н. И. Пирогов и Киевский университет // Новый хирургический архив. – 1956. – № 6. – С. 35-40.

232. Постолов, М. П. Хирурги Киевского университета: современники и последователи Н. И. Пирогова / М. П. Постолов. – К., 1957. – 94 с.

233. Прилипко, Т. Великий вчений і патріот М. І. Пирогов / Т. Прилипко // Вечірній Київ. – 1956. – 4 грудня.

234. Про відзначення 200-річчя від дня народження Миколи Івановича Пирогова [Текст]: указ Президента України від 28 квітня 2010 року № 584/2010 // Урядовий кур'єр (Орієнтир). – 2010. – 12 травня. – С. 7.

235. Про відзначення 200-річчя з дня народження Миколи Пирогова : постанова Верховної Ради України від 22 вересня 2010 р. № 2545-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – ст. 553.

236. Про підготовку та відзначення 200-річчя від дня народження М. І. Пирогова : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2010 року № 1072-р // Урядовий кур'єр (Орієнтир). – 2010. – 2 червня. – С. 16.

237. Прощание Киева с Н. И. Пироговым. – К., 1861. – 6 с.

238. Прощание Киевского Учебного округа с Николаем Ивановичем Пироговым // Киевский телеграф. – 1861. – № 31. – С. 1-7.

239. Разумовский, В. И. Николай Иванович Пирогов, как научный деятель и профессор хирургии / В. И. Разумовский. – СПб., 1910. – 36 с.

240. Рождествин, А. Николай Иванович Пирогов как педагог / А. Рождествин. – Казань, 1902. – 48 с.

241. Рождественский, С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения 1802-1902 / С. В. Рождественский. – Спб. : Изд-е Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с.

242. Розвиток ідей М. І. Пирогова в сучасних умовах (1981-1993 рр.): бібліогр. покажчик / Вінницький мед ін-т. – Вінниця, 1993. – 9 с.

243. Роменская, Т. Пирогов : к 200-летию великого доктора Т. Роменская, И. Барабаш // Человек без границ. – 2010. – № 5. – С. 4-17.

244. Ротай, Н. Скальпелем і молитвою / Н. Ротай // Україна молода. – 2010. – 25 листопада.

245. Рудько, М. М. І. Пирогов у Києві / М. Рудько // Вечірній Київ. – 1955. – 24 листопада.

246. Рудько, М. Громадсько-педагогічна діяльність Пирогова на Київщині / М. Рудько // Київська правда. – 1956. – 5 грудня.

247. Рыбаков, В. Жизнь Николая Пирогова, рассказанная им самим в двадцати двух письмах: к 100-летию со дня смерти Н. И. Пирогова / В. Рыбаков // Семья и школа. – 1981. – № 12. – С. 29-32.

248. Рыбакова, М. Л. К. Д. Ушинский и педагогическая мысль на Украине: автореф. дис. … канд. пед. наук / Рыбакова М. Л. – К., 1981. – 20 с.

249. Рябов, Г. З. Н. И. Пирогов и высшая школа / Г. З. Рябов // Здравоохранение Российской Федерации. – 1960. – № 11. – С. 31-36.

250. Рябов, Г. З. Николай Иванович Пирогов: (к 75-летию со дня смерти) / Г. З. Рябов // Фельдшер и акушерка. – 1956. – № 10. – С. 27-32.

251. Савельев, В. С. Н. И. Пирогов – великий русский хирург и ученый / В. С. Савельев // Советская медицина. – 1981. – № 11. – С. 116-118.

252. Савенок, Г. Г. Деятельность Н. И. Пирогова по подготовке учительских кадров / Г. Г. Савенок // Советская педагогика. – 1985. – № 8. – С. 113-118.

253. Савенок, Г. Г. М. І. Пирогов – керівник професорського інституту за кордоном / Г. Г. Савенок // Вища педагогічна освіта : наук.- метод. зб. – К., 1965. – Вип. І. – С. 124-131.

254. Саркисов, Д. С. Н. И. Пирогов – великий ученый, врач, гражданин / Д. С. Саркисов, А. Б. Серебрянников // Клиническая медицина. – 1985. – Т. 63. № 10. – С. 7-15.

255. Сафронова, Е. Борец за народную школу: к 175-летию со дня рождения Николая Ивановича Пирогова / Е. Сафронова // Воспитание школьников. – 1986. – № 1. – С. 34.

256. Сборник в честь Н. И. Пирогова / под ред. проф. Б. А. Боброва. – Варшава : Тип-я Варшавского учебн. округа, 1912. – 119 с.

257. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – СПб., 1865. – Т. 3. 1855-1864. – 1920 с.

258. Сергієнко, Г. Я. Шевченко і Київ : історико-біографічний нарис / Г. Я. Сергієнко. – К. : Дніпро, 1987. – 326 с.

259. Серебренников А. Н. И. Пирогов – врач, мыслитель, гуманист / А. Серебренников, С. Глянцев // Врач. – 1995. – № 11. – С. 44.

260. Серебрянников, А. Б. Н. И. Пирогов в Гейдельберге 1862-1866 / А. Б. Серебрянников // Клиническая медицина. – 1987. – Т. 65. № 4.– С. 148-150.

261. Сикорский, И. А. Н. И. Пирогов, как мыслитель и человек : [речь, сказанная проф. ун-та св. Владимира И. А. Сикорским 13 ноября 1910 г. в день празднования столетия рождения Пирогова] / проф. И. А.Сикорский. – К. : Тип. ун-та св. Владимира акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 16 с.

262. Синельников, Р. Д. Николай Иванович Пирогов – почетный член Харьковского университета / Р. Д. Синельников, Я. Р. Синельников, Н. Г. Самойлов // Клиническая хирургия. – 1981. – № 11. – С. 76-78.

263. Сихарулидзе, Ш. К. Общественно-педагогическая деятельность великого русского ученого Н. И. Пирогова / Ш. К. Сихарулидзе ; под ред. Н. М. Скробова и М. И. Пыльнева. – Тбилиси : Изд-во ун-та, 1965. – 165 с.

264. Склифосовский, Н. В. Памяти Н. И. Пирогова / Н. В. Склифосовский. – М., 1883.

265. Скрипниченко, Д. Славный гражданин своей земли : к 150-летию со дня рождения великого русского хирурга Н. И. Пирогова / Д. Скрипниченко // Правда Украины. – 1960. – 25 декабря.

266. Смирнов, В.В. Жизнь и педагогическая деятельность Н.И. Пирогова (1810-1881) // Пирогов Н.И. Избр. пед. соч. – М., 1952. – С.7-5.

267. Смирнов, В. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова : к 150-летию со дня рождения / В. Смирнов // Учительская газета. – 1960. – 24 ноября.

268. Смирнов, Е. И. Идеи Н. И. Пирогова в Великой Отечественной войне / Е. И. Смирнов // Хирургия. –1943. –№ 2-3.

269. Собрание литературно-педагогических статей, 1858-1861. – К. : Ун. тип., 1861. – 253 с.

270. Собрание литературных статей / ред. «Одесского вестника» А. Богдановский, А. Георгиевский. – Одесса, 1858. – 81 с.

271. Собчук, Г. Микола Пирогов і недільні школи : до 145-річчя з дня відкриття першої недільної школи в Україні / С. Собчук // Рідна школа. – 2005. – № 1. – С. 58-60.

272. Собчук, Г. С. Золотая осень Н. И. Пирогова : жизнь и деятельность Н. И. Пирогова в усадьбе Вишня / Г. С. Собчук, О. П. Кланца, П. А. Кланца. – Винница : Консоль, 2005. – 154 с.: ил.

273. Собчук, Г. С. Микола Пирогов: «За впровадження недільних шкіл першими взялися малороси …» / Г. С. Собчук, З. С. Мартинова, Л. Фоменко // Сільська школа. – 2006. – 15 лютого.

274. Собчук, Г. С. Музей усадьба Н. И. Пирогова = The Pirogovs estate museum : путеводитель / Г. С. Собчук. – 4-е изд. с изм. и доп. – Одесса : Маяк, 1989. – 77 с.: ил.

275. Современное значение педагогических идей Н. И. Пирогова: сб. статей. – СПб.: Изд-е общества эксперимент. педагогики, 1911. – 51 с.

276. Сорокина, Т. С. Николай Иванович Пирогов в британской историко-медицинской литературе : (к 200-летию со дня рождения) / Т. С. Сорокина // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. –2010. – № 6. – С. 45-46.

277. Старосивильский, С. С. Николай Иванович Пирогов – великий целитель тела и воспитатель души : его жизнь, гос.-обществ. деятельность и пед. взгляды / сост. С. С. Старосивильский. – Варшава : Тип. Варш. учеб. округа, 1907. – 25 с. – (Из истории русской педагогики).

278. Старченко, С. Н. Пироговская больница в Киеве [о хирурге Н. И. Пирогове] / С. Н. Старченко // Клиническая хирургия. – 1964. – № 2. – С. 72-75.

279. Старченко, С. Н. Повременная (периодическая) печать-газеты Украины о Николае Ивановиче Пирогове (1857-1957) : автореф. дис. ...канд. мед. наук / С. Н. Старченко. –К., 1967. –32 с.

280. Стельмах, С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в. : дис. … канд. ист. наук / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 231 с.

281. Страшун, И. Д. Н. И. Пирогов (1810-1881) : к 130-летию со дня рождения / И. Д. Страшун // Советский врачебный журнал. – 1941. – № 2.– С. 138-146.

282. Стрибульский, С. Историческая записка о Немировский гимназии, 1838-1888 гг. / С. Стрибульский. – Немиров, 1888. – С. 141.

283. Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр. Зб. док. і матер.: У 2- х т. – К., 1963. – Т.1. – С. 41-42.

284. Сушко, А. А. Этапы большой жизни : к 150-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / А. А. Сушко // Врачебное дело. – 1960. – № 11. – С. 23-27.

285. Съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К., 1861. – № 1. – С. 1.

286. Сюндюков, І. «Головне – бути людиною» : Микола Пирогов: українські сторінки біографії / І. Сюндюков // День. – 2008. – 13 червня. – С. 21.

287. Тростогон, М. А. Общественная деятельность Н. И. Пирогова на Подолье / М. А. Тростогон // V объединенная научная методическо-техническая конференция. – Винница : УРПВНМТО, 1987. – С. 14-16.

288. Труды Пироговских чтений (1954-1983) : в 2 т. / АМН СССР ; под ред Б. В. Петровского. – М. : Медицина, 1986. – Т. 1. 1954-1965 / сост. И. В. Богород. – 1986. – 384 с.

289. Тутолмин, М. Г. Столетие Черниговской гимназии 1805-1905 / М. Г. Тутолмин. – Чернигов, 1903. – С. 220.

290. Тюляндин, А. Д. Выдающийся общественный деятель, гуманист : к 175-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / А. Д. Тюляндин // Фельдшер и акушерка. – 1986. – № 5. – С. 54-56.

291. Тюриков, А. Д. Живое чувство инобытия : мировоззренческий путь Н. И. Пирогова / А. Д. Тюриков // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 11 «Медицина». – 2010. – № 4. – С. 167-175.

292. Указатель основной литературы о жизни и деятельности Н.И. Пирогова // Новый хирургический архив. – 1960. – № 3. – С. 108-113.

293. Ушаренко, И. П. Пирогов : (биографический очерк) / И. П. Ушаренко. – Л. : Медгиз. Ленинг. отделение, 1940. – 55 с.

294. Ушинский, К. Д. Педагогические сочинения Н. П. Пирогова / К. Д. Ушинский // Журнал министерства народного просвещения. – 1862. – № 3.

295. Ушинський, К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова / К. Д. Ушинський // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. – 488 с. –(Педагогічна бібліотека).

296. Федоров, В. Д. Н. И. Пирогов – «чудесный доктор» / В. Д. Федоров // Хирургия. – 1993. – № 10. – С. 6-15.

297. Федоров, Є. Батько наукової хірургії : до 200-річчя від дня народження Миколи Пирогова / Є. Федоров // Сільські вісті. – 2010. – 25 листопада.

298. Федорук, К. Р. Педагогические идеи Н. И. Пирогова как средство гуманистического воспитания учащихся юношеского возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Федорук Ксения Романовна ; Приднестровский гос. ун-тет им. Т. Г. Шевченко. – Тирасполь, 2007. – 222 с.

299. Федотова, Г. Н. Н. И. Пирогов и Одесский университет / Г. Н. Федотова // Тезисы докладов конференции, посвященной 150-летию со дня рождения великого русского ученого и педагога Николая Ивановича Пирогова. – Одесса, 1960. – С. 7-11.

300. Фиалков, Л. Б. Николай Иванович Пирогов – почетный член Киевского университета / Л. Б. Фиалков // Врачебное дело. – 1978. – № 12. – С. 127-129.

301. Флеров, В. А. Человек лучших достоинств : речь, произнес. на торжеств. заседании Киев. коммерч. уч-щ и торговых шк., посвящ. памяти Н. И. Пирогова по случаю исполнившегося столетия со дня его рождения / Вс. А. Флеров. – К. : Тип. Р. К. Лубковского, 1911. – 19 с.

302. Фомин, Н.Ф. CURRICULUM VITAE Н. И. Пирогова / Н. Ф. Фомин // Вопросы реконструктивной и пластической хирургии. – 2008. – № 2. – С. 46-47.

303. Фрумов, С. А. «Вопросы жизни» Н. И. Пирогова и их общественно-педагогические значение : к 100-летию «Вопросов

жизни» / С. А. Фрумов // Советская педагогика, 1956. – № 7. – С.76-92.

304. Хазанов, А. Н. Общественно-педагогические взгляды и деятельность Н. И. Пирогова // Советское здравоохранение. – 1977. – № 5. – С. 79-82.

305. Хволос, М. И. Из личных воспоминаний о Н. И. Пирогове / М. И. Хволос // Н. И. Пирогов : хирург, педагог и общественный деятель. – Екатеринбург, 1911. – 66 с.

306. Хижняков, В.В. Н.И. Пирогов. Библиография сочинения, речей и пр. Н.И. Пирогова и сочинений, речей и пр. о Н.И. Пирогове за 1911-1945 гг. К 135-летию со дня рождения Н.И. Пирогова. – М., 1965.

307. Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. – 1859. – № 1, 2.

308. Чебышева-Дмитриева, Е. А. Н. И. Пирогов о значении женщин в воспитании / Е. А. Чебышева-Дмитриева // Современное значение педагогических идей Н. И. Пирогова. – СПб., Изд-е общества эксперимент. педагогики, 1911. – С. 33-38.

309. Чорний, В. П. Науково-педагогчна діяльність М. І. Пирогова : до 180-річчя з дня народження / В. П. Чорний. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 32 с.

310. Чудковська, І. М. І. Пирогов у Києві / І. М. Чудковська // Вечірній Київ. – 1954. – 30 липня.

311. Чудний, В. Він ніс цей світоч : до 175-річчя з дня народження М. І. Пирогова / В. Чудний // Культура і життя. – 1985. – 24 листопада.

312. Шандра, В. Проводжали усім містом : Микола Іванович Пирогов / В. Шандра // Вечірній Київ. – 1985. – 6 грудня.

313. Шандра, В. С. Письма Н. И. Пирогова в УГИА УССР в г. Киеве / В. С. Шандра // Советские архивы. – 1984. – № 6. – С. 60-62.

314. Шварц, А. Славный гражданин своей земли : к 75-летию со дня смерти Н. И. Пирогова / А. Шандра // Комсомольская правда. – 1956. – 14 декабря.

315. Шевченко, Л. В. Архівні джерела про педагогічну діяльність видатного російського вченого хірурга М. І. Пирогова / Л. В. Шевченко // Архіви України. – 1976. – № 36. – С. 65-70.

316. Шевченко, Л. В. М. І. Пирогов і Київський університет / Л. В. Шевченко // Вісник Київського університету. – К., 1975. – С. 51-57.

317. Шевченко, Л. Пирогов в Україні / Л. Шевченко. – К., 1996. – 128 с.: іл.

318. Шевченко, Ю. Л. «Я бескорыстно посвятил всю свою жизнь служению истине и Отечеству» : актовая речь к 195-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / Ю. Л. Шевченко ; Национальный медико-хирургический центр имени Н. И. Пирогова. – М., 2005. – 23 с.

319. Шевченко, Ю. Л. Духовное наследие Н. И. Пирогова : доклад на IV Международных Пироговских чтениях, посвященных 200-летнему юбилею со дня рождения Н. И. Пирогова, Винница, Украина, 2 июня 2010 г. / Ю. Л. Шевченко ; Нац. мед.-хирург. центр им. Н. И. Пирогова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://200years.pirogov-center.ru/info/15/

320. Шингарев, А. И. Жизнь и деятельность Николая Ивановича Пирогова / А. И. Шингарев. – СПб., 1911. – 128 с.

321. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. – СПб., 1863. – 156 с.

322. Штрайх, С. Д. Комментарии к "Севастопольским письмам и воспоминаниям Н. И. Пирогова / С. Д. Штрайх. – М. : Изд-во АН СССР, 1950.

323. Штрайх, С. Я. «Вопросы жизни» Н. И. Пирогова : отдельный оттиск из «Русской школы» / С. Я. Штрайх. – 1910. – № 7-8. – С. 72-88.

324. Штрайх, С. Я. Н. И. Пирогов / С. Я. Штрайх ; под общ. ред. М. Горького, Мих. Кольцова, А. Н. Тихонова. – М. : Журн.-газет. объединение, 1933. – 155 с.

325. Штрайх, С. Я. Николай Иванович Пирогов / С. Я. Штрайх. – М.: Воен. изд-во Мин-ва вооруж. сил Союза ССР, 1949. – 176 с.

326. Штрайх, С. Я. Примечания к педагогическим и публистическим статьям Н. И. Пирогова / С. Я. Штрейх. – Одесса, 1910. – 86 с.

327. Шумара, И. В. Николай Иванович Пирогов: (к 170-летию) / И. В. Шумара, О. И. Рыбачук // Ортопедия, травматология и протезирование. – 1981. – № 10. – С. 72-75.

328. Юдин, И. Штрихи к портрету Н. Пирогова / И. Юдин // Врач. – 1993. – № 1. – С. 56-59.

329. Юдина, Г. С. Гений русской хирургии : (Н. И. Пирогов) : книга для чтения : / Г. С. Юдина. – М. : Мир. ру ; Спб. : Златоуст, 2010. – 128 с.

330. Яворский, А. А. Н. И. Пирогов и русское общество / А. А. Яворский // Сборник в честь Н. И. Пирогова / под ред. проф. Е. А. Боброва. – Варшава, 1912. – С. 14-25.

331. Adamek, J. Nikolaj Ivanovic Piroggov. Zivotedilo velikeho roskeho chirurga a myslitete / Jan Adamek. –Zdravotnicke Naakladute lstviv Praze, 1950. – 87 c.

332. Buchholtz, A. Ernst von Bergman / A. Buchholtz. – Leipzig, 1911. – 640 s.

333. Gartwright, Fr.F. The development of modern surgery / Fr.F. Gartwright. – N.-Y., 1968.

334. Lebensfragen. Tageduch einesalten Arztes-Stuttgart, I.C. Cotta. – 1894. – 500 s. (Bibliothek russischer Denkuurdigkeiten, ausq. v. Schiemann, Bd.3).

335. Ledecafraden. St/ – Petersburder Zeitung. –1856/ – № 246-250, № 252-254, № 256-257] (с/15) і надрукована в Санкт-Петербурзькій газеті в №№ 246; 252-254; 256-257.

336. Lesquestione de vie, par. Pirodoff, docteuren edicine et en chirurgie. Traduit du russe, Paris, A.Le Chevalier. – 1868. – 40 p.

337. N. I. Pirogov. Otazky Zivota. Dennik stareho lekare s doslovo Jana Semerada. – V. Praze, 1911.

338. Tutzka, D. Geschichte der Medizin / D. Tutzka. – Berlin,1983.

В. М. ГОЛОБОРОДЬКО

МИКОЛА ПИРОГОВ В УКРАЇНІ

Монографія

Підписано до друку 18.06.2012. Формат 60х90 1/32
Папір офсет.
Обл.-вид. арк. 9,0. Ум. друк. арк. 7,4.
Тираж 300. Зам. № 2072.

Віддруковано з оригінал-макета
ПП Жовтий О.О.

20300, м. Умань, вул. Садова, 2
(УДПУ, навчальний корпус № 1)
Тел. 8 067 77 30 197
8 097 9 467 467

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.

Віддруковано на цифровому дублікаторі Ricoh